

આમૃત દેશવ નાયક.

૧૮૮૩ સંવત ૧૯૩૩
વૈશાખ, શુક્લ પ્રતિપદા.

મરાઠી સંવત ૧૯૬૩
અષાઢ, શુક્લાષ્ટમી.

ॐ वन्देमातरम्

“ ओम ओ णनाडे ओ मेरी मिट्टी भराय छी ? ” अने
“ शिवश शू शर्माना मिट्टा ’ छत्यादिना लभनार
स्वर्गवासी अभूत केशव नायक कृत.

भारत दुर्दशा नाटक.

अने

अन्य प्रदीर्घ लेखो तथा काव्योनो संग्रह.

संग्रह कर्ता,

हंसुर नारायण विसनछ यतुर्भुज.

ते, “ आज्जालनो सुधारो के रमणीय सब करता ? ”

“ धासीतु युद्ध ” अने “ भाववहेतु ” नाटक
छत्यादि अर्थोनो कर्ता

“ तत्किंचुधैवतचकारुणिकत्वमीदृश

वेदास्तथामुनिवरा परिग्रोपयन्ति ?

नोचेहयासदन ! सान्द्रकटाक्षपातै

श्री भारतं पतिन मुद्रियते कुतो न ? ”

हंगडी गुरुकुल निवासी ओक जाल अक्षयारी.

प्रकाशक —

‘ त्रागाणा मित्रम डण ’ अभिवाह.

विक्रमांक १९१५

परवाहन १९०६.

(કાયદા પ્રમાણે પુસ્તક રજીસ્ટર્ડ હરાવીને આ જાહેરવા-
મિત્વના સર્વ અધિકાર પ્રકાશક 'નાગાજી મિત્ર
મંડળે' પોતાને સ્વાધીન ગણ્યા છે.)

૨૦૧૧

૦૧/૦૨/૨૦

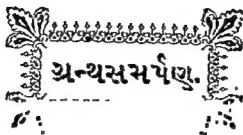
૨૦૧૧

૧૩/૦૨/૨૦

“વીરક્ષેત્ર ગ્રંથાલય”માં ગ્રંથાંકિત.

ઈ. સ. ૧૯૦૯.

42781

વિદ્વદાશ્રય વિદ્યાવિલાસી વિદ્વદ્વ્રત શ્રીયુત ઇચ્છારામ
સૂર્યરામ દેશાઈ, ' ગુજરાતી ' ના તંત્રી અને
સ્વામીની પવિત્ર સેવામાં.

આપે ગુર્જર સાહિત્યક્ષેત્રને રૂણદ્રૂપ બનાવવા માટેના જે જે પ્રયત્નો કર્યા છે અને અત્યારે પણ કર્યા કરો છો, વિદ્વાનોને પ્રસિદ્ધિમા શ્યાવવા સાથે હિદાર આશ્રય પણ આપો છો અને એ સર્વ સદગુણોથી મહિત હોવા છતાં નિરલિભાની રહો છો, એવી લુબ્ધ ચમ્પને, તેમજ સ્વ. અમૃત કેશવ નાયક રૂપ હીરાને પ્રસિદ્ધિમા લાવીને જગત્સા તેનું સત્ય મૂલ્ય અંકાવનાર ઝવેરી પણ આપ જ છો એટલામાટે સ્વ. અમૃતની આ લઘુ કૃતિ કૃતગ્ન્યુદ્ધિથી અમે આપના કર કમલમા સમર્પીએ છીએ, તેનો આશા છે કે, સાદર સ્વીકાર કરસોજ

અમે છીએ આપના સ્નેહાનુરાગી
ઠક્કર નારાયણ વિસનથ સમહર્ષી
અને
' અમદાવાદ ત્રાગાળા મિત્રમંડળ ' પ્રકાશક

સ્વર્ગવાસી અમૃત કેશવ નાયકના ગ્રંથો.

નામ.

મૂલ્ય

- ૧ ભારત દુર્દશા નાટક અને અન્ય પ્રકીર્ણ લેખો તથા
કાવ્યોનો સંગ્રહ..... ૦-૧૨-૦
- ૨ પ્રાણ પરિવર્તન. (મેસ્મેરિઝમનો ગ્રંથ.) ૧- ૦-૦
- ૩ મરીયમ અથવા એક દુઃખી બાળાનું આત્મકથન... ૧- ૦-૦
- ૪ કન્યા વિક્રયનો કેહેર અથવા અનાચારનો અળાડો... ૦- ૨-૦
- ૫ “ એમ એ બનાકે ક્યોં મેરી મિટ્ટી ખરાબ કરી ! ”... ૧- ૧-૦
- ૬ શિવસંભૂ શર્માના ચિહ્ન. (હવે પછી છપાશે.)

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોમાંનાં પ્રથમ ત્રણ પુસ્તકો નીચે લખેલા સ્થાનેથી મળી શકશે—

૧ વિહુલ આશારામ ઠંકર.
“લુહાણા મિત્ર” કાર્યાલય, ધીકાંટા-વડોદરા.

૨ “ત્રાગાળા મિત્રમંડળ ” તરગાળાવાડ અમદાવાદ

‘ કન્યાવિક્રયનો કેહેર ’ એ પુસ્તક મળતું નથી. “ એમ. એ. બનાકે ક્યોં મેરી મિટ્ટી ખરાબ કરી ! ” એ ગ્રંથ ગુજરાતી પ્રીટીંગ પ્રેસ. કોટ મુંગલ ” એ સ્થળેથી મળી શકશે.

પ્રસ્તાવના.

" Nor Fame I slight, nor for her favours call
She comes unlook'd for, if she comes at all.

Pope.

શુર્જર વાચકવૃન્દ જેનાથી અમાત નથી તે સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર
આમૃત કેશવ નાયક કૃત " લારન દુર્દશા નાટક અને અન્ય પ્રકીર્ણ
લેખો તથા કાવ્યોત્તો સમૃદ્ધ " આગે એક અથવા આ કારમાં વાચકો
સમક્ષ રજુ થાય છે. પ્રત્યુત અથવા અધિન કરેલાં કાવ્યો તથા લેખો
સ્વર્ગસ્થે લિન્ન લિન્ન પ્રસંગે ' શુર્ગગતી ' ' જ્ઞાતોત્તેજ ' ' મુસાફર ' '
' મુન્દરી શૃંગાર ' તથા ' ભારત છવન ' આદિ વર્તમાન પત્રો તથા
માસિક પત્રોમાં લખેલા દનાં અને તે સર્વ લેખોનોજ પ્રત્યુત પુસ્તકમાં
સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે આગ સાગ વિદ્વાનોના આવા પ્રકારના ગુપ્ત
લેખોના સંગ્રહો અગ્રેજી ભાષામાં અને મુદ્રિત થયા છે; પરંતુ આપણી
શુર્જગીય ગિરમા ' નવલ અથવાલી ' આદિ જે આગ પુસ્તકોને અપવાદ
રૂપ ગણીએ, ' તે એ પદ્ધતિનો, સર્વથા અભાવજ છે એમજ દલી
સકાય આવા પ્રકીર્ણ લેખોના સંગ્રહમાંથી ફેટલીક વાર લખી જાણવા
જેની જાણ્યતો મળી આવે છે અને એટલા માટે ઉત્તમોત્તમ વિદ્વાનોના
આવા પ્રાગ્તાવિક લેખોના સમુચ્ચય રૂપ પુસ્તકો જેટલાં વધારે મળ્યામાં
છપાઈને પ્રસ્ટ થાય, તેટલો જન સમુદાયને વિશેષ લાભ થવાનો મંભવ
છે એમ ધારીનેજ આ મંગ્રહ છપાવીને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રત્યુત અથવા ' લારન દુર્દશા નાટક ' ને અગ્રગ્થાન આપવાનું
કારણ એજ છે, એ નાટક સ્વર્ગસ્થના અન્ય પ્રકીર્ણ લેખો કરતાં
જેમ મોટું છે તેમજ એમાં ચર્ચાયલો વિષય પણ અર્વાચીન અને વિશેષ
બોધાવક છે. શુર્જર ભાષામાં આવા પ્રકારનું રૂપક ને ' પ્રબોધચન્દ્રોદય ' "

નાટક પછી ખીજું કાષ્ઠપણ લખાયું હોય તો તે માત્ર આ ' ભારત દુર્દશા નાટક ' જ છે. એ નાટકની વસ્તુ સંકલતા એટલી બધી મનોહર અને ભાષા તથા વર્ણન શૈલી એટલી બધી ચિત્તાર્પક તથા મનોરંજક છે કે જ્યારે એ નાટક ' સુસાહર ' માં કદકે કદકે જાણતું હતું ત્યારે અનેક વિદ્વાનોએ એની મુક્ત કદે પ્રસંસા કરી હતી અને તેથી આશા છે કે હવે પછી પણ એ નાટક વાચકોના લેખાળ આદરને પાત્ર થશેજ. સ્વર્ગસ્થના અન્ય પ્રકીર્ણ લેખો પણ તેટલાજ સાર્થિક અને મનોહર છે અને તે શોક પ્રિય યદ્ય યુક્તિ હોવાથી તેમના વિશે અત્ર વિશેષ વિવેચન કરવાની કશી પણ અગત્ય નથી. સામાજિક તેમજ રાજકીય વિષયોમાં સ્વર્ગસ્થની યુક્તિનો કેટલો બધો સંસ્કાર થયેલો હતો, એ પ્રત્યક્ષ તે લેખોજ સિદ્ધ કરી બતાવી આપશે.

સ્વર્ગસ્થના લેખોમાં એ બહુ દિવસથી સંગ્રહ કરી રાખેલો હતો અને અન્ય સાધનોની અનુકૂલતા અર્થાત્ તે લેખોને અંચના રૂપમાં બહાર પાડવાની સારી ઇચ્છા હતી, એટલામાં અમદાવાદ ત્રાગાળા મિત્રમંડળે એ ગ્રંથ જાપાની પ્રસિદ્ધ કરવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી અને તે ઇચ્છાના પરિણામ રૂપે આજે આ ગ્રંથ વાચકોના કંઠકમલમાં રજૂ થાય છે. સ્વર્ગસ્થ અમૃતની, પોતાની અમૃતતિના ખાડામાં ગયડી પડેલી ત્રાગાળા જાતિને ઉત્તતિના પ્રકાશમાં લાવવાની ઘણીજ પ્રબળ ઇચ્છા હતી; અને પોતાની તે શુભ ઇચ્છાને કૃતીભૂત કરવાના પ્રથમ ચિન્હ તરીકે પોતાના જન્મ સ્થાન અમદાવાદમાં તેણે ' ત્રાગાળા ક્રિતવર્ષક શાળા ' નામક શિક્ષણ સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી અને પોતાના મરણ કાળ પર્યન્ત એ શાળાના પોષણ માટે તેણે બેઝ પોતે નાણાંની મોટી રકમ આપી હતી તેમજ પોતાના મિત્રમંડળમાંથી પાંચ નાણાંની જોષ્ટએ તેવી મદદ મેળવી આપી હતી. સ્વર્ગસ્થ અમૃત પોતે નોકરીને લીધે હમેશા વિદેશમાં વસવો હોવાથી શાળાની વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્ય ખીજાઓને સોંપી દેવામાં આવ્યું હતું પણ એનું પરિણામ વિચિત્ર થયું. અમૃતના જીવન કાળમાંજ તેના એક ભોજન

મિત્રના દળાણથી ઉપયુક્ત 'ત્રાગાળા દિતવર્ધક ગાળા' ને કેટલાક વખત પછી 'ત્રાગાળા બોજક દિતવર્ધક સમાજ અને શાળા' નું નામ આપવામાં આવ્યું હતું કે જે અઘાપિ કાયમ છે અને સ્વ. અમૃતના પ્રયત્નના પરિણામે તેની સ્થિતિ પણ એકન્દર રીતે ઉત્તમ છે એ શાળાનું અને સમાજનું અસાર લગી સ્વ અમૃતના પરિશ્રમથી એકત્ર થએલાં નાણાંથીજ પોષણ યાય છે અને સ્વર્ગવાસીના મગ્ય પશ્ચાદ્ તેના મિત્રોએ કરેલા તેના સમાજક ફંડનાં નાણાંપર પણ તે પોતાનો હક જતાવવાને તૈયાર છે, પરંતુ પોતાના જન્મ દાતા અને પાંચાલક પરલોકવાસી પિતાના નામને પોતાના નામ સાથે જોડતા શર્માય છે- લગ્ન છે ! સ્વર્ગવાસીના સમાજક નિમિત્તે એકત્ર થએલા નાણાંનો ઉપયોગ કરવો છે, પણ તેનું સમારક કરવું નથી અને સમાજે પોતેજ કીર્તિમાન થવું છે એ પણ વિચિત્ર વર્તનમાન દાળનો એક ચમત્કારજ કહી શકાય ! ત્યારે સ્વર્ગવાસીના ઉપકારનો સ્વીકાર કરવાને એ ત્રાગાળા બોજક દિતવર્ધક સમાજ તૈયાર તથી તો પછી અમૃતના સમારકના નાણાંપર તેનો જરાપણ અધિકાર નથી, એ સ્પષ્ટ જ છે. સમારકનો અર્થ સચવાળ અને જે કાર્યથી અમૃતનું નામ જળવાઈ ગયું હોય તેના કાંઈ યોગ્ય કાર્યમાં એ નાણાંનો ઉપયોગ થવો જોઈએ અને આશા છે કે, સ્વ અમૃત સમારક ફંડના બ્યવસ્થાપકો દ્વારા વધારે વિશ્રમ્ય ન કરતા તે નાણાંનો એવા કાંઈ કાર્યમાં મરતર લગ કરશે જ વાસ્તવિક રીતે જોના આ અથ પણ ત્રાગાળા બોજક દિતવર્ધક સમાજે જ છપાવી પ્રકટ કરવો જોઈતો' તો, પરંતુ પોતાના પ્રાપ્તતા અમૃતના નામ અવગુથી પણ જે શર્માય છે, તેમના તરફથી એ આશા ગળવી અપુરુષ કિંવા વધ્યાપુત્ર સમાન જ છે 'ત્રાગાળા મિત્ર મંડળ' અમૃતના સ્વર્ગવાસ પછી નવીન સ્થપાયક એક મંડળ છે, છતાં પોતાની માનિતા એક અગ્રેસર અને વિદ્વાન નરના લેજોતો આ સંગ્રહ પોતાના અર્થે છપાવીને તેણે પોતાની જે ગુણમાલિકતા અને કૃતગ્યુદિનું ફંડન કરાવ્યું છે, તે માટે એ મંડળને આપણે જેટલો ધન્યવાદ

આપીએ તેટલો ઝોછોજ છે. ઇશ્વર એ મિત્રમંડળને ઉદ્દેશ આયુષ્ય આપે. અને તે શાંતિહિતનાં તથા સાર્વજનિક હિતનાં આવાં સત્કૃત્ય કરવા શક્તિમાન થાઓ, એ જ તે જગન્નિયંતા જગદીશ્વરનાં ચરણોમાં અનન્ય ભાવે અભ્યર્થના !

મારા ધારવા પ્રમાણે સ્વ અમૃતના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ લેખો અને કેટલાંક કાવ્યો અઘાપિ તેમના બહુ વલ્લદાસ પાસે હોવા જોઈએ. જો એ બધા લેખો અમને મળશે તો બીજો પણ આવેજ એક સંગ્રહ છપાવીને પ્રકટ કરવામાં આવશે અથવા જો તેઓ પોતેજ તે લેખો છપાવીને બહાર પાડે તોપણ ઠીક છે. સ્વ અમૃતના ' નાદિરશાહ ' અને ' સંસ્કૃત તથા ફારસી ભાષાનો પરસ્પર સંબંધ ' એ બે લેખો અર્ધ લખેલા તેમના ભાઈ પાસે છે, તે જો મને તેઓ આપશે તો હું યથાશક્તિ સમાપ્ત કરી આપીશ અને જો તેઓ પોતે છપાવવાના હોય તો સાફ અને નહિ તો છપાવવાની વ્યવસ્થા પણ હું કરીશ.

સ્વ. અમૃત સારો લેખક હતો, છતાં ' ગુજરાતી ' પત્ર સાથેના સંબંધ પછી તે વધારે પ્રકાશમાં આવ્યો. જેમ ' ગુજરાતી ' પત્રને તેના લેખોથી શોભા મળી હતી તેમ અમૃતના નામને ' ગુજરાતી ' પત્રથી શોભા મળી હતી એટલે કે, ' ગુજરાતી ' ના માન્યવર તંત્રી રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ જ એક રીતે સ્વર્ગવાસીની કીર્તના હેતુ રૂપ થયા છે અને તેથી તેમના એ ઋણુમાંથી કિંચિદંશે મુક્ત થવા માટે કૃતજ્ઞ બુદ્ધિથી આ ગ્રંથ આદરપૂર્વક તેમનાં કરકમળમાંજ સમર્પિત કરવામાં આવ્યો છે. શેઠ ઇચ્છારામની આ ગ્રંથનું સમર્પણ સ્વીકારવાની જરા પણ ઇચ્છા નહોતી અને તે ન હોય એ સ્વાભાવિક જ છે, કારણ કે, તેઓ નિષ્કામકર્મવાદી છે અને આવા માનને ઇચ્છનારા નથી; પરંતુ અમારા અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ અમારી લાગણીને ન દુઃખવવા માટે જ તેમણે પ્રરત્ન ગ્રંથના સમર્પણનો સ્વીકાર કરેલો છે અને તેમની એ ઉદારતા માટે અમે અનન્ય બુદ્ધિથી તેમનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

‘આ અંથ માટે ખાસ સ્વ. અમૃત કેશવનું અમરણ લખી આપવા માટે સ્વર્ગસ્થના લેમજ મારા સાક્ષર મિત્ર રા. રમણીકરાય અમૃતરાય મહેતા; તથા પ્રૂષ વગેરે વાંચવાનો પરિશ્રમ લેનાર ‘લુદાણામિત્ર’ ના ત ત્રી રા. રા. વિઠ્ઠલભાઈ આશારામ હંકુરનો અંત કરણુ પૂર્વક આભાર માનીને હું મારી લેખિનીને અત્ર વિરામ આપુ છું.

વીરક્ષેત્ર (વડોદરા)
વિક્રમ ૧૯૧૫ શકાબ્દ
શુકલ ત્રયોદશી ગુરવાસર.
તા ૪ વી માસ ૧૯૦૯.

લવદીય કૃપાનુગમી.
હંકુર નારાયણ વિસનજી.
સ મહ કર્તા

સ્વ. અમૃત કેશવ નાયક

એક રમરણ.

લેખક:—શ. રા. રમણીકરાય અમૃતરાય મહેતા.

“.....Soul of the age

The applause the delight the wonder of the stage.”

Ben Jhanson.

છાંદાંડના સુપ્રસિદ્ધ માસિક “રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ” નો નામાંકિત તંત્રી શ્રી. રોડ એક સ્થળે લખે છે કે “ મિત્રનું ચરિત્ર આલેખનું એ ઘણું કઠિન કાર્ય છે. ” સત્ય પ્રિય મનુષ્યને માટે આવ કઠિન નહિ પણ દુષ્ટ અને ઘણું નાબુક કાર્ય છે—સત્યને અનુસરતાં કવચિત્ મિત્ર પ્રીતિ આડી આવે છે. પરંતુ “ Plato is dear but truth is dearer ” આ વાક્યને રમરણમાં રાખી અમે અને ત્યાં સુધી સત્યને અમઠથી અનુસરીશું.

સ્વ. અમૃત કેશવ નાયકનો જન્મ ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં થયો હતો, તેના પિતાનો લવાઈનો વ્યવસાય હતો. ત્રાગાળા જાતિનો વંશપરંપરાનો ધંધો વેશ લઈને બતાવવાનો છે. તેઓમાં સ્વભાવે અનુકરણ શક્તિ એવી તો ખીંચેલી જણાય છે કે કુદરતે જાણે તેમને આ કાર્યને માટેજ નિર્માણ કર્યા હોય. આમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. વીર્યશાળી સિખ્ખ અને ગુરખા જાતિ જન્મથીજ લડાયક ગુણ અને શક્તિ લઈને આવે છે તેજ પ્રમાણે ત્રાગાળા જાતિ

જનમથીજ એકદર થવાના ગુણ મદલ કરતી આવે છે. દરુ મુધી થઈ નાટક કરેપતીમા આ જાતિના માણસોમા જેવું ઉત્તમ કલાવિધાન અને અગિતમ તરફ પડે છે તેવું અન્ય કામમા વિશ્લેષ જણાય છે. આપણા મા પાપોની ધણે ભાગે એવી ઇચ્છા હોય છે કે પોને જે વંધાનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેજ ધધામા પુત્રને નાખવો આજ ઇચ્છાનુસાર મદમના પિતાએ પોનાના પુત્રને થોડું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું કે તરતજ નાટક કરેપતીમા નોકરીએ રાખે. આ ચચળ અને યુવાન બાળકના મુબલ આવવા પછી નીન મિષ્ટિનો અતુલ્ય થવામાંકયો; તેની જ્ઞાન વિધાસા બળવતી થઈ, તેની શુદ્ધિનો વિદ્યમ થતો ગયો, તેની જ્ઞાનસિક દષ્ટિ મમાર્ગ વધારે ખોળી થતી મઈ. અનેક મનુષ્યના મદવાસમા આવવાથી પોનાનામા ન્યૂનતા જણાઈ અને બીજાના વિશેષ જાણ્યું. આ સમયે નોકરી કરતાં જે આદ્ય સમય મેળવતો તે અધ્યયનમા કામે જણાકંગ, જ્યમ વાચન વધુ મધુ તેમ તેમ વિદ્યા ઉપર અતુલમ વધતો ગયો. આ નોકરીનો અગે બીજો કામ એ થયો કે ઉદું કરેપતીના નાટક સખનાર મુન્શીજોના સહવાસમાં આવ્યો અને ઉદુંમાપા જાણવાની કિલ્કા જનમન થઈ. આરને આરને ઉદુંનો અજ્ઞાન એવો તો આજળ વધાર્યો કે ઉદુંના પ્રવીણ લેખકો પણ તેની ગુણિ કરવા લાગ્યા. અમને સ્મરણ છે કે એકવાર એક ઉદુંમાપાના પ્રતિજ્ઞાકાલી લેખકે કહ્યું હતું કે “ અમનને આ જાણપર જોડતો અધિકાર છે તેટલો આ તરફના હિંદુઓનો જાગ્યેજ જોવામાં આવેછે,” જેવો તે ઉદુંનો બહુ હતો, તેવોજ દિદીનો ઉપાસક હતો. વિદેહી આદર મણીલાલ નબુભાઈના “ પ્રાણ વિનિમય ” નામક મધુ દોદી અનુવાદ કરી, એક દીદી ઉમદા લેખક નરીકે ભારે ખ્યાલિ મેળવી છે. એક ગુજરાતી લેખક આવી શુદ્ધ મરણ અને સારકારી ભાષા લખે એ પ્રજાને વિરમયવતુ લાગ્યું. કેટલાક દીદી મયકાગે જે અમૃતના સળધમા આવતા તેઓ તેને જાગ્યેજ ગુજરાતી સમજતા. આનું કારણ એ હતું સદગત મી. અમૃતને એવો અપૂર્વ કામ તે લખાપર

હતો અને ઉચ્ચાર એવા તો સ્પષ્ટ હતા કે બાલુ તે તેની માતૃભાષા જ હોયની !

અમૃતનો અભ્યાસ માત્ર ઉર્દુ અને હીંદી ક્ષેત્રમાં જ નહોતો કિંતુ મરાઠી તે સારી રીતે સમજતો અને અંગ્રેજી ભાષાથી જો કે તે અનભિરૂ હતો છતાં ગ્રેજ્યુએટ મિત્રો અને યુવાન કાલેજીઅનોના સહવાસથી હંગ્રેજી ભાષાના નામાંકિત લેખકો સંગંધી ધણું બાણવાજોગ જ્ઞાન ગ્રહણ કર્યું હતું. આમ અભ્યાસથી, સૂક્ષ્મ અવલોકનથી, દેશાટનથી અને વિવિધ મનુષ્યોના સંસર્ગથી અમૃતની વિકાસ પામેલી બુદ્ધિ રંગકૂચ વાળી થઈ-તે કવચિત્ કાવ્યના નંદનવનમાં, શીલસુશીના શુષ્ક દણ્ડકા રણ્યમાં, કવચિત્ ઉર્દુ શાયરોની રમ્ય કલ્પના સૃષ્ટિમાં અને મહાત્માના ઉપદેશના ઉદ્યાનમાં વિહાર કરવા લાગ્યો.

સ્વર્ગસ્થ મિત્ર કવિતાનો ઉપાસક હતો, વિશાળ વાંચનથી તેની સ્વાભાવિક કવિત્વ શક્તિ ધણી વિકાસ પામી હતી. તેની કવિતાની કૃતિમાં એક નાટક, છૂટાં છવાયાં કેટલાંક કાવ્યો, રસિક કવિ દયારામભાઈની કેટલીક કૃતિનો હીંદીમાં અનુવાદ છે. જોવો તે કવિતાનો ઉપાસક હતો તેવો જ સંગીતનો ભક્ત હતો. સંગીતની તેની કૃતિ રસિક, મનોહર ઉંચી શૈલીવાળી અને ભાવવાહી છે. તેની કેટલીક ઉર્દુ કૃતિ એટલી તો ઉન્નત અને સુંદર છે કે આ તરફના પ્રખ્યાત ગાનાર અને ગાનારીઓની આદરની વસ્તુ થઈ પડી છે.

આમ સાહિત્યનો અભ્યાસ વધારી માસિકોમાં નિબંધો અને કાવ્યો લખવા શરૂ કર્યાં. આમાંના કેટલાક નિબંધો સામાન્ય વિષયપર અને કેટલાક ઐતિહાસિક છે. આસ્તે આસ્તે નવલકથા રચવાનો અને ભાષાંતર કરવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો અને આ પ્રયાસના ફળ તરીકે “ મરિયમ ” “ એમ. એ બનાકે કયોં મેરી મિટ્ટી ખરાજ હી ? ” વગેરે છે. “ મરિયમ ” બહાર પડી ચુકી છે અને તેની ઘણાંને મ્હોંએ પ્રશંસા થાય છે. બીજી નવલકથા સ્વર્ગસ્થના પરમ મિત્ર સાહિત્યાનુરાગી મી. હંકુરના જોવામાં આવી. મી. હંકુર પોતે ઉમદા યાતા છે અને તેમને તે-

વાર્તા, પસંદ પડી અને તેમણે લગ્ન તન, મન, ધન અને એક નિષ્ઠાથી ગુજરાતી આદિત્ય રી સેવા કરનાર સુપ્રસિદ્ધ ગુર્જર સામ્રાજ્ય “ગુજરાતી”ના અધિપતિ ગ. ગ. ઇન્દ્રગગને દેખાડી તેમને તે ગ્રંથિક અને મનોહર લાગવાથી તેમના પત્રમા પ્રસિદ્ધ કરી અને અદૃશ્યા તે છટ્ટી પ્રસિદ્ધ થયું છે આ નવલકથા તેની ગ્રીષ્મ કૃતિઓ કરતા ઉચ્ચતર, રમણીય, લેખન શૈલી સરળ અને મીઠા દાસ્યવાળી છે આમા આલેખાયલા ચિત્રો મનોરમ છે, લેખાના લેખકે ગેરે ગ્રંથિક અને મૂલ્યવાન છે, પાત્રોના સ્વભાવના ચિત્ર અને વિવિધ જનાઓના વર્ણન ઉજ્જવળ છે અને પાત્રો રમ્ય અને અનુભવગમ્ય છે અમૃતના લખાણમા એક વિશેષ ગુણ હતો તે એકે લેખામા કંઈક (Wit)- દાસ્ય હતુ અને આ દાગણુને લીધે ગુજરાતી પત્રમા લેખો સિવસભુ સર્માનો ચિત્રો આનંદવી અને ઉત્સાહથી વચ્ચાતો આ ચિત્રોએ ગુજરાતીમા એટલે ખગલગાટ કરી મૂક્યો હતો કે એક અગ્રેષ્ઠ પત્રે તેનો અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ પોતાના પત્રમા પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

ગુર્જર ભાષાના ઉપામક વધે, ગુજરાતી ભાષામા સારાં પુસ્તકોની વૃદ્ધિ થાય અને લેખકોમા મિત્રાચારી વધે એવા હેતુથી સ્વર્ગસ્થનો એક સરથા કાઢવાનો વિચાર હતો પરંતુ એટલામાજ,—

■ તૂટ્યો વીણા તતુ શ્રમિ મણિ તગે જોની વિખરી ! +

સાદિત્યના ઉપામક કરતા મહંમે નાટ્યકલામા ઉત્તમ પ્રવીણ કલા વિધાયક અને સુધાગર તરીકે અક્ષય કીર્તિ મેળવી છે મહંમની નાટકીય કારકીર્દી તત્કાલીન નાટકો અને યોજના સુધાગ સાથે એટલે બધો અમ્મન્ધ રાખે છે કે મહંમની કારકીર્દી લખની એ તાત્કાલીન નાટકના ઇતિહાસ

• Wit અને Humour માટે ગુજરાતીમાં એકજ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે. પરંતુ અગ્રેષ્ઠ ભાષામાં Wit અને Humour એ બે શબ્દોના અર્થમાં બહુજ ભેદ છે.

+ ફલાન્ડ કવિ (રવ ખાજારા કર હલ્લાસરામ) કૃત , , ,

જાખવા સમાન છે. અમુકજ તરેહના પ્રયોગો મુંબઈમાં નાટકના લખતા પર લખવામાં આવતા અને સારા નાટકોનો એકંદર રીતે અભાવ હતો. શોક પર્યવસાયી નાટકો શું તે લોકો યોડાજ સમજતા અને ધણા તેના તરફ તિરસ્કાર બતાવતા. તે સમયે લોકોની અભિરુચિ સુધારી અદ્વિતીય આંગણ નાટ્યકાર શેક્સ્પીયરની કૃતિનો ઉર્દુમાં તરજુમો કરાવવાનું પ્રેરી તે લોકો સમક્ષ મૂક્યા અને તે સંપૂર્ણ ફતેહમંદ નીબડ્યાં એજ તેની ઉંડી ખુદ્દિની સાક્ષી પૂરે છે. મુંબઈના પ્રખ્યાત નાટ્યકાર મી. કાવ-સજી પાલનજી ખટાઉની કંપનીને એવી સુધારી હતી કે મી. ખટાઉને જો કંપની છ છ વખત ભાંગવી પડી તે અમૃતના અધિકારમાં આવ્યા પછી ઉત્તરોત્તર ઉન્નત રિચિતિ પર આવી ગઈ. મી. ખટાઉ યથાર્થ કહેતા કે “ અમૃત જ્વારો જમણો કાચ છે ” પાછળથી જો કે બન્નેને અમુક કારણસર વિરોધ થયો હતો પરંતુ એક ખીજની શુદ્ધિને માટે બન્નેને ધણુંજ માન હતું.

એક એકદર તરીકે અમૃતની કારકીર્દી ધણીજ ઉજ્જવલ હતી. તે અદ્વિતીય કલાવિધાયક હતો અને તે કોઈ પણ પાત્રનું કામ ધણીજ કુશળતાથી કરી બતાવતો-જેટલી કુશળતાથી તે પુરુષ પાર્ટ કરી બતાવતો તેટલીજ કુશળતાથી તે સ્ત્રી પાર્ટ કરી જતો. વહાદારનું કામ જેવું મનોરમ્ય કરતો તેવુંજ ફતેહમંદીથી નિમકદ્દરામનું કામ કરી બતાવતો. તેને પોતાના નાટકના ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ કામ જાગ્યેજ અસાધ્ય હતું તે પોતાનું કામ એવું તદ્દુપ બની કરતો કે સામા આણસને અસર કર્યા વગર રહે નહિ, તેને પોતાના કામની તીવ્ર લાગણી હતી ને કર્તવ્ય રસિકતા હતી તે એટલે સુધી કે પોતાને માટે જોઈતી વિધવિધ સાગથી વિલાસતથી પોતાને ખરચે મંગાવી લેતો. ડ્રામેટિક (Tragic) લગવી બતાવનાર દાસ્ય (Comic)માં નિષ્કુળ નિવડેછે અને જનસ્વભાવની ખરાબ લાગણી દર્શાવનાર લલિત લાગણીઓ એવી હિતમતાથી લાગ્યેજ બતાવી શકે છે એ એક નિયમ છે પણ મર્દૂમ મી. અમૃત દરેક કાર્ય સરખી કુશળતાથી બજાવી બતાવતો અને આને લીધે તેની એક પ્રખ્યાત માસિકનો તાંત્રી

Henry Irving ની સાથે તુલના કરે છે અને આ તુલનામાં કાંઈ અતિશયોક્તિ કે આશ્ચર્ય નથી. નાટકને આપણે દલકા ધ ધામા ગણીએ છીએ અને નાટક જોવા એ માત્ર નવરાશનું કામ છે વા પૈસા વ્યય કરવા નું નિરર્થક સાધન છે એમ આપણે લેખીએ છીએ તો તેમાં મારાં કામ કરનાર ન મળી આવે એ આપણો દોષ છે જે કળા મહર્ષિ ભરતમુનિ જેવાને હાથે ઉત્પન્ન થઈ કાલિદાસ લવભૂતિ આદિને હાથે ૧૭ દ્રૂપ બની તેની આવી આવનત સ્થિતિ આવી એ આપણી બેકાળજીનું પરિણામ છે. નાટકના સંબંધમાં વિશેષ ન લખનાં એટલું કહેવું જ સ્થળે કે નાટકની જાગૃતતા તેની સેવાની પિછાન નાટક મંડળીવાળાઓએ, નાટકની ઉત્કર્ષતા જોનારાઓએ અને તેના રનેહીઓએ કરી છે અમૃતને માટે એક રંગાગ્રક ૬૩ ઉભું કરવામાં આવ્યું છે તેમાં નાટક કંપની તરફથી સારી રકમ ભરાઈ છે અને ૬૩ લગ ભગ પાંચ હજાર સુધી આવ્યું છે.

અમૃતનું શરીર નાભુક જાધાતું હતું અને તેની વાતચીતની છટા એવી તો મનોહર હતી કે તે તરત સાભળનારનું મન હરણુ કરતો તેના સ્થાનપર રહાએ લેખકો તથા ઉર્દુ કવિઓ વગેરે એકઠા થતા અને સાહિત્ય ચર્ચા થતી આમાં તે ઉલ્લાસથી ભાગ લેતો; અને તેના વાક્યાતુર્યને લીધે તે આ મિત્રમંડળમાં ડૉ. જોન્સનની માફક Dictator હતો. તેના ખીજા ગુણો ઉદારતા, દેશાનુરાગ સ્વજાતિની ઉન્નતિને માટે પ્રયાસ વગેરે હતા સાજના ત્યા મિત્રમંડળી એકઠી થતી, ત્યા કાવ્ય-વિનોદ મચી રહેતો અને સાહિત્યના વિવિધ વિષયો ચર્ચાતા; ત્યા આ મંડળીને માટે તેને ચહાતું અર્થ મહિને લગભગ પચ્ચાસ રૂપિયા જેટલું થતું. પોતાની પછાત કોમને સુધારવા માટે તહેણે અમદાવાદ “ ત્રાગાળા દ્વિતર્વક સમાજ,” એક લાઇબ્રેરી અને શાળા સ્થાપિત કરી છે મનુષ્ય ગમે તે કરે પણ પ્રત્યેક વિષયમાં સંપૂર્ણ થઈ શકતો નથી. એવો કોઈ વિરલ નર હશે કે જેના અંગે સર્વ ગુણ વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવે. મહાન પુરુષનાં જીવન, ઉપર લખેલી ખીનાની સાક્ષી

આપે છે. અમૃત સંપૂર્ણ નહોતો. ત્હેમાં દોષો હશે. પણ એકંદર રીતે દોષ કરતાં ગુણુ વિશેષ હતા. રાતના ઉબગરા, ખાનપાનમાં અનિયમિતપણું અને માનસિક પરિશ્રમ વિગેરે કારણોને લીધે તેની નાજુક તખીયત લથડી પડી અને ઇ. સ. ૧૯-૭ માં તેનો સ્વર્ગવાસ થયો.

કેટલાકનું અલ્પાયુષ્ય યશસ્વી હોય છે. કેટલાકનું દીર્ઘજીવન નિષ્ફળ હોય છે. આવા ઉપયોગી પુરુષોની કુંકી જીંદગી જોઈ કવિ ભર્તૃહરિ એક જગ્યાએ ખેદ કરે છે. આંગણ કવિ જોન જોન્સન કહે છે કે:—

“ In small proportions we just beauties see
and in short measures life may perfect be. ”

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠાંક
૧ ભારત દુર્દશા નાટક.	૧-૫૦
૨ પ્રકીર્ણ કાવ્યો.	૫૧-૬૦
૩ જેસુનિસા અને આકિલનખાન અથવા પ્રેમીનું અગ્નિસ્નાન.	૬૦-૮૦
૪ નેપાલ (સ્થળ વર્ણન)	૮૧-૯૫
૫ ઘોર નિદ્રા.	૯૫-૯૯
૬ કોશ્યાની સ્ત્રીઓ.	૯૯-૧૦૩
૭ જનપાનની સ્ત્રીઓ.	૧૦૩-૧૦૫
૮ મુંબઈમાં મહિલા પરિવહ.	૧૦૬-૧૧૫
૯ આમળાણ વાગ્યાં.	૧૧૬-૧૨૦
૧૦ હમ્ જૈર છુમ્ !!!	૧૨૧-૧૨૪
૧૧ મારો જંગળારી પોષટ ઉડી ગયો.	૧૨૪-૧૨૮
૧૨ સતી	૧૨૯-૧૩૨
૧૩ આશા સાથે વાતચીત.	૧૩૩-૧૩૫
૧૪ અંતકાળ.	૧૩૬-૧૩૮
૧૫ અમદાવાદમાં હનૂમાનજી	૧૩૯-૧૪૧

॥ ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

ભારત દુર્દશા નાટક.

ના-દી.

પદ્ય, રાગ-યમન કન્યાણ.

સૂત્રધાર-(" જગત્ પિતા જગત્પતિ જગો " - એ ગદ્ય)

૧ જગત્પતિ હું ખદત્તી ભક્તી મ ગળ મુખ દેખાડો;
સ્ત્રી ભાગ્ય પ્રભો, ભારતનાં તે કરિ કૃપા જગાડો.
કલહ મૂઢતા હેવ અવિધા રવંચળચાગ ધટાડો;
સમ્ય, સુધારો ૨ રમા, વધારો ઉન્નતિદાર ઉનાડો ૧

ભારતની દુર્દશા અને તેનાં કારણો દેખાડવા એજ આ નાટકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે વળી આજે આ ખેલ નિરખવા આર્યવશનું એક મોટું મહત્ત્વ એકત્રિત થયું છે, તો આ નાટક નિહાળી આટલામાથી એક પણ વ્યક્તિ ભાગત વિપત્તિ ટાળવાના પ્રયત્ન કરશે એટલે અમારો પરિશ્રમ સફળ મંગલ્યુ. તથાગત (જાણ છે.)

૧ આ સંગીતના પ્રત્યેક પદમા ૨૮ મારાની રચના છે અને યતિ તા-
લાદિમાં પિ મળ ગાજાનુસાર " ચોપાયા અથવા મરાઠી ચાલની સાખી " છે; યથા દોહરો - સોળે યતિ દરિને પછી, દ્વાદશ માત્રા દોષ;

તાલ પ્રથમ ચચચારપર, છે. ચોપાયા સોય.

૨ રમા - ભદ્રી, ધન.

અંક પહેલો.

પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ—સ્મશાન.

(ભાગ્યાં ટૂટ્યાં ઝૂપડાં, ખોપરીઓ તથા અસ્થિના ઢગ પડેલા છે; કાગ-
ડા, ગીધ, શીઆળવાં, ફૂતરાં, ધૂવડ, ચીખરીઓ ઉડતાં ધરતાં જણાય છે.)
(ભારત ગાતો ગાતો પ્રવેશ કરે છે; ફાટ્યાં વસ્ત્રો પહેરેલાં છે, માથે
અર્ધ મુકુટ ધારણ કરેલો છે, હાથમાં ટેકવાની લાકડી છે, શિથિલાંગ.)

પદ-યમન કલ્યાણ ત્રિતાલ.

ભારતઃ—કંથ પિન રહી એકલી મોરી જન. એ રાહ

* કાઠ ના ગ્રહે હાય મમ હાથ;

ત્રીસ કોટિ સુત છતાં ફરં હુ ફરતો અરે ! અનાથ;

જેનું શરણુ ગ્રહું તે મારી કાઠ ન સંજુતો * ગાય;

આરે કોરે ભ્રમું દીન થૈ વિપત્તિ અસિત દિનરાત.

અતિદિન દુઃખો વધે, ઘટે સુખ કરે ન કો મમ સાથ;

દુઃખ સમુદ્રે રૂપું છું બહુ, હવે ઉગારો નાથ.

૨

હા, આ તેજ ભૂમિ છે કે જ્યાં સાક્ષાત્ ભગવાન્ કૃષ્ણચંદ્રના દૂત-
ત્વ કરવાપર વીરોત્તમ દુર્યોધને કહ્યું હતું, “ શૂચ્યમ્ નૈવ દાસ્યામિ વિના
યુદ્ધેન કેશવ ” આહા, આજે હું તેજ ભૂમિને સ્મશાન ઉબજડ મેદાન
સમાન ભાળું છું. રે, અનેકાનેક રત્નોની જન્મદાત્રી, અસહ્ય ભર ઉપાડી
મૌન્ય ધારણ કરી એકેલી ધરિત્રી માતા, આ તારી કેવી દશા ! આહો,
અહિંની યોગ્યતા, સમ્યક્તા, સત્યતા, દ્રઢતા, ઉદારતા, ધનસંપત્તિ, બળ,
શક્તિ, ઉદ્યોગવૃત્તિ, વિદ્યાભતિ, સૌ ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં ! અરે, પામર

* માત્રા લક્ષણ પ્રથમ પ્રમાણે * કથા, કર્મકથા.

*જયચંદ તારા ઉત્પન્ન થયા વિના માત્ર શું અડી રહ્યું હતું? (ગદ-ગદ કંઠે) હાય રે હવે મને કોઈ સહાય નહિ થાય ! (અત્યુપાત કરે છે.) હા ! રાજરાજેશ્વર નૃપેન્દ્ર સમ્પત્તિ અંડવર્ડ મારી રહ્યા કંઠે. તમાગ રાગણી-તમાગ જાનાની લાજ ગણો આહા, હવે માત્ર મર્વ નાગ પમાડ્યું, પણ તે હજી સતુષ્ટ નથી થતો અરે, વર્તમાનપત્રોના પ્રચારથી અને લેખકોના પોક્કાથી માગ ભાગ્યોશ્વરી કંઈક આશા જ ધાઈ હતી, તે પણ દૈવથી ન જોઈ શકાયુ હાય ! હવે કયા જાઉં, શું કરું, કોને કહું ? હે નાય ! ત્યાં કંઠે, ક્ષમા કરો !

ભારત દુર્દશ--(નેપથ્યમાંથી ગભીર અને કઠોર અરે) હજી તને તારા નાય ઉપર વિશ્વાસ છે ? ઉમો રહે (હાત કચકચારી) હા, જો તારી આશાના એ સૂક્ષ્મ જ જાણના એ જડથી મૂળ ન ઉજોડું તો નામ ફેરવી પાડજો

ભારત--(ખીલીના, કપતા-ગડીને) હે વિશ્વપતિ ! આ વિક્રમજન વદન વિકામી માગ મામુ કોણ મમ્યુ આવે છે ? હાય, હાય એનાથી કયી પેઠે ઉગમશે ? અરેરે ! આ તો માગે એકજ ગ્રાસ કરી જાય તેવો લાગે છે હા હા ! જગદીશ્વર વંદુ ઠગા અને ભારતેવગ સમુદ્ર પાર છે, હવે મારી શી દશા થશે ? આ પ્રભુ હું નિરૂપાય છું અકિ મન છું હાય મુવો-હુ-મુવો ! (મૃતિત થઈ ધગળીપર ટળી પડે છે નિર્લજ્જતા પ્રવેશ કરે છે, જાહુ ચૂંકાળી મુગવાળ, નેપર કાળીઓ, ઝાઝર, પગની આગળીમાં જિંજ્યા, હાથમાં ચાપ આપ નિર્દોશની જ ગડીઓ, રેગમી કુડતુ, ઉપર ભગમચ્છીનો સફરિઓ, ઝીંગો સુસેલો દુપટ્ટો માથાપરથી ખસી ગયેલો)

* આ ઇલાકે કોપચર મળે-ભારતદાનિનો હેતુ યનાર દિલ્હીના ઉલ્લા રજપૂત રાજ પ્રચીરાજ ચહુઆખના ચલુર કાન્યકુબ્જ (ક્નોજ)-ના રાજ જયચંદ વિશે છે દેગદ્રોલીને યુગો વીત્યા છતાં પણ કેવા ઉપાવલો પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું પ્રત્યેક ભારતવાસી જને આમાથી હતાહરણ લેવું જોઈએ.

નિર્લજ્જતા—(આંગણ દેખાડીને) અરે ભોળા, મારે જીવતે તને પ્રાણની ચિન્તા ! છટ છટ, જો જીવશે તો બીજે માગી ખાશે. જીવ આપવો એ તો કાપરનું કામ છે. શું થઈ ગયું, કદી અન્ન, ધન, ને આગર નથી તો ? અરે “ ન શરીરં પુનઃ પુનઃ ”, “ એક જીવંગી હજાર નેઆમત ”, “ જીવતો નર ભદ્રા પામે ” ઇત્યાદિ તારેજ ત્યાં બોલાતી લોકોક્તિનું સ્મરણ કર. (નિહાળ્યા પછી) અરે ! ના ના, ખરેજ અચેત થઈ ગયો છે, એને ઉપાડી જવો જોઈએ. (વિચારીને) પણ હું એકલી તે આ વજનદાર પથરને કેવી રીતે ઉપાડું ? હા, હીક થાદ આંધુ. (નેપથ્ય લણી) આશા ! અલી ઓ આશા ! અલી અહીં આવ. (આઠ દશ વર્ષની છોકરી જેટલી આશા પ્રવેશ કરે છે.) આ જો, ભારત મરવા પડ્યો છે. જરા હાથ દે તો એને ઉપાડી જઈએ.

આશા—મારે જેટલે કામએ જીવ ખોયો છે ? લે ચાલ, આપણે એને ઉગારવાનો યત્ન કરીએ.

પદ્ય. રાગ માંડ (નરવાં વિના)

(“ મરૂં જોયારી દુખલરી ”—એ રાહ)

* મુજને ધારી મન વિશે; ભારત છોડ વિચાર;

જો ધડપર છે શીશ તો, પાઘડિ સો મળનાર.

‡ તારી તે લેશે તને, છે જેને શિર ભાર;

હાર મટી કાલે થશે, જીત ગણાનો હોર.

ભારત—(સચેત થઈને) અહા ! આ અમૃત જેવા મધુર

* આમાં પ્રત્યેક પદમાં તાળ અને માત્રા દોહરાની છે. યથા

દોહરો.

તેરમિ કળ યતિની થતી, પદ માત્રા ચોવીસ;

તળ બૂ જૂતે ભક્તિયે, એ દોહરો કહીસ.

‡ તારી-હગારી, બચાવી.

સ્વરે મ ગળ વાણી કોણે કહી ? (આવાને જોઈને) કોણ આશા ! અરે !
શા માટે મને ખોટા દિશાયા દે છે ? જા જા, મને પડવા દે મરવા દે !

આશા—

દોહરે.

ભર દિગ્ધે ભાગી પડ્યું, બહાર ભણા ભગવાન;

વીરજ ધન ધારી ધરે, ધગ્ધીધરુ ધ્યાન,

(આશા આજ્ઞા તરફ આંગળી મળે છે, નિર્લજ્જતાની તર્જનીઆં-
મળી દડપચીએ. ભારત કંધે મ્હોટે પડ્યો રહ્યો. ધીરે ધીરે પડાયે).

પ્રવેશ બીજો.

સ્થળ—રણક્ષેત્ર.

(પટશાળાઓ, શાનિયાના, રાવટીઓ, વેપર ક્યમળો,
રેતીની ઘડીયાળ, લોદી, ઘડીની ટુડી ધૃ)

ભારત દુર્દેવ— (ગાનો પ્રવેશ કરે છે)

મથન. મગ બેલાય, તારા એકા.

(“માગ મારા મલિશામુગ્યા કર” એ ગદ)

ગેળું પગે દુટ ભાગ્યને ઝટ, બેળું એનું નામ તો દુ પગે.

એળું અપટીમા, એનો શુ આશયે.

કાકરને કાળો કહી બધાથી કહકો પડાવું

પ્રેમ કોલેશ દુકાળ લઈ આવું.

તીડો ને કદર કાતગને ખેલી ખવરાવું તો જાણો જાજો—ગેળું

જૂખમરાથી ભાગ્યનાસીના ઊકાવે વેચાવું,

પેટ માટે પકડી વટકાવું.

જે એનો ધર્મ દરે તેને એનાજ વિત્તના

વેનનનો આશયે—ગેળું પગે દુટ.

ભારત દુર—એ તો હીક પણ મારા ગણવામાં આવ્યું છે કે કેટલાક ગણેલા ગણેલાઓ કંઈ ભારતોત્તેજનાથે બહુ મથી રહ્યા છે ?

કુમતિ—હાથ, ઘઉંમાં કાંકરા જેટલા છે ખરા; પણ આટામાં લૂણ તે શી ગણુત્રીમાં, ગણોને પહેલું મુંબઈ, પછી પૂના, દિલ્લી, લાહોર, કાશી, મદ્રાસ, કલકત્તા, બેંગલોર અને વડોદર, મદિસર અને ગોંડળ વળી એકાદ બે વધુ ઉમેરો તોયે શું થયું ?

દોહરો.

તાકામાંથી તાતણા, ચાર ઘટે શું થાય;
ચાર ચણેથી રાજ કે, લાડ નહીં ફેડાય.

ભારત દુર—અરે અમાન, એમ અભિમાનમાં ના મરી જા. એમ તો કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાઈ જતાં વાર નહીં લાગે.

દોહરો.

કીડી જેવો શત્રુ તે, હાથી સમાન માન;
વાર ન લાગે તેહને, કરતાં કંઈ નુકશાન.

અરે, હીક યાદ આવ્યું. જો વળી કેટલાક અંગ્રેજો આ દુષ્ટ ભારતમાં કેળવણીનાં કૃળ પાછાં એકવાર વલ્લવાની પેરવીમાં પડ્યા છે, એમ થશે તો બધા શ્રમ વ્યર્થ જશે. અરે, એકવાર જન્મદેશનિકાલ કરેલી વિદ્યા પાછી જો અહીં આવશે તો પડી લાગેલો ભારત વળી કોઈ રંગ જમાવશે.

કુમતિ—મહારાજ, આપ તેની લેશ માત્ર પણ ચિન્તા ન કરો. આ દારીએ ભારતવાસીઓનાં ભેજન લમાવવા પ્રથમથીજ સુપ્રવચ્છ કરી રાખ્યો છે; આટલી વસ્તુઓ અંગ્રેજોના શીખવ્યા વિનાજ એ લોકો શીખી લે છે. પાર્ટિયો, મદિરાપાન, પોલો, રેસો, બીલિયર્ડો, અને બેગેટિલ; અને રામજનીઓના નાચ તો બાપદાદાજ શીખવી ગયા છે. હવે બસને અંગ્રેજો શીખવવા આવે ! મારી ઉપરોક્ત વાતો એમને અવકાશ આપશે ત્યારે શીખશેને ?

ભારત ૬૦—શાગશ, એમ બે મારી ધાગ્યા મુજબ ચાલના-
મએને માન, ચાંદ, પદનાં પૂજાં ઝટ મળે તેવી પેરવી તાગ મએલાએ.
પામે કમવતી રહેજે. જા, જગ નિન્દાને મોડલતી જા (કુમ્ભ ૧
કરી જાય છે) હા ! જમ્યા ભાગત ! એ ન સમજાય કે તું મારા પ-
નમાયી છટકી ચડીય ! શુ થઈ ગયું કદી તમે અકેશ શાસનમા જરા
જ પીને બેઠા તો ! અરે હુ તમાગ સર્વનો કચડધામ કહાડવા માટે
અતિદુષ્ટિ અનાદુષ્ટિ, x આધી, ટેડસ અને બીજા અનેક મામ તો
ધગતું છું તોડે છું કે કેમ જાએ છો ? (એક ખાલીમાં દારૂ નાખી
પીએ છે નિદા પ્રવેશ કરે છે.) (સત્તર અઢાર વરસની હુમ્મર, જધાં
જરીના કપડા, મોતીનો શૂગાર, સર્વ રીતે મનમોહક.)

નિન્દા—(સ્વગત.)

ગાયન, પદ્માડી કહાડવા

“કાહેકો દી પિયા મારી ધીરેસ જગા લે,”—એ રાહ

કોણે ન કરી મને પ્યારી ન્યારી છું દું નારી,

ધર કાષ મુજથી જગમા ન ઠાણ,

ચિતહુ ચતુર દરનારી—ન્યારી છું

પુરમાં કંઠતા નારી મજામાં

મારી પ્રતિષ્ઠા છે મારી—ન્યારી છું

સાધુઓ દરે બીજા પથની નિદા,

શી મજાત્રીમા સસારી—મારી છું

કોણે મને પોતાની નથી કરી ? મારી જગા એવી શું થવાય
ભરેલી છે કે જેમાં ધનાદય કે દીન, વિદ્વાન કે અભણ, સુખી કે દુઃખી,
સગળ કે અગળ, સાધુ કે અસાધુ, શાની કે મૂર્ખ આખી સૃષ્ટિ એકજ
પ્રકારે એક તારે જ ધાએલી છે.

xઆંબી—વટાળિયો.

ઢાહરો.

પરવન પરનારી અને, પરપ્રીતિ મૂકાય,
પરનિન્દા છોડાય નહિ, કોટી કરો ઉપાય;
જરા કાંઈ ઝોછું પડે, તુરત સ્મરણ મમ થાય,
મારી જખરી જાળમાં, દેવ મુની ગૂંચાય.

મહારાજધિરાજનો જય.

ભારં દુઃ—કોણ નિન્દા ?

નિન્દા—આજા પ્રભુ. દાસીને શો હુકમ છે ?

ભારં દુઃ—અરે ! મેં જે તને કંકાસની સહાયતાયે મોકલી
તે તે શું બળવી ?

નિન્દા—મહારાજધિરાજની આજ્ઞાનુસાર બધો કારભાર તૈયાર
છે. ધ્યાન કરો. પૈસાદાર કે લાચાર, ઝુંપડી કે નૃપાગાર, શેરીએ શેરી,
બજારે બજાર ભારતની હાર અને આપના વિજયનો પોકાર છે.

ભુજંગ પ્રયાત.

ગુરૂની કરે શિષ્ય નિન્દા હજારો,
પિતા પુત્રમાં સંપ છે ક્યાં વિચારો;
દરે હિન્દ મારો લખ શીશ ભારો,
નથી કાઢતો કાઢી રીતે ઉગારો.

મહારાજ વધુ શું કહું. જે આજ્ઞા હોય તો ભારતને મ્હોડેથી
આપની નિન્દા સંભળાવું, બ્યારે ઈશ્વર જેવાને ન મૂકું તો બીજાને
શું ચૂકું ?

યલ—રાગ. ખીલુ—કહારવો.

“યારકે ઘર ચલ જાયે નિડર—એ રાહ.”

દેવ ને દતુજ બંધાણાં, જુઓ છે મારી કેવી ચતુરતા,
ધેલા ચઢ ગયા બહુ સાણા, જુઓ છે મારી કેવી ચતુરતા.

હિ દમા ન મુજથી નગર કોઇ દાણુ,
 ગેરી વાસ ચઢિટા ન ધગ કોઇ દાણુ,
 ચતુરોને એલા જનાવ્યા, બુલાવ્યા, ભમાવ્યા,
 પ્રભૂને નિન્દાવ્યા, ચૂકાવી સાગ સારાની સુરતા—દેવ૦

ભાર૦ દુ૦—(સ્વગત) હા શી જગતી જોતકી છે? આ
 બધાને બહેકાવે એમા નવાબજ શી છે? (પ્રકટ) વાર, ચાલ જા,
 મદિરાને મોકલાવ

નિદા—જેવી આજ્ઞા (નગીને જાય છે)

ભાર૦ દુ૦—અરે આ વેળા મને અહુમદશાહ દુરરાની,
 તયમૂરજંગ, ચગેજ, ઐરંગઝેમ, જયચંદ, ગંગાગોવિન્દ-
 સિંહ, દેવીસિંહ, વૉર્નહેસ્ટ્રિસ, પ્રભૃતિ કેવા સાબર છે! જો એ
 લોકો જીવિત હોત તો હમણા મને આ “દુષ્ટ ભારત” ને કયરી
 નાખતા કેટલી વાર લાગત? પણ કંઈ નહિ હજુ શું વહી ગયું છે.

* રૂબાઈયાત

લહે સૌ પોતપોતામા જમાવુ ગગ કંઈ એવો,
 પકાવુ કૂટને હમણા કગવુ ભગ કંઈ એવો
 અમણુ ધરડા અને સુધરેલ તરુણોમા પડે બે મત.
 પડે અગરેજના વચમા મચાવુ જગ કંઈ એવો.

(પટાક્ષેપ)

પ્રવેશ ત્રીજો.

સ્થળ—રસ્તો.

(મદિરા નાયતી ગાતી આવે છે શ્યામ રંગ, લાલ સાડી, તેપર
 જાત જાતના સોના ચાદીના ચાદો, હાથમા દારૂનો શીશો, પગમાં
 ધુતરા, સોનાના ધરેણાં પહેરેલા છે.)

* આ એ૦ ઉર્દુ છંદ છે

મદિરા— પદ્ય—રાગ—ખેહાગ—લાવણી.

(“ન તોડોરે સરકારી નિંબુઆ હરે.”—એ રાહ.)
 ન છોડોરે જગવાસી, મુજને પિયો પિયો,
 સુરતી ટળે, દહાડો વળે, મુકિત મળે—ન છોડો.
 મ્હોડું રાતું ચોળ થાય, બહુ ખવાય ને ગવાય.
 પ્રિય છે પીયો મુજ પ્રેમની પીઆસીઓ,
 છાંટો પીશે પછી આપ કહેશે મને જીયોજીયો—ન છોડો.
 છેલ્લા સુરાસુરી છું, ન છુરી સમજશે મુજને,
 છે લોક ખોટું બોલે, તાળું ન મ્હોડે જમને;
 મન ના મુંઝાય, રણમાં મુંઝાય, લીયો લીયો—ન છોડો.

દોહરો.

* મદિરા માં છે અંતને, આદિ રામનું નામ
 માટે બીક તજી પિયો, મુજને કરી પ્રણામ.
 ઓહો! સામેથી કોઈકે શિકાર આવે છે.

(બાળુપર થાય છે. એક ભારતવાસી આવે છે.)

ભારતવાસી—અહાહા ! વાહરે અંગ્રેજ, વાહરે તારી ન્યાય
 પરાયણતા, વાહરે તારી શોધકશુદ્ધિ, વાહરે તારી ચતુરાઈ, હે ઇશ્વર !
 આ ભારતની અંગ્રેજો જેવી દશા ક્યારે થશે ?

મદિરા—(લટકાયા) બ્યારે છૂટે હાથે વિભાવતની માફક અહીં
 પણ મારો પ્રચાર થશે ત્યારે આપોઆપ ભારતોન્નતિ દષ્ટિએ પડશે.

ભારતવાસી—(સ્વગત) ઓતારી ! આ બટક બોલી સામળી,
 સજીવ કોણ છે ? (પ્રકટ) તમે અં...તમે...છેતે કે...કોણ છે ?

મદિરા—હું ? અરેરે, તમારામાં મને ઓળખવાની શક્તિ

* “મદિરા” ચપ્પદના અંતનો તથા આદિનો અક્ષર, એ બે અક્ષરોને એકત્ર કરતાં “રામ” ચપ્પદ સિદ્ધ થાય છે.

નથી તેથીજ તો અગ્રેજો કરતા બધી વાતે પાછળ છે. હો. સાંભળો. હું કોણ છું. ભગવાન સોમની કન્યા, પ્રથમ વેદોએ મધુ નામથી મારો આદર કર્યો, પછી હું દેવતાઓની પ્યારી થઈ એટલે મુગ કહેવાઈ અને માગ પ્રચાર માટે શ્રાવણમાં યજ્ઞની સ્મૃતિ રચાઈ, સ્મૃતિ અને મુગણોમા મારી પ્રવૃત્તિ નિત્ય લખાઈ તમે તો કેવળ મારા માટેજ બન્યા. જુવો સદિમા પાત્ર ધર્મો વિગેય પ્રચલિત છે, હિન્દુ, ખૈરાહ, ઈસલામી, જરથુસ્ત્રી, અને ક્રિશ્ચિયન એ પાત્રોમાં મારી પ્રતિ મૂર્તિઓ શિરાજમાન છે જેમકે સોમપાન, વિષપાન, શગણુનદરા, મેધોજરેમ અથવા દમ, અને બાપ્ટિઝમ વર્ણન; હવે તો મને જોખણી ? હો. હવે માગ ગુણોથી પરિચિત થવું હોય તો મહાગાયત્રી નામ લઈ એક બે ધુંડડા પી જુઓ.

ભારતવાસી--અરે રામ, અરે રામ, અમારામાં સુરાપાનનો નિષેધ છે

મદિરા--શું તમે મુગનો અર્થ જાણો છો ?

ભારતવાસી--હા માડ, મદિરા

મદિરા--કેમ જાણુ કે દારૂજ મુરા ? હો. હું તમને ગણાવું.

દોહરા

દૂધ મુગ ને દહિ મુરા, મુરા અન્ન ધન ધામ;
વેદ મુગ ઇન્દ્ર મુગ, મુરા સ્વર્ગનું નામ
ભતિ મુરા વિદ્યા મુરા, મુગ વિના ન જીવાય;
મુશ્કેલી મ્વન તના મુરા, જગત મુગમય થાય.
બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય ને સૈન્ય શેષ પઠાણ;
બનલાવા તો કોણ છે, મદિરાથી અ જાણ ?

ભારતવાસી--ત્યારે શું હિંદુઓ મદિરાપાન કરે છે ?

મદિરા--હો તમે હમણાં જાન્યાકે ? અરે જોખાલાઈ !

દોહરા.

પિયે ભટ્ટનાં ઠઠ ને, ગુજરાતીના વૃન્દ;
ગૌતમ પીયે પ્રેમથી. પિયે અગ્રના નન્દ.
હોટલમાં મદિરા પિયે, બોટલ ઝાલી બાથ,
ટોટલ ભરવા દોડતા, નોટ લઇને હાથ.

ભારતવાસી—ત્યારે શું લજોલા વિદ્વાનો સુદ્ધાં મદિરા પીવા
માંડ્યા છે ?

મદિરા—એમાં કાંઈ જૂઠું છે ? દ્યો સાંભળો, થોડાં ઉદાહરણો.

દોહરા.

કોઈ કહે મદિરા વિના લેખ લખી ન શકાય;
કોઈને મારા વિના અન્ન પચન નહિ થાય;
કોઈથી મદિરા વિના, થાય નહીં વર્કોજાત;
ભણ્યા ગણ્યા જન તો કરે, મને સલામો સાત.

વળી બીજું કંઈ તમે જાણો છો ? સરકાર પોતે પાસે રહીને
મારો પ્રચાર કરાવે છે. જીવોને ચોરી, અનેરી, જીવાઈ. એ બધાને
રોકવાના કેવા પ્રયત્ન કર્યા છે ? પણ મારો કોઈ રીતે અટકાવ કરે છે ?
એ શા માટે ? અરે હું તો સરકારની એક * દુઝણી ગાય છું ગાય.

છંદ.

હું અંગરેજ સુધારાની એક નિશાની છું સર્વમન માની છું;
રોગે ઔષધી ને વૃદ્ધને જવાની છું, પૂતળી સોનાની છું.

મોટા મોટા ગ્રંથ રચવામાં પ્રવૃત્ત કરનારી અને ધર્મતી વાટે બાંધ-
ધર-નારી તો હું જ છું.

ભારતવાસી—(સ્વગત) છે તો બહુ બોલકી, એની વાતો

* દુઝણી—દૂધ દેતી; દૂધ આપતી ગાય.

આપણુ પાણી કરે એવી છે. (પ્રગટ) ત્યારે શુ દેવતાઓએ મુદ્દા તારા સ્વીકાર કર્યો છે ?

મદિરા—તેમાં કંઈ પૂછવાનું હોય ? હ્યો સાંભળો.

દોહરા

ત્રિધિ મધુ પી સૃષ્ટિ રચે, પોપે હરિ કરિ પાન;

મધુ પી નારી સર્વને, જીવો શબ્દ ભગવાન.

ગોકર્ણી આન દરિ, સાદમની માતા;

નિશુ તપ પ્રભુમાં લય કરે પી પરખો ઇકવાર

ભારતવાસી—(૨૫૦) મોહી લીધો છે, વાર નથી

મદિરા—વળી મારી પ્રવૃત્તિ માટે યત્ન કરવાની તો કંઈ અગત્યજ નથી, જીવો મનુ પુકારી ગયા છે

× “ ન માંસમણ્ણે દોષો ન મયે નચ મૈયુને ॥

પ્રવૃત્તિરેપા ભૂતાનાં ” ઇત્યાદિ.

અને ભાગવતમાં પણ લખેલું છે કે

“ લોકે વ્યવચારમિપ મયમેવા નિત્યાસ્તિ જન્તો ” તેમાં વળી વર્તમાન સમયની સમ્યક્તાનું તો હું એક મુખ્ય મૂળ સૂત્ર છું. પાપ વિપયેન્દ્રિયોના મુખ્યાનુભવો મારા વડે જમણા ચોમણા જન થઈ છે, હ્યો હ્યો અને જો દેશોદ્ધાર આદતા હો તો જીજ્ઞાસોને પણ લેવાનો હિપદેશ કરતા રહે.

ભારતવાસી—(અચકતો) ભલે તારે લાવો પણ—હાથ હાથ પાપ તો નહિ લાગે ?

મદિરા—અરે દેવે પી જાઓ તમાગ દેવામાં હિડા ઉતરી એઠેલા પાપના ડાઘને ધોઈ નાખનાર આ નિર્મળ જળ છે.

× માંસ લક્ષણમાં, મદિરા પાનમાં કે સ્ત્રી સખમાં કોઈ પણ દોષ નથી. કારણ કે મદુર્ય માત્રની એ પ્રવૃત્તિજ છે, ઇત્યાદિ.

મદિરા—પણ હવે એમનીએ ત્વરાથી ઉત્તરિ થશે, હમણાં ઉરણમાં એમણે પોતાનો કિલ્લો આધ્યો છે, ત્યાંથી ગોળા છોડશે એટલે ચારે દિશા આધીન થઇ જાણો.

ભારતવાસી—હલે હલે, ત્યારે તમારા લગ્નમાં અમને પણ નોતરું દેજો હોકે, હ્યો હવે શ્રવણે છે માટે જાઉં છું.

મદિરા—હલે જાવ, પણ જુઓ કાંઈથી જાણીશો મા હો, મારા માટે તો ઉખલું મન રાખવું.

વળી મને સંતાઇને લેવાની પણ કંઈ આવશ્યકતા નથી, જુઓ શામરો શું કહે છે:-

જાયત.

પિયે જે મય જાગહિર કિરિક હમકો સાકિયા ચોરી,
ખુદાકી જબ નહીં ચોરી તો શિર બંદેકી ક્યા ચોરી.

ભારતવાસી—સારું તેમજ કરીશ. (લઇડતો જાય છે.)

મદિરા—(સાનંદ) કેમ! છે ને દીવા પર પતંગ જેવી ભારતવાસીઓની ગતિ !!

(જાય છે.)

પ્રવેશ ચોથો.

સ્થળ:-ભારત દુર્દશનો સજાવેલો ચોરડો.

(એક ખુરશી પર મદિરા બેઠી છે. આજસ એક આરામ ખુરશી પર પડેલો છે. મોટો કાળો ઝબ્બો, પેટ ઉપર એક પટકો વાંટેલો, વાળ છૂટા, ફૂલેલું શરીર, થોડી થોડી વારે જગાસાં ખાધે જાય છે.)

આજસ—(જગાસું ખાધને) અરે તાગ કરતાં મેં ભારત પર વધારે મોહ જાળ નાખી. તી, તું મારા અટલ ભગત પોરતીઓને આજખે છે ?

મદિરા—ના, ના, એ પોસ્તી કેણુ ધાર ?

આળસ—હા, લે સાંભળ, એક પોસ્તીએ ખીજને કહ્યું “ મીયાં પોસ્તીને પી પોસ્ત, નવ દિન મે ચવે ઢાઢ કોસ ” ખીજએ કહ્યું, “ અરે જા જા, ત્યારે એ પોસ્તી નહીં હોય, કાસદિયુ કબુતર દરો જે સાંભળ ‘ જળ પોસ્તીને પોસ્ત પી, તો યા કુન્ડી કે ઇમપાર યા ઉસપાર ”

મદિરા—ઓ હો હો વાહવા વાહવા.

આળસ—એકવાર મારા જે ચેલાઓ એક આખાના ઝાડ તળે સૂતા હતા, તેવામાં એક સાદણી સવાર ત્યાંથી જતો જણાયો, એટલે એક દારમી ખૂમ પાડી: “ ઓ ભાઈ સવાર, ઓ બાપા સવાર, જરા અહીં આવો ” સવાર સાદણી પગથી ઉતરીને તેની પામે ગયો. ત્યારે મારા ચેલકાએ કહ્યું, “ ભાઈ, આ પાકી ફેરીએ કલાકથી મારી છાતીપર પડી છે, કૃપા કરી મારા મોઢામા એનો રસ કહાડો ” અવારે કહ્યું, “ અરે ભલા માણસ, તમે વિચિત્ર બાળમુ દેખાઓ છો છાતી ઉપર પડેલી વસ્તુ ઉચકીને ખાવામા આટલુ આળસ ? ” ત્યારે ખીજએ કહ્યું, “ હા ભાઈ, આપ ઠીક કહો છો એના જેવો આળસુ અને એટી કોઈ નહિ હોય, આખી રાત કૂતરાયે મારું મોઢું આટલુ પણુ આ ભલા માણસે હાકોટયું નહિ ”

મદિરા—વાહ વાહ, એક એકથી અદકા.

આળસ—અરે તો છે, ક્રિયા જીવતરને માટે અમ વેઠવો ? કેટલા કાળ કહાડવા છે કે નકામી હાયવેળા કરવી ? મુખે પડી કાં ન રહેવું ? “ આળસુ પડ્યા ફવામા તો ત્યાજ આનંદ. ”

પદ્ય ગચ્છત.

“ અય રરકે કમર જીકા જલાના નહીં અચ્છા ” એ રાહ.

માણસને હાય પગ હલાવવું નહીં સારું,

ગરવુ લણુ હાયો ચલાવવું નહીં સારું.

માટીના પૂતળાને તો ભૂમીજી ભલી છે,
 ઉધામથી ઉંચે ચઢાવવું નહીં સારું.
 દીધા છે જેણે દાંત તે પ્હોંચ્યાડશે દાણા,
 શ્રદ્ધાનું હરીથી હટાવવું નહીં સારું.
 પેહેરાવે જાય ત્યારે પોતિયુંય પેહેરવું,
 મોટાને પોઝિશન ઘટાવવું નહીં સારું.
 પામાશ દિન્દ થાય તોય આળસૂને શું ?
 ઘાંટા કરી માથું દુખાવવું નહીં સારું.
 મેહેનતથી સ્વર્ગ પામિયે તો નરક શું ખોદું,
 ભઠ્ઠી કરી માથું નમાવવું નહીં સારું.

એ તો યુજ્જનાનીનો રુદન પાટલો થયો, હવે કંઈ ઉદ્ધ, ફારસી,
 મરાઠીનાં રાહડાં સાંભળ.

ઉદ્ધ.

દેં સરકે વાસ્તે સંદેશ લગાના હય મુફ્રીદ,
 ઉરકા ધિસના ઔર લગાના દેં સર ચેલી તોહય.

ફારસી.

શું મદે બરફતાદ જ બહો મુફ્રામે ખેશ;
 દીગર ચેગમ ખુરદ હમા આશાફ બયે ઉસ્ત;
 શય હર તવંગરી બસગયે હમી રવદ;
 દરવીશ હર કુબ કે શય આયદ સરાયે ઉસ્ત.

મરાઠી.

પાલસ આલાં નીલક જાલા નવીંત જાલા પૂર,
 દાદા કુઠે મો જાઉં દર માજા એચ પંદરપૂર.
 અસંલ માજા હરો, તર દેઈલ જાટલ્યા કરી.

ચાલ જમ ચાકીને લોટ ચઢ મઈ, હવે માથુ નાખી, જરા પડવાદે (લાગા પગ કરી પડે છે.)

રોગ—(રોગ પ્રવેશ કરે છે, લાલ મોહન, ધોનિયુ થાણું મેથું, અંગગખાપર રંગી, લોહી, પડ, માથુ ઉઠાડ, ખીદામણ મોહન, મળા-માં ઉદરોની માળા.)

પદ લાવણી, રાગ ખીલુ.

“ હામંગા લાઉ નડા કર દૂર રંગ ” એ રાલ.

આણુ માને આણુ જગન મુજ દાક પડે ત્યા ગળ ઉડે,
મહીન મુખ ચે જન્ય જવા, મંદી દે તદ્દા, સર વહેમ બુડે

મૃત્યુ કલક ને હુ જ મટાવુ,

ડાકંગેનુ ઉત્તર ભગવુ,

સદ્દા ભોગો હુ જ અપાવુ,

મુજ જોથે જગદીશ કરે આખેટ લોક મમ નામે રડે.

મદિરા—ઓહો ! હ્યો રોગ મદરાશય પણ પધાર્યા આવો,
આવો પથારી, પધારો કુપથના મિત્ર (મદિરા ખુશી આપે છે.
રોગ ભેમે છે.)

આળીસ—કહો રોગ મદરાશજી આપે કંઈ અભાગિયા ભારતને
અમતકાર દેખાડવો ?

મદિરા—હ્યો નવું સાબજો, અરે ત્યારે તે ભારતમા આવીને
જોયું શુ ? અલી થેલી એમના પ્રતાપથીજ ભારત ચારત થવાની
આણી ઉપર છે જો, નજર, શાષ, ભૂત, પ્રેત, ગદ્દ, મ તર, દેરી, દેવના,
વળગાડ, કેંગ, પૂજ આદિ એમનાજ પ્રતાપથી વેંચ, ગાંધી, હનગ,
જોશી, ભુવા, વાવરી, દર્શનિયા, પડિતો, સિદ્ધો, ગોગજીઓ લોડાને મન
માન્યુ હો છે, ને પ્રધાન પાખડજનો પ્રચાર કરી ચકે છે મદરાશજ

દુર્દૈવ પ્રધાન. પદ તો એમનેજ આપશે. (ભારત દુઃ પ્રવેશ કરે છે, રોગ, મદિરા, ઉભાં થાય છે, આજસ ધીરેથી ઉભી થયા જાય છે. તેટલામાં બધાં ખેશી જાય છે એટલે ખોતે પણ પાછી પડે છે.)

ભારત દુર્દૈવ—કેમ મદિરા કેવા સમાચાર છે ?

મદિરા—જસ પ્રભુ ! હવે શી વાર છે, ભારત ભૂતપાથી લાચાર છે, સૌનો મારાપર પ્યાર છે. કિંકરી, નાના મોટાના ગળાનો હાર છે, જ્યાં જોશે ત્યાં—

દોહરો.

પા, પી, જસ એ વાત છે, પાપી ન રહે ચિત્ત;

પા, પીધે અડધી ગમું, પાવન પચન ખચિત.

મહારાજ વિશેષ કહેવાતી શી આવશ્યકતા છે, જોઈ લ્યો આ અનેક પ્રદર્શનોમાંથી મેળવેલા આંદો સોનાના આંદો.

ભારત દુર્દૈવ—રંગ છે રંગીલી મદિરા, તારાથી હું પ્રસન્ન છું. (રોગને) કહો રોગ ભદાર તમારા કેવા સમાચાર ?

રોગ—આપનો વિજય અને ભારતની હાર. ચારે તરફ હાહાકાર, હાયવોયનાજ પુકાર,

ભારત દુર્દૈવ—વાર મેં સાંભળ્યું છે કે આયુર્વેદીય વિદ્યાલયો સ્થપાય છે, વળી દેશી ઔષધો ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા વધતી જાય છે ?

રોગ—એ બધું ધૂળ મહારાજ—

દોહરો.

દિવો દાસ ધન્યંતરી, સુશ્રુત કાશીરાજ;

ચરક અને વાગ્બટ તે બધા થયા તારાજ.

હવે તો વૈદ માત્ર જીવિકાર્યેજ જરૂર છે, કાળના બળથી ઔષધીઓનાં ગુણો ઘટ્યા અને લોકની પ્રકૃતિમાં ભેદ પડી ગયો.

ભારત દુરંદેશ—તાર મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને સીટી ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટોએ બહુ ધાધળ કરવા માડી છે એનું શું ?

રોગ—હું કોઈનું નહિ વળવા હલિં એવું કોણ છે કે મારા પ્રજાન પ્રતાપનું નિવાળુ કરી શકે ? જાપાન બંધી રીતે મથીને યાંયા ભારે હવે સડકો મોટી કરવાપર દટિગદ થયા છે, પણ એમ નથી સમજવા કે જેમ જેમ એ લોક સડકો પહોળા કરશે તેમ તેમ હું મારૂં ૩૫ વધારતો જઈશ. પેલી ચોપાઈ નો આપ જણોડો.

“ જસ જસ સુરસા બદન બદલાવા ”

“ તાશુ દુશુન કપિ ૩૫ દિઆવા ”

મહાગજ એવી જાપરી મ્યુનિસિપાલિટીને ઉલટીપાલટી કરી નાખતા મને કેટલીવાર ? વળી મેં અહીં લલવા સૈન્ય એવું રાખ્યું છે કે જેનાથી જયવાનો જાપાનનો કોઈ ઉપાયજ ન સૂઝે.

ભારત દુરંદેશ—જેમકે ?

રોગ—જેમકે વિરકોટક, મંત્રદિલ્લી, કોમળિયું, એપોસ્લેક્ટરી, તેમાં મારી વર્તમાન પ્લેગ નામક બંદુક તો એવી અચૂક છે કે જેના પર તાકી કે તે પહેલીજ ગોળીએ દારૂ જાપડા ભારત વાસીઓ નામ સાંભળી નહાળી જાય છે; એ શું ધૂળ માગ આક્રમણ સામે ઉભા રહે ! હા, ધણુ કંઈશે તો જાગિયા જાપજ કે ચીતળા માતાની જોડનો એક ખીજો દેવ સ્થાપિત કરી ભોગ ચલાવશે ચિદ્રિસાનો નિષેધ કરી છતે ઉપાયે પોતાના જગ્યાઓના પ્રાણુ લેશે.

ભારત દુરંદેશ—હીડ હીડ તમે જાઓ અને અશ્રદ્ધા તથા અભિમાનને તમારી સાથે રાખજો અનાવૃષ્ટિ તો પોતાનું કામ સારી રીતે જાળવે જાય છે, વળી જો કે ઇ વિશેષ સહાયતાની અગત્ય હોય તો આધી અને મુન્તીને કહેજો તે આપશે દ્યો આ પાનપટી (રોગ ખીડું ક્ષત્ર તમીને જાય છે) કેમ રે આજસ ! મારી આજાનુ અતિપાલન યાય છે કે યથા ત્રામ તથા ગુણ ?

આખર—મહારાજ દાસી સૂતી હતી પણ આપના સંદેશાને આધીન થઈ દોડતી આવી ? કહો શી આશા છે ?

ભારત દુર્દેવ—તારું કપાળ. આટલા દહાડાથી તને અહીં મોકલી છે તેમાં જતાવતો ખરી કે તેં મારી કેટલી સેવા કરી ?

આખર—મહારાજ આપની આજ્ઞાનુસાર દાસીએ ભારતપર ઘેરો ધાલ્યો છે, બે પ્રકારના ચેલા મૂંડ્યા છે. માલમસ્ત અને હાલમસ્ત. માલમસ્ત શું કરે છે, આકરો પાટલૂન પહેરાવે, ખૂટ બાધે, હાથ પગ ધોવડાવે અને ગાડી ઘોડે બેસી ત્રણ જગ્યાએ રહે છે, જ્યાં બૈરાગ્યોનાં ટોળાં હોય ત્યાં ખીજે નાટકોમાં ને ત્રીજે વેશ્યાઓને ત્યાં, ઉધમતા સોગંદ. જે કંઈ કામકાજ ન કરે તેજ અમીર અને હાલમસ્ત શું કરે છે.

દોહરો.

“અજગર કરે ન આકરી પાંછી કરે ન કામ;
દાસ મલુઠા થોં કહે, સળકે દાતા રામ.”

અરણ્યકુળ.

કો નૃપ ધાય તોય શી હાણી,
દાસી મટી નહીં થઈ રાણી.

વળી દાસીના પ્રતાપથી કેટલીક લોકાકિતઓ પણ બની છે. જેમ કે “લાખ મળ્યા નહીં ને લખેશરી થયા નહીં;” “આધી મૂકીને બાધી લેવા ન જતું,” “દાંત આપ્યા છે તે આવણું પણ આપશે,” આ મારીજ મહેનતનાં સર્તીશીકેટ છે. ભાગ્યના કિલ્લામાં બેસી હું મારાં તીર ચલાવું જાઉં છું. મારા ધાયલ ભારતવાસીઓએ પાંચ વ્રાતો ધારી રાખી છે. શાંતિમાં પ્રાણલુ શ્રેષ્ઠ પછી તેનાં કર્મો ગમે તેવાં હોય, ધર્મમાં વેરાગી, ધંધામાં વ્યાજ, વૈલવમાં સમજનીનું ઘર, અને ઉદ્યોગમાં સંદેહ ને આંક સૌથી શ્રેષ્ઠ.

ભારત દુર્દશ—જસ જસ હવે માયુ ના ખા. તું જ ને તારી
ખેન નિદ્રાને સાથે લઈ આખા ભારતપર છાઈ જ

આખસ—જેવી મહાગજની આસા (ગ્વગત) જાપરે ઉઠ્યું
પડ્યું આલો ત્યારે ધીરે ધીરે આલવા માડીએ. જરા ઢીલ થરો તો
વળી કાઠક કહેરો.

અર્ધ ચોપાઈ.

ખાવા પીવામાં નહિ વાણ,
કામ કર્માં કહે પ્રાણ.

(અર્ધાઈ થઈ જાય છે. ગર્જના થાય છે અધેર પ્રવેશ કરે છે)

અધેર—મહારાજન અભિવંદન કડ છુ, કમ મને જોલાવવા
પડ્યો ?

ભારત દુઃ—આવો તમને એટલા માટે જોલાવ્યા કે તમે
પોતાનું અને કુમ પનું લશ્કર એકઠું કરી ઘોડું થોડું ફલકતા, મદ્રાસ
અને મુંબઈ તરફ છુટ્ટુ છવાયુ ગુપ્ત રીતે મોકલાવો ને પેલી
રખાડતી છોકરી કાગેસને ઉચ્છ્રી લઈ તેનું પાલન કરવામાં મડેલાઓને
હાથે અને પોતપોતામાં ખેચતાણુ કરાવો કે નંથી આપણું ધારું
કામ પાર પડે

અધેર—મહારાજનધિરાજ ! મુંબઈ, ફલકતા એની શું વિસાત ?
કહો તો કે વિલાયત મુધી જાઉં.

ભારત દુઃ—નહિ હમણા વિલાયત જવાનો સમય નથી.
આજકાલ ત્યાં દ્વાપર ચાલે છે.

અધેર—ના ના, મેં તો સદજ એક વાત કહી. વાઝ શુ હું
એટલો ખર્ચો બોજો છું કે જાણી જોઈ દુષ્ટા વિદ્યાના હાથે પોતાનું
સૈન્ય કપાયું ? ત્યાં જાઉં તો આસને મંગળી-સૌયાથી મારી પ્રતિજ્ઞા જાંઘ
ન થઈ જાય ?

ભારત દુર્દેશ—વાર હવડે તમારી સેના ક્યાં ક્યાં પડી છે ?

અધેર—હમણાં તો જીવોને. મારા પૂજ્ય પિતાશ્રી સ્પષ્ટિ સંહારક ભગવાન શ્રી તમોગુણના રાજ્યમાં તો મારે નવેનિધ છે. બાકી પર્વતની શુદ્ધાઓમાં, તે ખળોના ચિત્તમાં મારો છૂટો છવાયો વાસ છે. હૈદરાબાદની એક પરસોં (પરમ દહાડે) પંદર વીસ વર્ષની છે. દંડરના અંખારા (હમણાં) બાર બાર વર્ષનાં જોઈ લ્યો અને ન્હાનાં રજવાડાંઓ તો કોઈ મારાથી ઢબુરાયા વિનાનાં નથી. થોડાંક વર્ષથી ગાયકવાડ સાથે મારું મુદ્દા ચાલી રહ્યું છે, એણે દૃષ્ટ વિધાને અંગ્રેજોની દેખાદેખી બહુ માન આપવા માંડ્યું તે, પણ કંઈ નહિ, હું બીજા કામદારોને કુમતિની સહાયતા લઈ પોતાને વશ કરી પુનઃ મહારાજાવતું સ્મરણ કરાવીશ.

ભારત દુર્દેશ—ધન્ય, ધન્ય. જાઓ વિજય કરો. (અધેર જાય છે.) મહિરા જો તું સાવધ રહેજે હો,

મહિરા—

પદ.

‘ બલમારે ચુંદરીયા મોકાં લાલ રંગાદિ—એ રાહ

મહિરાની ભારતમાં નિર્મળ નહેર જોદાવું,

આલ્હાણ ક્ષત્રી વૈશ્ય વૈરાગી ચોરીને ચિત

સૌનાં એના માંહી કુળાવું—

બાગ બગીચામાં છંટાઈ, કુઆરે કુઆરે

મારી સેર ઉડાવું—

થોડું ભણેલા અંગ્રેજ, વધવા લો અધકચરા,

ધેર ધેર જીઓ પછિ મારા દીવડા પ્રગટાવું—હું—

ભારત કું—પદ ગઝલ.

હુંજ રૂઝો એનો તો શું ભાર છે ?

જોશો કોની જીત કોની હાર છે,

રામ અર્જુન ધર્મ વ્યાસ શાસ્ત્ર સિંદ,
 સૌને જોષ એ થયો લાચાર છે.
 ગયા સ્વધામ શિવાજી ને રણજીતસિંદ,
 ગેવને હજ્જાની માગ માર છે
 તે ઉદયપુર યોધપુર જ્યપુર બધાં,
 મ્યાનમા લાગી પડી તરવાર છે
 અંગરેજીમા એ ન મુધર્યા દિન્દુઓ,
 ત્યાગે મારો એમને શિર બાર છે.

(પદાક્ષેપ)

અંક બીજો.

પ્રવેશ પહેલો.

સ્થળ.—એક ઉજ્જડ ખેડેર.

ભારત—(ભારત વિશિષ્ટ દશામાં પ્રવેશ કરે છે) આ ઉન્ન-
 તગિરિની ટાંચે બેઠેલી આશા કાળના ધક્કાથી પડી જા. દોડો દોડો આ
 ભારતપર આરત લાવી નાખનારા વટોળિયાઓ, આ ધુતારી મનોદા-
 રીને ત્યાંથી ઉડાડો. ઉપાડો-પછાડો. (જરા ચોખીને) હા, ભારતશુજ
 બળવડે રક્ષાતા, ભારતીય વિદ્યાના પ્રભાવથી સિદ્ધિત ગણાતાઓ, આવો
 આવો અને મને.....ના, ના, જાઓ, જાઓ મારો ગુણ બૂલી બેઠેલા
 ધૂલી બેઠેલા..... (મ્હોડાપર હાથ દાખી) અરે, બસ-ચુપ માન્ય
 ધારણ કર. આ ડૂલી બેઠેલા (રડીને) હા વિદ્યા, વિદ્યા, હા બગિનિ,
 વિદ્યા આવ આવ પાછી આવ.

ગીતિ.

સુક્રાષ્ટ આલ્યાં સવળાં, જે વાઝ્યાં તે પૂર્વ વૃક્ષ તારાં;
છાયા વિલુ ગળિ આલ્યાં, લે વિઘાલાળ પંખિડાં પ્યારાં.

(જમીનપર ખેડી જવ છે અને સામે જોઈને) ઓ શત્રુ યત્ની
જેઠેલા નિરુદ્ધોગી પુત્રો જાઓ અને મોઢું ન દેખાડો. નહિતો—જાઓ
અને તમારી આળસથી રિસાઈ દરિયાપર ઘર કરી જેઠેલી વિઘાલક્ષ્મી-
ને મનાવી લાવો.

લે આવો સવિનય અહીં, રાખો પહેલાં પેર;
જૂઠા છો દર્શાવતાં, રમા સરસ્વતી વેર.

શાન્તિ—(પ્રવેશ કરે છે) શાન્ત થા, શાન્ત થા, ચિન્તા ચિ-
તામાં યજ્ઞતા મારા દીન ભારત, કાલે સારો સમય આવશે.

ભારત—ઓ શાન્તિ, શાન્તિ, ધીરજના કોટનું ફુટા નિરાશાએ
નખખોદ વાળ્યું. શું કરું ક્યાં જાઉં ?

દોહરો.

વિપત ઢોરિ પત ખોઈને, કેમ ન લાગે લહાય ?
ઘર જાળી તીર્યો ક્યાં, કપૂત પુત્રો હાય.

શાન્તિ—એમજ હોય.

દોહરો.

જો માહ ના હોય તો, સારા શે પૂજાય !
તાળી એ હાથોવિના, કદાપિ નહિ વગડાય.

માટે સંતોષ રાખો.

દોહરો.

છવન છે તો પાનખર, વહી જતાં શી વાર;
નવ પદ્મવ ગળિ થઈ જશે, જ્યાં પ્રભુ કરશે વાર.

ભારત—હા શાન્તિ ! સ તોપનુ નામ જાણી મૂક. એ સંતો-
પેજ મારો નાશ કર્યો છે.

છપ્પાછ દ

સ તોપીને કામ નથી કંઈ ધનની માથે,
સ તોપી જન હુનર કરે શા માટે હાથે.
જે સ તોપી હોય કરે શુ કરવા પરવા;
સ તોપી નહિ રહે નાઝ ઉર દેશનો ધરવા
વળી સ તોપી જે હોય તે શા માટે ધ ધો કરે;
ને ત્યારે ઉદ્યોગ વિશુ દેશતણા દી, શે ૫રે ?

હા, જો સર્વત્ર દેશોન્નતિની ચર્ચા ચાલી છે ત્યારે ભારતજ સ તો-
પથી દુ.ખી છે હુ તો કહુ છુ કે—

હાહરો!

ઉઘમ હીણો હોય તે, સ તોપી કહેવાય,
સહુ ધારે સ તોપ તો, શે દેશોન્નતિ થાય ?

શાન્તિ—તાર કહેવું સત્ય છે, પણ ઉનાવળે આગા નથી
પાકતા; તેમજ વળી

“ ગર આપકે ખાતિર મેરી ”—એ રાહ

નથિ પૂર્વ પેર મ્વત ત્રતા તુજને ખરી એ વાત છે,
પણ મુગલ શાસનથી તને હમણા સુખો બહુ બાત છે
છે ન્યાય પટુ અગ્રેજ એ તો વાત જગ વિખ્યાત છે;
આન દિ થા કે રાત વીતીને હવે પરભાત છે
મુલખાસને જો તુ કહે કે આકડાનુ ફૂન છે;
તો બૂલ છે તવ બૂલ છે, ખરિ બૂલ છ બહુ બૂલ છે

ભારત—ના ના, એમ હું નથી કહેનો, કે અન્ય રામ્નઓથી
આ શાસનમાં મને દુ ખ છે.....

શાન્તિ—તારી જૂલ છે, તને કાંઈ અગ્નિ કહેતું નથી; લે
મને ઉત્તર આપ—

છ દ.

શું ઋષિમનુના નિયમ કાંઈપણ તગેડ્યા ?

તેનાં સૂત્રો તથા કાંઈએ નથી વખોડ્યા ?

આ નીતિ સિદ્ધાંત નથી કાંઈએ પણ નિંદ્યા;

અનીતિને વળી કરી નથી કાંઈએ પણ વદ્યા.

અને કદાચિત્ કાંઈએ અગ્નિવચન જોડું કહ્યું તો તારું શું
ગયું ? શું તું પરમભક્ત તુલસીદાસના વાક્ય જૂથી ગયો ?

દોહરો.

“ તુલસી શુરા ન માનીયે, જે જવાર કહ જાય,

જયમે ધરતી નદવા, શુરા ભક્ષા બહ જાય ”

લે આજ હું તને કહું તેમ કર, વળી પાછો તારો સારો દહાડો
આવશે નકામા રાવાથી શું થશે

ભારત—હે જગદીશ, માગ દુષ્ટનું નિવારણ કર.

ભજન રાગ મહાકા.

અલગેલાજી આવો મારી વારે, મુજ માથે દુષ્ટાં ભારે.

કરવી છે વાતો તમ સાથે મારે, વ્હાલા સામળગો ક્યારે ?

ધર્મ જાય છે ધસતો ધરણી મારે, તમ વિણ તે કોણ ઉગારે ?

વિનવુ વાંલીડા વિઠ્ઠલ વારે વારે, નિર્ભય વર દેનારા વે.

કૃષ્ણ કૃપાળુ કહેતાં તારે, તુજ પરથી ભાર ઉતારે.

“ અમૃત ” તે વચનો વિસરી શું ગયારે—સંધાવર સામળિયારે ?

(નંબ છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—ભારત દુરદૈશનો ઓરડો.

(ભારત દુરદૈશ ખુરશી પર બેઠેલો જોઈ છે)

ભા. હું—છટ છટ શકે નહિ, કદાપિ આખી સૃષ્ટિ એક પદ થાય તો પણ હું ક્યાં ભય રાખું છું ?

મુખરમસાન.

હું આહું તો સીધાનું એ ઉધું કરી નાખું,
 શું હોય ને પગવાર થતાં શું કરી નાખું.
 વસ્તીમાં જો હું આહું તો સૂતું કરી નાખું,
 ફરતું અદમંડળ છે તે ઉભું કરી નાખું.
 ના કોઈથી બની શકે તે હું કરી નાખું.

(પાખંડ પ્રધાન પ્રવેશ કરે છે) આવો, આવો પાખંડ પ્રધાન કહો કેવો પ્રગંધ ?

પાખંડ—કૃપાનિધાન આનંદજી આનંદ.

ભા. હું—કહો કાણે કાણે શું કર્યું ?

પાખંડ—પ્રભુ ! પ્રથમ ધર્મે પોતાનો ધર્મ બળવ્યો, મને એની જોયે ઉભા રહી શિકાર કરવાનો સારો લાગે શોખો. જેમકે—

હરિગીત છંદ.

રૂઝ મોઢાં ખોટા સ્વાર્થના, અકિત પુરાણોમાં કર્યા.
 કે વાંચિ જેને થોડો ભોળા સત્ય મારગ વીસર્યા,
 અરુપણ યોગ પ્રકાર કાધા, જગમગ પ્રીતિ ઘટાડવા,
 ત્યાં બાર પુરણિયા જમે ત્યાં તેર ચોક્કા પાડવા.

ભા. હું—અરુણ અરુણ. ઝાર ?

પાખંડ— હરિગીત છંદ.

બહુ લગ્ન કુલિનોને કહ્યાં હા, વીર્યનું બળ મારવા;
વિધવા વિવાહ નિષેધ છે, વ્યભિચાર ચાલે પ્રમારવા;
વિચરે વિલાપત કોઈ તેને માતિમા રાખે નહીં;
કે નેત્રિ કો, પરદેશિવિદ્યાના કળા આખે નહીં.

છાંડ—(પુરથીપર ઉછળતાં) સ્વાચ્છ બહોત અચ્છ
રહે ! ઔરબી ?

પાખંડ— કાંચ છંદ.

બાળપણમાં લગ્ન, કરી પ્રીતી બળ મારું,
જન્મપત્રિથી ભેદ, ભેડિયાનું નિરધારું;
માતી કરી અનેક, એકમાં મે તડ જૂદા,
હાલ નીચ અન્યોન્ય, ગણે ત્યાં સ પ રહે ઠવાં ?

છાંડ—વાહવા, વાહવા ચાર કહો.

પાખંડ— દોહરો.

પ્રથક દેવ ધર એકમા, બે ત્રણ ને વળિ માર;
સાક્ષી શ્રેય વંચ્યુવ મતો, કીધા એક દબાર.
રચિને મન વેદાન્તનો, બ્રહ્મ કર્યા સંહુ સાધ;
દિન પરમેશ્વર બન્યા, લાગીને પમ હાથ.

મહારાજ, વેદાન્તે મોટો ઉપકાર કર્યો છે, પ્રત્યેક હિન્દુ બ્રહ્મ યજ્ઞ
ગયા. કોઈને કાંઈ પણ કર્તવ્યતા શેષજ ન રહી માત્રી યજ્ઞને ઇશ્વરથી
વિમુખ થતા, રુક્ષ થયા, અભિમાની થયા અને તેથીજ રનેદશન્ય થયા,
અને બ્યારે એદશન્યતા પ્રસરી ત્યારે દેગોદ્ધારના પ્રયત્નો કયા રહ્યા ?

છાંડ—માર, બીજા કાણે કાણે સેવા બળવી ?

પાખંડ—ખીજા—મહારાજ સ તોયે સારી લગ્નવી, રંકથી તે
રક્ષ મુખી એકાવન સિદ્ધને ચેલા કરી નાખ્યા, સંતોષ પરમ સુખમ
૩

દોહરા:

રાજ ન રહ્યું તો પેનશન, ધંધો નહિ તો વ્યાજ;
તેમ બન્યું નહિ કાંઈ તો, છેવટ જોગીરાજ.
સિર મુંડનમે તીન સુખ, સિરકી જાવે ખાજ;
પાવનકો લડુ મિલે, લોગ કહે મહારાજ.

મહારાજ, ભારતમાં સાધુ થઈ જવાનો રોગ સારો પ્રસર્યો છે.—

છંદ.

ત્યાં ઘરમાં કંઈ થઈ ખટપટ જઈ જાયો ખાવાનો મઠ;
ખાવાણએ કાતર લઈને ડાહી મૂછો કાપી ઝટ;
હલકી તુમડી હાથ દઈને મોટો ભારી આપ્યો લઠ;
બોધ કર્યો કે “જેટા માંગો શિક્ષા તબિલકે કામ્ય ઇંછડ;”
એમજ પોતાને હાથે નિજ હાથ પગોને લાગ્યા છે;
ચોથે ભાગે ભારતવાસી બીજા માગવા લાગ્યા છે.

નિરુદ્ધમતાએ પણ સંતોષને સારી સહાયતા આપી માટે એ બન્ને જણને બહાદુરીના ચાંદ મળવા જોઈએ છે. ઉદ્ધમને મારી હઠાવનાર આજ બંને જણ છે.

ભા.૦ દુ.૦—આપીશ, આપીશ, એ લોકોને મનમાન્ય પારિતોષિક આપીશ, વાડ પછી ? આગળ ચલાવો.

આખંડ—પછી સ્વામી, જે ઘનની સેના બચી હતી તેનો પરાં-જય કરવા મેં ઘણા ઘણા વીરો-સૈનિકો મોકલ્યા. અર્થવ્યય, કોર્ટ, ફેશન, સિદ્ધારિશ અને વટ. બસ આ પાંચ જણે સત્તુ સંન્યને મારીને વિખેરી નાખ્યું. અર્થવ્યયે ખુબ લૂટ્યા, કોર્ટે પણ સારો હાથ માર્યો; ફેશને તો ખીલ ને ટોટલના એટલા ગોળા છોડ્યા કે આંધળાબાંત કરી નાખ્યા. સિદ્ધારસે પણ સારા નસાડ્યા—પશ્ચિમથી પૂર્વ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી દોડાવ્યા. પ્રેમન્દ ને કુંડના એવા બમ્બ ગોળા છોડ્યા, કે

બૂમ પાડીને નામનું પડયું એક તો માનના બૂખ્યા, તેમાં વળી મોટા-
ઓએ છાપરે ચઢાવ્યા, ખુશામદ થઈ દગાવ્યા, દેખાદેખીથી વટમાં
આવ્યા, એ બી સી. ડી. ના ઝાડનાં કુલોનો દાર કરીને ગળે આરોપે,
સમાચાર પત્રોમાં નામ પ્રકાશિત કરાવ્યાં, પછી શું પૂછતુ ! ફૂલીને થઈ
ગયા ફાગફા ચેલીઓ લઈને હાથ જોડના ઉભા, હાથીના ખાધાં દોઢાં
કરી નાખ્યાં, ધનની સેના તો એવી નાહી કે સ્મશાનમાં પણ ન રહી
ચક્રી-દરિયા પાગળ સગણ મળ્યું સ્વામિનૂ । એક ‘ ચે કયું ’ શબ્દે
તો મોહિનીમંત્રનુંજ કામ કર્યું.

ભા. — દુ. — ધન્ય છે, ધન્ય છે, વાર ! કંઈ ગુપ્તચરો રાત્રીએ
તરફ મોકલ્યા હતા ?

પાખડ — દુ. સાંભળો, ફૂટ, અદેખાઇ, લોભ, ઉપેક્ષા, સ્વાર્થ,
પક્ષપાત, હઠ, લય, દિવ્યકારાપણ, ખુશામદ, દેખાદેખી, અણુઝપણ અને
હુંપદ આ ડળનેકે દૂત દૂતિયોને મનુ સૈન્યમાં ભેગવીને એવું
“ પ આમૃત ” બનાવ્યું કે વગર મારે ધ ટડી ઉપરના મગ્ગ કરી નાખ્યા
અને ઉપરથી સમય જોઈને લિન્નતાને મોકલાવી, એણે તેલ પાણી ભેગા
પૃથક્ કર્યાં, ધર્મ, રીતભાન, વ્યવહાર, ખાવુ પીવું, અલગ કર્યું ; વિશેષ
શું કર્યું ? માયાની પાવડીઓ સીકકે એકેકથી છન્નુ ગાઉ છુટી કરી
નાખી, હવે આવે તો સ પ બચ્ચાણ જોઈએ આવીને શું કરે છે ?

ભા. — દુ. — વાર ભારતનો પાક નામક યોધો જીવે છે કે મરી
ગયો ? એની પસંદગી કેવી છે ?

પાખડ — પ્રશ્ન ! એનું બળ તો આપની અતિદૃષ્ટિ અને અના-
દૃષ્ટિએ સમજી, ઉખેડી નાખ્યું છે. તીડ, કાતગ, હીમ, જીદર, માવઠા,
આદિ લડવૈયાઓએ સારી સહાયતા આપી છે.

ભારત દુ. — ગસ ગસ, ચિન્તા નહિ, હવે એનો પૂરો પડતો
દહાડો જોડો છે.

ગીત.

બહુ ઉન્નતિને પામ્યો, ફરતો'તો એ શીશ ઉપાડીને;
કેવો નીચે નાખ્યો, છે રમદોળ્યો હેઠે પાડીને.

(મૂછ મરડતો જાય છે. પટાક્ષેપ.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—ઉજ્જડ પ્રદેશ.

ભારત—

છંદ.

આંસુ થે માઠા દહાડાની ખોડ, ના ઉભરા નીકળ્યા;
જો કે બહુ નીકળ્યા મુજ મનના કોડ, પણ થોડા નિકળ્યા.
અપૂર્વે હું નિકળું છું આશાભેર તજી નિજ ભૂમીને;
પાંડવ નિકળ્યાંતા વન હારી હોડ, તે પણ શા નિકળ્યા.

ઓ અભિલાષામૃતથી ભરેલા ખ્યાલા, નિરાશાના આચકાથી ઢળી
જા, રાખમાં રળી જા, હા, જો તેમ નહિ તો મારાજ કોધાગ્નિથી જીકળી
જા, ઉભરી જા, બળી જા, (થોભીને) હા, હા, રૈમ, રૈમ ! તું મહા
ભાગ્યશાલી તેં જ્યારે પરાજિત થયેલા બરબરને નષ્ટ થતું નિજ નેત્રે
નિરખ્યું હશે, ત્યારે તારું હૈયું કેવું હરખ્યું હશે !

છંદ.

મંદિર મંડપ મહિમાં ધરતાં, નિરખ્યા હોશે માનથી દરતા;
કાર્તિસ્તંભો ગઢો અનેક અવનિ ઉત્તરતાં એકે એક.
જોષ નિશાની સર્વ નસાતી, હશે ભરાધ હર્ષયિ છાતી;
ને મારે ભાગે ટળવળવું, રહ્યું જોષ જોષને બળવું.

કોહરો.

તોડીને દેવાનન, તેમા કરી મમીત,
પ્રીત નાશિ નિજ હાયથી પોતે કરી અનીત.

છંદ

વારાણસી ધસી જા પરણી માંહી, ગયા હવે જા કામ શું તારું આંહી.
પ્રમાણે કે'વાઈ તીરથરાવ, કે પ્રસ્તુત છે અગાથી તજિ લાજ.
મુજ અધિકારજ નારપો જ્યારે, હાન સમાયા પરણી ત્યારે.
કુમારિકા જમના છે મજ, વધે વેગથી તગલ તરજ
ધ્રુવે કલંક તણી આ રાશિ, બોજો મટ મયુરા ને કાશિ.
શમ્પદ થના જે રથાને હરદર, તાજ આજ છે અશ્વ અગર.
(જોજી છતા) જો પશુ મને પ્રાણુયો પ્યારા, ગદેવાસી કે'વાયા મારા.
છતા મને બોજો જો લોગ, આગમુ યૈ છોડી ઉદોગ

ભુવંજ પ્રયાત

વિના લૂગડે અન્ન માણે નરાખી, થયા દિન્દીઓનાજ જેવા રાગખી.
વળી વ્યાજ ને લાયથી દીન ખૂવે, જિનાકાગમા પાપ દાષ ન જૂવે
અરેરે, પરદેશી પરોણાઓ જેટલી પશુ મારી કોઈએ સેફા'ન
કરી જાણી હા હા.

ચોપાઈ.

હનિભાષ મુત હે જયશેઠ, તે જાણ્યો તો દાનનો ભેદ;
તે અમકાવ્યુ માફ નામ; વેરો જાણ્યુ સાર દામ.
ખાધી વસ્ત્ર તણી ને રેલ; વાધે અધકી તારી વેલ;
દાદાખાષ દિન્દિ પ્રધાન; રાખ્યુ તે પશુ માફ નામ;
મુજ માટે પ્રણિયો દિનનીશ, તુજ રક્ષા કરો જગદીશ.
તારો થાયે જ્યે જ્યકાર, વાધે પુત્ર અને પરિવાર.
(જરા માસ લઇને)-અરેરે.....

દાહરો.

આજ ભૂમિમાં થાય છે, હીરા હેમ કપાસ;
 હિમગિરિનું અહિં ગંગજળ, ગીત કાવ્ય સુવિકાસ.
 જાયાલી, જૈમિનિ, ગરગ, પાતંજલિ શુક દેવ;
 એક વાર ખોળે રમ્યા, મારે સહુ વૃષ દેવ.
 એક વાર આ હિન્દમાં. હતા કૃષ્ણ ને રામ;
 જોગોના શુભ નામથી, ભારત વદન લલામ.
 દુર્વાસા ને કપિલ સૂત, સહુ ભારતના વાસિ;
 મનુ ભૃગુ જોવા અને, શાસ્ત્રસિંહ સંન્યાસિ.
 કોટિ કોટિ યુનિ પુણ્ય તનુ, કોટિ કોટિ જળવાન;
 કોટિ કોટિ બુધ મધુર કવિ, ભારતના સંતાન.
 તે ભારતની દુર્દશા, આજ સુધાર્યા જોગ;
 ત્રીસ કોટિ સુતમાં કરે, વીસ જણા ઉદ્યોગ !

.....હાય હાય—કેટલોક શોક કરે ! પણ હવે શોક પણ
 શામાટે કરવો જોઈએ ? કારણ કે;—

દાહરો.

ભમરે છોડી કમળને, કર્યો દૂર જઈ વાસ;
 બંધે ધ્રુવડને વાગળાં, વસે તહીં ચોપાસ.

—બસ ! બસ ! હવે જીવનું નિષ્પ્રયોજન છે ! ! ! જોકે આત્મ-
 હયા નિષેધ છે—પણ મારો તો એ વિના છૂટકોજ નથી—(હાથમાં
 કટાર લઇને)—

કુંડળિયો.

હસવું રદ અધરો હવે, સાણો છેલ્લી વાર !
 અશ્રુધારા હે નયન !, બહેવા ઘો ચોધાર;
 બહેવા ઘો ચોધાર, જોઈ લ્યો અતિમ દુઃખને;
 ફરી ફર કપાળ, સ્મરી લ્યો મહેલાં સુખને;

કરજો કરુણાનાથ ! 'આપ શાન્તીમાં વસવું;
માણો છેલ્લી વાર, હવે અધરો રહ હસવું.

—હા-મારી ઉત્તતિ માટે ઉદ્યોગ કરતા પ્રત્યેક હિન્દુ, ઇસલામી
અને યુરોપીયન સર્વેને મારા કાટિ કાટિ શુભાશીર્વાદ ! આવ ! આવ !
ઓ રકનની તરસી કટાર—આ દુર્ભાગીના રુધિરપાનથી તારી
તૃપ્તિને કાર !

દોહરો

જોવું નહિ રોવું નહિ, નહિ દોષની ભીતિ;
આપ મુખ્યા કે થઈ ગયો, જગત્પ્રલય એ રીતિ.

(કટાર કાઢીને પોતાની છાતીમાં મારવા જાય છે—કે તત્કાળ
ભારત સૌભાગ્ય આવી તેનો હાથ પકડી લે છે.)

ભારત સૌભાગ્ય:—હા-હા-મદારાજ, આ શું ?

છંદ.

બીરીનું ચીરવા દૈયું, કરી નિર્માણ છે આને;
તમે તો ચીરવા બેઠા છો, પોતાનાજ દૈયાને;
દયા, સાદચ, લલા આદાર્યને ભોળાઈથી ભરપૂર;
તે કામળને સોપો ચૂર કરવા, કૂર લોહાને.

ભારત—

જીવવું સારું નથી, જગમા ગુમાવી માનને;
પ્રિયતમ મરણ એથી વધારે પુરૂષ લજ્જાવાનને.
હામ ખોઈ, દામ ખોયા, નામ ખોયુ કામનું;
શ્યામ મુખથી આમ મારું, જીવવું શું કામનું !

'ભારત સૌભાગ્ય:—તમારું શ્યામમુખ કોણે કહ્યું ? કામ
શાનીએ, બુદ્ધિમાને કે નવા જગડેલાએ ? શ્યામ મુખ તો તેનું કંહેવાય
કે, જેના મોઝા મોઢા પુત્રો નિષાહીન, નિરુદ્ધાગી અને અભિમાની હાલ.

તમને તો પ્રભુએ સર્વ સાધનો અનુકૂળ આપેલાં છે. દુહાની પ્રગળતાથી કદાચિત ત્યાર દિવસ સંકટમાં માળવા પડ્યા તેથી શું કાચર બનીને હિંમતને છોડી દેવી-હવે મારી પ્રગળતા છે અને તેથી સર્વત્ર આનંદ-નીજ છાયા છે ! ચાલો !—આજે તમારા ઉદ્ધોગી સંતાનોની રાષ્ટ્રીય સભા એકત્ર થવાની છે—ત્યાં પધારો અને જુઓ કે તમારા સૌભાગ્યનાં ચિન્હો છે કે નહિ ? તે ઉપરાંત વળી;—

(૫૬).

(રામ સારંગ)-અહાં કેણે મધુર મુરલી—એ રાહ.)

ઉપર જુઓ પશ્ચિમેથી જાગ હળ કરતો આશ આવે;

સૂર્યથી સરસ્વતી તણો, કાળ નિકર પથરાવે.

નાસિ તિમિર અગ્નિ અહિંથી, સહસા કરશે અજવાળું;

દુઃખડાં ચાશે દૂર સહુ ને, સુખ મળશે રહ્યાળું ।

(ભારત અને ભારત સૌભાગ્ય ઊભય જય છે.)

અંતર્યામી.

સ્વરૂપ:—ભારત રાષ્ટ્રીયસભા.

(સભાના મધ્ય ભાગમાં એક રત્નજડિત સુવર્ણ સિંહાસન ઉચ્ચ ભાગે ગોઠવેલું છે, તેની ડાબી જમણી બાજુએ બે તેથી સહજ ઉતરતી પંક્તિનાં આસનો સ્થાપેલાં છે, અને ત્યાર પછી બીજાં આસનોની ક્રમવાર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. જમણી તરફના આસનપર હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજી બેઠેલા છે, અને ત્યાર પછીના આસનોમાં સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને સિંહ સર શ્રીરોજશા ઇત્યાદિ દેશભક્તો વિરાજેલા દેખાય છે. ભારતની આશા, વિદ્યા, લક્ષ્મી અને ઉદ્ધોગિતા આદિ સ્ત્રી સમાજ સભાના મુળમાંજ ઉભો રહેલો છે. સમસ્ત સમાજ ગાય-ગાનમાં લીન છે અને ૫૮ ઉવડે છે.)

કરો દિલ દિન્દવાસીના, ઉલ્લાસપુર ખુશાલીના—સુધીર.
 કોંગ્રેસનો પિતા છે હુમ, સલાના ગ્રેમીડ ટ કોટન;
 બદુદીન વેડરબર્ન, બન્યા રહો સદા સોદન—સુધીર.
 રોમેશ, મહેતા, દાદાભાઈ અયોધ્યારામ મદનમોદન;
 રાનડે, વાઝ્લા, ગોખલે, આયર બેનરજી લાલમોદન—સુધીર.
 પરના દુ ખ લ જનો, સુધીર બહાદુરો જનો;
 સ્વદેશ સેવના કરો, દિમ્મતે પગ સદા ધરો—સુધીર.
 સ્વદેશનાભિમાની ઓ, તાકીદે જન્મ પામીઓ,
 ચક્રી કરજો દિન્દની, નિશ્ચય એ જામિઓ—સુધીર.
 ધન્ય ધડી પગ ધન્ય સુદિન, આજે ઉમગ દિન્દ મન;
 રાજદેશભક્તિથી તન, ખીલ્યાં ગ્રહો સદા સુમન—સુધીર

(ગાયન સમાપ્ત થતાંજ ભારત પોતાના કાટેલાં તૂટેલાં વસ્ત્રોમાં દીન મુખ અને દીન ગતિથી પ્રવેશ કરે છે તેના આવતાજ સર્વ સલાજનો ઉડીને ઉભા થાય છે અને વિનયથી નમન કરે છે ભારત તેમના પ્રતિ માનનો દૃષ્ટિપાત કરી એક નિઃશ્વાસ મૂકી બોલવા માડે છે.)

ભારત—(સ્વગત) શુ આવી અધમ દુર્દશાથી પૂર્ણ પાદાક્રાન્ત થયા પછી પણ આવા સબ્ય ગૃહસ્થોની લગ્ન સભામાં સિદ્ધાસને વિરાજવાને હું યોગ્ય છું ? નહિ—નહિ—હવે મારામાં તેવી યોગ્યતા રહી નથી. યોગ્યતાના અભાવ સાથે જ્યાં સિદ્ધાસન પ્રતિ ચરણ ઉપાડવાની શક્તિનો પણ મારામાં અભાવ થઇ ગયો છે ! હું કયે મુખે ઉચ્ચ રથાને બેસું !

દોહરો.

સત્તા સૂર્ય વિલય થયો, વિધા બની વિહીન;
 સદ્મીનો પણ લય થયો, હું હતભાગી દીન !
 ઉન્નતિના શિખરે હતો, અવનતિ અપર પાર;
 કેવી ભારત ! દુર્દશા ! આ તારી ધિક્કાર ! !

(અધોસ્થાન થઈ ઉભો રહે છે. દાદાભાઈ તેને આશ્વાસન આપે છે.)

દાદાભાઈ:—પ્રભો ! પ્રાણદાતા ! સ્વામિનંદ ! આજ શોક કરવો, એ આપના જેવા એક સદ્વિદ્યાસંપન્ન પુરુષરત્નને ઉચિત નથી. કાળનો પ્રભાવજ એવો છે. શું આર્યાવર્તની અવનતિ થઈ છે, અને યુરોપના દેશો તેવી દુર્દશાના પંજરથી બંધી શક્યા છે ? નહિજ, અદ્વિતીય પ્રભાવશાળી રોમનું આજે નામનિશાન પણ ક્યાં છે ? આપણી સ્થિતિ તેના કરતાં તો બહુજ સારી છે. ઉન્નતિ અવનતિનું ચક્ર સદા ફર્યાજ કરે છે. માટે દુઃખના સમયમાં ધૈર્ય ધારવું, એજ મહાપુરુષોનું કર્તવ્ય છે. આપની ગમે તેટલી અને ગમે તેવી દુર્દશા થઈ હોય છતાં પણ આજ અમારા પિતા સ્વરૂપ છો અને તેથી આપ સિંહાસને વિરાજશો તોજ અમને શોભા મળશે અને સ્વકર્તવ્યમાં ઉત્સાહની વૃદ્ધિ થશે, કશું જ છે કે;—

ગીતિ.

દીન પિતા માતા કે, હૃદય વચ્ચથી તર નહિ લજવાય;
માટે પુત્રો ધારી, દીપાવો આસનને શુભ કાય !

હિન્દુ:—મહાશય ભારતરાજ ! દાદાભાઈનાં વચનો એકે એક સત્ય છે, એમ કરવાથી કાર્યની સફળતા થશે—અન્યથા નહિ.

ભારત:—અહા, કેવો આપનો સ્વદેશપ્રેમ ! કેટલું આપનું સ્વદેશાભિમાન ! આવા એક નિર્વાહીન્મુખ દીપકમાંથી પ્રકાશની આશા રાખી તેને પુનઃ પ્રકટાવવાના પ્રયત્નો કરો છો, એ તમારો કેવો અને કેટલો બધો સદ્ગુણ ! ખરેખર હું જે આવી દુર્દશામાં પણ હવતો રહેવા પામ્યો છું, તે માત્ર તમારા જેવા સ્વદેશાભિમાની મહાપુરુષોના પુણ્ય પ્રતાપથીજ—નહિ તો આરનોએ અસ્તિત્વહીન થઈ ગયો હોત ! વત્સ ! તમારો આજનો ઉત્સાહ નિદાણીને મારા શોકપૂર્ણ હૃદયમાંથી આનંદના તરંગો ઉછળવા માંડ્યા છે, જંગદીશ્વર તમારા મનોરથોને સફળ કરે અને તમને દીર્ઘાયુ તથા સદા સ્વદેશાભિમાની

ભારત:—ધન્ય ! ધન્ય ! સુવીરો ! ધન્ય તમારી સદિચ્છાતે !
પરમાત્માની કૃપાથી તમારી આશા સફળ થાઓ—અવનતિ અંધકાર
અસ્તાચળમાં જાઓ !!

ભાલચંદ્ર:—તથાસ્તુ ! ઇશ્વર આપનાં આશીર્વાદનોથી અમને
સુખદિ આપે, અમે સદા સર્વદા આપની સેવામાં દત્તચિત રહીએ અને
અમારામાં સંપત્તિ વૃદ્ધિ થાય !

તિલક:—સંકટોની વર્ષાવર્ષો જીવનો નાશ થાઓ કે ગમે તે
થાઓ, પણ અમારો જીવ સ્વદેશ સેવામાંથી જોછો ન થાય એવીજ
અમારી તે જગદીશ્વર જગન્નિયંતા પાસેથી નિરંતર માગણી છે.

મીં વાચ્છા:—આમીન ! તે, નેક હિદાયતનો બખ્શનાર દાદાર
અમને આધારરૂપ થાઓ અને અમને આપની સેવા કરવાને યોગ્ય કરે,
અમને અમારી ફરજ અને ફરજથી મોકળા કરે.

હીરોજશાહ મહેતા—મુબારક ! તે પાક યજ્ઞદાન અમારી
મુશ્કેલ પર લાવે, આ એક સાચી દેવીના જરિયાથી હમારી ધનસાક્ષી
સરકાર પાસેથી અમારા ખરા હક્કો બખ્શાવે અને આખા દેશમાં સંપ,
સુખશાન્તિ અને હુનરમંદી ફેલાવે ! ! !

ગોકળદાસ પારેખ—પરમેશ્વર તમે ભાઈઓનાં વચનો ખરાં
પાડે અને અન્યાયથી દીતોને પીડતા, તેમને ન્યાયી ગવર્ડનમેન્ટ તરફથી
મળતાં સાચાં સ્વસ્તોમાંથી ખાધ જતા અને રાંકે મળને રંગડતા દુષ્ટોને
પૂરો દંડ દેવડાવે !

ભારત:—ધન્ય ! સિંહણના દુગ્ધપાનથી ઉછરેલાઓ ધન્ય છે !
(અંદાવરકરને) કેમ લાડકવાયા ! તમે કેમ છાના છો ?

અંદાવરકર—આર્ય ! આજના આપના આનંદથી અમારો
હિસાહ એટલો ળધો વધ્યો છે કે, તે કાંઈ બોલવાજ દેતો નથી:—

બોલવા દેતો નથી આ આજનો આનંદ મને;
મન ભરી શેવા ઘે દર્શનથી હે સુખકદ મને.

ભારત:—વત્સ ! તમારા જેવા સત્પુત્રોને નિરખીને હું આનંદ સાગરમાં ડુબી જઈ છું, જે તમારાજ જેવા મારા બધા પુત્રો સદ્ગુણ સંપન્ન અને સ્વાભિમાની થાય તો મારા શત્રુ ભારત દુરંદાશ મુખ્ય કેવું ઝખવાણું પડી જાય ! ! પણ લાચારી હાય ! !

રુચિરા.

તમ સદ્ગુણમાથી અવગુણ લઈ, છાપે છે ચિત્ર પ્રેમીને.
કાળજી ચિતરા કરે કાગળો, તમને બર્થ વગોવીને,
ધૂળ ધાલતા ધોળે કેશે જતે દિને અપયશ લેતા,
પાપ ધુએ છે પુત્ર ! તમારે છો સાચું ખોટું કે'તા.

શીંઠ વાચ્છા —અરે મુરખીજી, પણ અમે તેવાઓની પરવાજી કયા કરીએ છીએ.

ક્રીડાજશાહ મહેતા —મહારાજ, આપણી બ્રિટિશ સરકાર એવી તો ન્યાયી સરકાર છે કે, ભલેને બંકે જતા, અ તે તેમનેજ પરતાવું પડશે તે એવા ઉદ્દેગોના મિથ્યા બોલવા અને લખવાપર કદાપિ ધ્યાન આપતીજ નથી પ્રજાના ભલાની વાતને તે ધ્યાનમાં લે છે, પણ તે વાત તેને કાને, તો જવીજ જોઈએ, તેવા પોકારોને ખરા સ્વરૂપમાં રજૂ કરીને સરકાર પાસેથી ન્યાય મેળવવો, એજ આ સલાહો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

ભારત —ખરેખર આપનું કહેવું સત્ય છે ! હું પણ અંગ્રેજ સરકારનો જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે લૉર્ડ રીપન જેવા રાજ્યાધિકારીઓથી શું ભારતને લાલ નથી થયો ? થયો છેજ. પણ તેવા અધિકારી બધા નથી આવતા અને તેથીજ કદાચિત્ લાભને સ્થાને હાનિ થઈ જાય છે. એનું નિવારણ તેજ સુખનું કારણ થશે છતાં હાય ! હમણાનો એક વિચાર મને બોલાવ્યા વિના રહેતો નથી.....

સુ. બેનરજી—તે શું પ્રભો !

ભારત:—તે એ કે મેમોરિયલ ફંડના મારા પૈસાથી વિલાયતના કારીગરો એક અપૂર્વાયતન બાંધે અને મારી ગરીબડી પ્રજાને કાંઈ પણ લાભ ન આપવામાં આવે એ શું ન્યાય કહેવાય ? મારા વિચાર પ્રમાણે તો આર્યાવર્તમાં એક મોટી નહેર ખોદાવે, દુબકાળના કષ્ટોથી પ્રજાને બચાવે, પાણી વિના મરતાં ભારતનાં અસંખ્ય પ્રાણીઓના પ્રાણ બચાવીને આશીર્વાદ લે !—

કુચિરા ૭૬.

મહિષી ગંગા નામ રાખિને ભગિરથ જેવું કામ કરે,
એકવર્ડ લહરીને તેમાં વહેવરાવી નામ કરે;
કૃષિકર પશુઓ ધાવ સુખી ને પક્ષીગણુ વિશ્રામ કરે,
તો આ ભારત નમી નમીને લાખો વાર પ્રજામાં કરે.

સુ. બેનરજી—વાહ ધન્ય છે ! હા ઉત્તમ વિચાર છે, પણ બ્યાનમાં લેવાય તો.

(કૌશલ દેવી અચાનક પ્રવેશ કરે છે.)

કૌશલ દેવી:—કાં બ્યાનમાં ન લેવાય ? તથો બધા કટિબદ્ધ થઈને યત્ન કરો અને ઉદ્યોગમાં વિચરો:—

સહુ જનના મન સંપત્તી, જે લિધોમ કરાય;

શું અમરજી જે મોખર, સુમન ગુચ્છ થઈ જાય.

કહિન વાત છે સરળ થવાને કાળ; જે બચડે છે તે જનવાને કાળ.

સાહસથી પરમારથ ધારિ કરાય; નથી વાત કોઈ એવી જે તા થાય.

હો આજન્ના આ આનંદ સમયે હું, તમને આનંદના રંગથી બીંબવું;—

ફર્શન ઘો આવાર, દુઃખડાં ટાળવા સકળ સુખોનાં દાર !

(પટ ખસી જાય છે અને એક મુરમ્મ મનોહર વાટિકામાં બિટા-
નિયા દેવીના દર્શન થાય છે)

બિટાનિયા— કાવ્ય અથવા રોજાવૃત.

હે ભયરત ભારત ! શાન્ત શાન્ત થા બન્ધુ;
સુખ નૌકા મળના સદજ તરિશ ભય સિન્ધુ,
હું તારા શુભમા અનેક યત્નો કરતી;
તારા ગોકે હું ગોડ ચિત્તમાં ધરતી
તવ પુત્ર હશે ધન ધાન્યવાન જો ૧ ભવમા
તો રહીશ હુ પણ સગ્ગ રીતિથી ૨ ભવમા
જો હુ ખ તને હુ પણ ભય મવાનજમા;
છે સગ ઉભય સૌભાગ્ય, ધૈર્ય ધર અજ મા.
મમ ૩ સતાનો પદિ હશે, ન્યાય હગ્નારા;
અનુભવ કરજે છે કેવિ દર અસિ ધાગ ?
•પગમામા ધગિ ભાવ સત્ય નિષ્ઠાથી ;
કરિ દ્વંદ્વ મર્વયા શાન્ત મારિ આશાથી;
આર્થાવર્તે રૂહે મંપ જંપ મંપતા;
જો માગ મર્વયા ટજે હુ ખ આપતી

કૉંગ્રેસ.—પૂત્ય તીર્થસ્વરૂપ ! હવેતો આપ પ્રસન્ન થયા ? હવે
શું જોઈએ છે, હાલ એટલું મજે તોપણ તે આર્થાવર્તને માટે થઈ છે.

વેડર્મન અને કૉટન:—હાલમા આટલું મળ્યું છે, તો વધારે
મેળવી આપવા પ્રયત્ન અમે કરીશું—અમાગ જનક જનની પામેથી વધારે
દેશ અપાવવા, એ કાર્યનો ભાગ અમારે સિંહ છે તે માટે નિશ્ચિંત રહો !

ભારત:—કૉંગ્રેસ દેવિ ! સુગ્રીવ પુત્રિ ! ધન્ય ! તને અને તારા

ઉત્તેજકોને !! સર્વને ધન્યર ચિરાયુ કરે ! એનાથી વધારે મને શું
જોઈએ ? છતાં ભારતનું આટલું વાક્ય સર્વથા સફળ થાઓ !

હરિગીત છંદ.

બળ કળા કૌશલ અમિત વિદ્યા વધો મારા વત્સલે,
ને હૃદય જ્ઞાન પ્રકાશથી અજ્ઞાનતમ ઓછું કરે;
અહિ સ્વદેશોન્નતિ દેશ, ધર્મા દ્રોહ નિન્દાને ત્યજે;
બહુ ધાન્ય ધન, વશ, નીતિ કીર્તી પૂર્વ પેર વળી સજે.

ઓપાયા.

પરધન પર'વામા ઉપર નહિ દૃષ્ટિ બગાડે કાષ્ઠ,
પુત્રી વેચે નહીં પિતા, પૈસાવાળો જન જોધ,
અધ એસે આચાર્ય વ્યક્તિ જે તે પાળે નિજ ધર્મ,
જોધ કરે દેશોન્નતિને માટે ત્યાગી જોડાં કર્મ.
શકર સમયપર જળ વર્ષાવે, રહે સદૈવ સુકાળ,
ચિરં આચરે ચારુ આચરણુ. વૃદ્ધ યુવકને બાળ,
મૂકી મદિરા પાન કરે “ અમૃત ” ગંગાજળ પાન,
ધર્મ મર્મને જાણિ ધરે નિત ધરણી ધરનું ધ્યાન !

કાંત્રીસ:—

સફળ થાય અમૃત વાણી એ સંપત્તિ વધે અપાર,
રહે સંપત્તી નરનારી જન, ભારતનાં નિર્ધાર,
થજો તેમ વળિ દેશ હિતૈથી ભાવિ આર્ય પરિવાર.

સર્વ જનો:—

કહો બધા ભારતવાસી ! ભારતનો જય જયકાર !!!

(સમાપ્ત.)

પ્રકીર્ણ કાવ્યો.

પાદપૂર્તિ.

એ વિશ્વનુ વૈચિત્ર્ય છે, વેશ્યા સતી પણ થાય છે.

એક ખુલાસો—

આજથી લગભગ ચાર વર્ષ પહેલા એકવાર રાત્રિના નવ સાડાનવ વાગ્યાને અમલે હું, એ અમૃતલાલ કેશવલાલ નાયક, રા હરિદર પુરુષોત્તમ સેવક અને રા રા વસનજી દયાજી ગણાતા એવી રીતે ચાર મિત્રો મુળઈ-ઝાંઝોડ હોટેલેશન થીએટરમા-વાર્તા વિનોદ કરતા બેઠા હતા, એવામાં કવિતાના વિષયની ચર્ચા ચાલી અને અચાનક મારા મનમા “એ વિશ્વનુ વૈચિત્ર્ય છે, વેશ્યા સતી પણ થાય છે!” એ હરિગીતનુ ચરણ રજુરી આવવાથી તે મેં સર્વ સમક્ષ સમરથા તરીકે રત્ન કુર્ણુ અને સમરથા પૂર્તિ કાવાની સર્વને પ્રાર્થના કરી એ પછી તે ચતુર્થ ચરણને કાયમ રાખી સર્વ માં એ કવિતા રચી-એ કવિતાઓ તત્કાલ લખાઈ હતી-અને તે પાછળથી તે વખતે મારી જેમરેખ તળે પ્રસિદ્ધ થતા ‘મુઆફર’ નામક માસિક પત્ર-માં પ્રકટ કરવામા આવી હતી જો કે, આ પુસ્તકમા એ અમૃતલાલ કેશવલાલ નાયકનાજ લેખો અને કાવ્યો પ્રકટ કરવાનો હેતુ છે, તોપણ ચાર મિત્રોએ એકજ સમયે લખેલી એ ચારે કવિતાઓ અત્રે એવા નિશેષ ઉદ્દેશથી પ્રકટ કરી છે કે, અન્ય વિદ્વાનોની મરખામણીમા પણ એ અમૃતલાલ કેશવલાલ નાયક શીઘ્ર કવિતા પણ કેટલી બધી મુદર. અર્થમાબીર્યમુક્ત અને શીઘ્રતાથી લખી રાજતા હતા, એ સુદ પાચકવર્ગના જાણવામા આવી રાકે.

વીરક્ષેત્ર (વડોદરા) } ઠંકુર નારાયણદાસ વિસનજી ચતુર્ભુજ
તા ૧૬-૧૧-૦૮ સોમવાર

હરિગીત.

કટક વિનાનો માર્ગ નિષ્કટક સદૈવ કહાયછે,

દોષો ગયા તો તો પછી ગુણવાન નર બોલાય છે,

કર્મ ત્યજી વારાંગનાઓ શુદ્ધ જે બની જાય છે,
 એ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય છે, વેશ્યા સતી પણ થાય છે. ૧
 મૃચ્છકટિકેજ વસંતસેના નાયિકા વેશ્યા કહી;
 તે સ્વામિ ચાશદત્તમાં તનુમન ધને અનુરત રહી;
 તેના ગુણો જનના સમાજે હર્ષયુક્ત ગવાય છે;
 એ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય છે, વેશ્યા સતી પણ થાય છે; ૨

ઠંકુર નારાયણ.

જે ભરિણી બાજરમાં તજિ લાજ દામ કમાય છે;
 નાટક નિલયમાં આપિને સીતા બની તે ગાય છે;
 નિજ લાજકાજ હજાર જન સામે કટારી ખાય છે;
 એ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય છે, વેશ્યા સતી પણ થાય છે. ૩
 માતા અને ભગિની ભમે રસ્તે ગમે તેવે જગે;
 શોણિત શરીરે તેમનું ફરવું રહ્યું તે રગરગે;
 જાણે બધા એ ભરિણી છે, ભજન ખોટાં ગાય છે.
 એ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય છે, વેશ્યા સતી પણ થાય છે. ૪

સ્વ. અમૃતલાલ કે. નાયક.

પૈસાજ ખારો પતિ ગણિને મનમહી મલકાય છે;
 તેનેજ પરણી પ્રેમથી છલગલ કરી છલકાય છે;
 સો પતિ કરે વસુ કાજ તેથી માત્ર ધનને બ્હાય છે;
 એ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય છે, વેશ્યા સતી પણ થાય છે. ૫
 સંહાર કર્તા વિષો જીવનદાયિ ઔષધ થાય છે;
 ને તામ્ર પણ સોનું બની તે મૂલ્યથી અંકાય છે;
 ખૂની દિલે ઉપજ દયા એ વાત પણ સંભળાય છે;
 એ વિશ્વનું વૈચિત્ર્ય છે, વેશ્યા સતી પણ થાય છે. ૬

રા. રા. હરિહર પુરુષોત્તમ સેવક.

વિકરાળ આ કલિકાળમા કંઈ કંઈ નવીન જણાય છે;
 સંભવિત નહિ જે સૃષ્ટિમા તે મત્ય આજ માણાય છે;
 કટિ કીડિમા બાધ્યો લુઓ અદિ ઉંદ અઘ તણાય છે;
 એ વિશ્વનુ વૈચિત્ર્ય છે વેશ્યા સતી પણ થાય છે. ૭

રાજ ત્યજી રક્ષણ પ્રજનુ દેગનુ ભક્ષણ કરે,
 સહુ ધનિક ભૂલી ઽર્થ ધન સચય અને વ્યર્થ મરે;
 સતિ મુંદરી દેનાય છે હુપિ છદ ગમને જાય છે;
 એ વિશ્વનુ વૈચિત્ર્ય છે વેશ્યા મતી પણ થાય છે. ૮

પાપી ભર્યા પૈરો ટકે ધર્મી ધરેલા ખાય છે,
 સાચા ઠર્યા જૂઠા હલાહલ જૂઠું સત્ય મનાય છે,
 આ નેવના પાણી હવે તો મોખમાહિ ભળાય છે;
 એ વિશ્વનુ વૈચિત્ર્ય છે વેશ્યા સતી પણ થાય છે. ૯

શુણિ સત સુર મદત દુ.જે, તત્રવાળા જોરમા;
 જનિ મુઝ મત્ર વસત તેના ચગલુ માટે દોરમા,
 શુ શુ કહુ કથનો વધુ મિથિતિ અઘ એવી હાય છે,
 એ વિશ્વનુ વૈચિત્ર્ય છે. વેશ્યા સતી પણ થાય છે. ૧૦

રા રા. વસનજી દયાળજી ગણાત્રા.

ભ્રમરનો શાપ.

મુસદ્દસ.

અરે જે જન્મ ભૂમીમા વસ્યો હુ દેહ ધારીને;
 ન બાકી જેસવાથી ખાલિ રાખી એક ક્યારીને,

કદી કાંઈ કળી લીધી ન કાળથી ઉતારીને;
 લહી કાંટા વચોવચ પુષ્પ અડતો' તો વિચારીને;
 બહુ ત્યાં ખુલખુલો બલિહાર થાતાં'તાં પુકારીને;
 અને માળીએ વાડી બહાર કાઢ્યો માર મારીને. ૧

નથી કંઈ વાંક મારો કે કળીનો સત્ય પૂછો તો;
 સમીરે ધીર ખૂંચી વાસથી તે પાસ ખેંચ્યો તો;
 કળી દસતીતિ મુજને જોઈ હું તેને નિરખતો' તો;
 પ્રસારી પાંખ કેવળ જેલમાં આવી હું મૂંઝ્યો'તો;
 કરી કાળા કુભંડીએ કંઈ વાતો વધારીને;
 અને માળીએ વાડી બહાર કાઢ્યો માર મારીને. ૨

કહું શું કષ્ટ વાડી છોડતાં શું શું થયું મુજને !
 અહો ઝોળખતું નહોતું પુષ્પ તે સ્થાને કયું મુજને;
 નથી ભૂલી શકાતું હાય ! સુમનોતું કહું મુજને;
 આરે છે જાણતો ઇશ્વરો ભણું જે થઈ ગયું મુજને;
 પ્રભૂની બીક પ્રાણી પર દયા વિસરી વિસારીને;
 અને માળીએ વાડી બહાર કાઢ્યો માર મારીને. ૩

થયું' તૂં કષ્ટ જે આદમ તણે મન સ્વર્ગ છોડ્યામાં;
 થયું પાંડવને ઇન્દ્રપ્રસ્થથી મુખને મરોડ્યામાં;
 વ્યથા જે થાય કરને અન્ય કરથી જેમ તોડ્યામાં;
 મને તેવીજ વીતી કરવડે નિજ કષ્ટ ગોડ્યામાં;
 ન ડાટ્યો હાય ! લાંબો ત્યાંજ માઈં શિર ઉતારીને;
 અને માળીએ વાડી બહાર કાઢ્યો માર મારીને. ૪

ભલે એણે ગમે તેવું કર્યું તેની શિકાયત શી ?
 ઘણું જીવે, ઘણું જીવે, ખરી એ છે દુન્યાં મારી;
 પ્રજે પ્રજે સદા સંસારમાં એ પાણુ, અને વાડી;

દલ ધુ શાપ એકજ સત્ય મનથી હે જગત્સામી;
હૃદય પર પ્રેમ કેડ તીર એના ફેંક ધારીને;
મને માળીએ વાડી બહાર કાઢ્યો માર મારીને. ૫

*દાગ વિરહ.

હરિગીત.

હા ! દાગ ! દેશે દાગ દિલને કોણુ કોમળ કથનથી ?
માથકને કો મિષ્ટ મેણા મારશે મૃદુ વચનથી ?
નિનંદર સમે તુ દેખનામા ઉદ્ધિમા ખૂડી ગયો ?
ઓ કાવ્યકુજ વિદારિકોકિલ ! દાગ ! ક્યા લડી ગયો ? ૧
રે મિષ્ટ ભાષા બોલના તૂતી તગલ લોભો રહે ;
હૃદ્ય જગાનો દિન કરી નહિ જ અરલ લોભો રહે ;
મે ગમ્દ બોલી જ ફરી તાગ સરલ લોભો રહે ;
અમૃત ઘટે રેડી તુ ક્યા ચાલ્યો ગરલ લોભો રહે ; ૨
રે કોણુ રૂડા રેખતીને અનુપ પટ પહરાવશે ?
આભા અલ કાગે તણી અફમોસ કો ઓપાવરો !
કો ગજલ દલ વાલલ વડે આશયનિધી ઉભરાવશે !
ઓ ખુલખુલે હિ દોસ્તાં ! રૂઝાય તારો ધાય ને ?
ઓ ઇદના દિન હાય ! માનમ ધાય તારા નામથી ;
લઈ લાગ તારો દાગ બાધે પ્રીતિ પરના ધામથી ;
ઓલાય દિલ્લી દીપ દક્ષિણમા જઈ નિજ ગામથી ;
આરામ તે અલ્લાહના ચરણે કરે આરામથી ! ૪

* નબ્યાળ ફરીહુલ મુલ્ક, દળીર દાંતા, મલેકુસ્સોઅરા ખુલખુલે
હિન્દ “દાગ” તુ રોક જનક મત્તુ.

નિળમ સરકારના કાવ્ય ગુરુ દાગ ઉર્દૂ ભાષાના એક સ્તંભ હતા, ઉર્દૂ ભાષાએ એક ખરેખરો પોતાનો પ્રચારક ખોયો છે. મહાવરથી સરલ ભાષામાં ગજલ લખનાર દાગ જેવો ખીજો કોઇ પણ કવિ થયો નથી અને છે પણ નહિ, ઉર્દૂ સાહિત્યને એ મહા કવિના મરણથી મોટી ખોટ ગઇ છે. દિલ્લીની ભાષાવાળાઓએ પોતાનો હામી ખોયો છે. દાગનું આમ દાગ દઇ જવું શાયરોને બહુ સાલશે.

“ અગર તે યાર મારો તો બધો સંસાર મારો છે ! ”

ગજલ.

અગર તે યાર મારો તો બધો સંસાર મારો છે;
 કૃપા તેની થતાં બાણીશ કે કિરતાર મારો છે.
 મદીલી આંખ તેની જોઇને ચકચૂર બેઠો છું;
 કે હું બેઠોશ જેનો તે ખરો હુશિયાર મારો છે.
 ન મરિજદમાં ન મંદિરમાં ન મક્કામાં ન કાશીમાં;
 ફક્ત આ દિલ બની દિલમાં વસ્યો દિલદાર મારો છે.
 ભમું બટકું છતાં દેખું નહીં પાસે પડેલાને;
 ભરેલો ભેદના ભંડારથી ભંડાર મારો છે.
 કહે છે લોક દુનિયામાં અપાર પ્યારનો દરિયો;
 નથી જો પાર તારો તો પછી ક્યાં પાર મારો છે ?
 બુનૂંતા જોશમાં મજનૂં થઇ મહાલું છું બેપરવા;
 ન જેનો કોઇ પણ આધાર તે આધાર મારો છે.
 દળાવી હાથમાં મુજ દિલ કહે છે આંખ કહાડીને;
 અરે એ માલ તો નાદાર દેવાદાર મારો છે.
 હૃદય મુજ પગતળે કચરી કહે છે મુક્તિ આપું છું;

અરે આખેટ મારો તારે શિર આભાગ મારો છે.
 ખુ દાઇમા ખુદાઈ થાય એ ગી પેગ હુ માનુઃ
 હુજાગ ધનકાર તેના, એક પણ ચક્રાર મારો છે.
 ભયે આધે વમે પોતે ન પાસે મુજને બોલાવે,
 મને ગાળો હુજારો દે તે સો સો વાર માગે છે.
 મને યુસુફ પડે વેચ્યો મિસગના ચોક ચાટામા,
 જાલીખા રૂપમા ઉભો હુદયનો હાગ માગે છે.
 મને જીવ્યા તણો ગો હર્ષ ને શો શોક મરવાનો ?
 કરે તે યાગ જે તેમાજ બેડો પાર મારો છે.
 ચહુ દીદાર કરવા દારપર મન્સુર થઇને હુઃ
 અનલહુક બોલતો અમૃત અને તે યાર મારો છે.

“ કદી તલવારની ધમકી કદી કરમાંહિ ખંજર છે ! ”

ગજલ.

કદી તલવારની ધમકી કદી કરમાંહિ ખંજર છે,
 ગજબમા જીવ આશકનો, ડગેડગ દિલ મહીં ડર છે.
 ધડીમાં જીવ જોગમમા ધડીમાં જીન્દગી લખમા;
 પડયુ પર હાથ ફિલ શુ જીવ આખો સૂળિ ઉપર છે.
 ન છૂટે ખ્યાન પ્રતિમાનુ ખુદાની યાદ ના આવે,
 પડ્યા પથગ સમજમા શુ કહે લોકો કે કાફર છે.
 જિગરનો દાગ જૂનો છે, નિરાશાનો નમૂનો છે,
 સદ્ સ સાર સૂનો છે, ઉજડ આશક તણુ ધર છે.
 તમે ધનવાન છો તો મુજસમા લાખો લિખારી છે;
 કમાઇ રૂપનીમા આશકનો લાગને કર છે.

હૃદય આહે સદા જેને દયા આવે નહીં તેને;
 બળ્યું એ જીવવું એના થકી મરવુંજ બિહતર છે.
 નહીં ભૂલું અમૂલ્ય મુખ કદી ફૂલું થયું તો શું !
 કપાઈ સર સરાસર બોલશે બસ તુંજ સરવર છે.
 ઉઠ્યો અમકી હું રાતે વસ્ત્રની બહિદ તણી બાંગો;
 અહીં તકળીરના રાખેદો સદા અલ્લાહ અકબર છે.
 ન કર અમૃત શિકાયત કે એ ખુત પત્યરો છે બસ;
 હૃદય તુજ મીણુતું રાખ્યાથી તારો હાલ અગતર છે.

“ મને વાંધો નથી બહાલા હૃદયમાં ધર કરી બેસો ”

ગજલ.

મને વાંધો નથી બહાલા હૃદયમાં ધર કરી બેસો;
 તહમારો દેશ છે આખો લલે ને સર કરી બેસો.
 જગત વશ છે તહમારે તો, પછી મહારીજ શી મણતી ?
 ત્હમે માલિક ત્હમે સ્વામી, ગમે ત્યાં દર કરી બેસો.
 સમર્પણ તન કર્યું તહમને, હૃદયતું દાર ખુદતું છે;
 તહમારી એટલી શોભા, પ્રભૂનો દર કરી બેસો.
 સ્મરણ છે વાયદો તે હાથમાંહી હાથ ઠોકીને;—
 આગો તો તેજ છેયે, આપ છો અંતર કરી બેસો.
 કદી જે પાન ખાઉં, તો કશું હું ખૂન આશકતું;
 ખુદા ખાતર ન નયનો લાલ મુજ ઉપર કરી બેસો.
 હૃદયમાં પારકાના જૈ, -વસો છો, બાળવા મુજને;
 કહું છું હું હૈંડી આવી નયનમાં, પર કરી બેસો.
 રહ્યો અમૃત દ્રવ્ય ‘ હાજી ’ કહીને એમના ધરનો;
 હુકમ છે રાત દુહાડો દિલ અહીં હાજર કરી બેસો.

ખૂટ અને જોડાંની લડાઇ.

દાહરો

ખૂટ અને જોડાં લડ્યા, વાચો તેની વાત,
એક હતો ગોરો અને, બીજો કાળો બત

મનોહર

દેશી જોડો જોડ્યો કરી ઉચ્ચ મુખ ખૂટ સામું,
અમથા દેશીઓ મારા તાગથી લોભાય છે.
ગદ્ગદમોના પગને શોભાવે, બધા મેસતો તુ,
જોતો તારા માહિ ગાંધ નાજુકી જણાય છે ?
ભારે પથગથી કાળો વિગેષ કલેડા થકી,
ખીજો જાણે ચોમામાતો દેડકો દેખાય છે ?
પકડીને જકડી નાખે છે પતિ તણા પગ,
ખૂટ કંઈ કૂટ શીદ આમ ઇતરાય છે ? ૧
રેખગરથી રૂખગર તુ જખગર જો આખો હોય,
ખેચી તને પેરતા નયન રક્ત યાગ છે,
અવળ સવળ લેશ ખેચવામા આવવાથી,
નળ ફૂલે કાતો કે અમઘ ખશી બન્ય છે,
વાકા વળી ચામડાંને ચૂથે ઉધુ શિર કરી,
ત્યારે તારી લટકતી દોરીઓ બધાય છે,
હિન્દીઓને છેતરી તુ વેતરી રહ્યા છે અહ્યા,
ખૂટ કંઈ કૂટ તૂતો લટતો દેખાય છે. ૨
હુ તો રહુ હુકમથી હાબર હાગર હેતે,
ચાહતાજ ચરણગા ચટ પેસી જઉ છુ,

તને ધી માખણ અને ચરખી ચઢે છે તુચ્છ,
હું કેવળ તેલ પીને તાજે તૃપ્ત થાઉં છું,
તને ટીકી કસળ છે ખરને અંગાડી જેવો,
દિલ્લી શાહી રૂપ મારું જો કેવો દેખાઉં છું,
મોજાની અગત્ય નથી મને પહેરવાને માટે,
રમતો રહીને પગરખું કહેવાઉં છું.

હંન્દ્ર વિજય.

મૂક વૃથા બકવાદ તું મૂરખ ખૂટ કહે પછિ મોહું બગાડી;
મુક્તિ પ્રદાન કરું છું હું દેશિ જનોને તું જો કંઈ આંખ ઉઘાડી,
એકજ લાત જડે મમ ધારી દઉં ઝટ તલ્લી કળા કરી શાડી,
અમૃત મુક્ત કર્યા બહુ હિન્દી પગે પગ સ્વર્ગતું દ્વાર ઉઘાડી,

હોહરા.

બહુ પંખાકુસિ વેઠિયા, સ્વર્ગે પહોંચ્યા આપ,
તે મારા ધારી અને, મારા છે સુ પ્રતાપ,

જેઘુનિસા અને આફિલખાન

અથવા

પ્રેમીનું અગ્નિસ્નાન.

(ઐતિહાસિક કથાનક.)

બાદશાહસ્થા અને શિક્ષણ ચાતુર્ય.

આપણી વાર્તાની નાયિકા જેઘુનિસા હિન્દુસ્થાનના બાદશાહ મહમ્મદ મેહબુદ્દીન આલમગીર ઐરંગઝેબની જ્યેષ્ઠ પુત્રી હતી. એનું

ખડ' નામ તો જેગન્. બેગમ હતુ. પણ જેશુનિમા એ નામથી પ્રમિદ્ધ હતી. આ પ્રતિભાસમ્પન્ન કાવ્યકથાનિપુણ રમણીનો જન્મ સં ૧૦૪૮ દિગરી એટલે ૪૦ સં ૧૨૩૬ મા પ્રાતઃસમય આગ વાગે દિલીમા શાહ નવાજખાનની પુત્રીની કુલિથી થયો. બાદશાહી રીતિ ગિલાન પ્રમાણે એનું લાલન પાલન કરવા માટે કુળવાન ઉમંગવોની વહુ બેટીઓ રોકવામા આવી દૂધ પાવા માટે મિયાગાઇ નામની એકજ સ્ત્રીને નિયત કરવામા આવી

આ મિયાગાઇ દ્રઢ પ્રનિત અને હર્ષિન હતી પાંચે સમયની નિમાજ તેમજ વજ્રકા (જપ) ના પકનમા પોતાનો વધુ વખત વ્યતીત કરતી હતી જેશુનિમાના કાનોને બાલ્યાવસ્થાથીજ કુરાનેશરીફની આપતોનો ધ્વનિ બે થવા માડ્યો

જેશુનિસાની ચાર નાની બેદતો પણ હતી જેમનાં નામ વયના ક્રમાનુસાર નીચે પ્રમાણે—જનતુનિસા બેગમ, લુગદતુનિમા બેગમ, બદરનિસા બેગમ, મેદરનિમા બેગમ.

ત્યારે ત્રણ વર્ષની હતી ત્યારે એક મખમલી મસનદપર રેશમી રંગઘ ઉપર બેઠી બેઠી મિયાગાઇના મ્હોડેથી કુળનની આપતો સાલળી તે મુદિતે થતી હતી જોકે તેનો એકે શબ્દ તે સમજતી ન હતી પણ ખીજા બાળકોને જેમ હાલરડા ગાવાથી આનંદ થાય છે, તેમ આ લામ્બશાળી શાહનદીને અરળી લાપાના કાચો ગમતા હતા સન્ધ્યાચાગ વર્ષની થઇ કે પ્રથાનુસાર ગિમમિલાહ દિર રહમા અલરહીમ પ્રાર્થન કરાવ્યું મુદ્દલા-જીયો જે શાહી ખાનદાનના ઉમ્તાદો હતા તેઓના આગળ ઉમંગથી બેઠી એણી બે વર્ષમા કુરાનના ત્રીસે સિપાગ શુદ્ધતાથી લણી, આઠ વર્ષની વયમા તો કુરાનની હાશીજ થઇ આ કાઇ સાધાણ ન ટહેવાય. કુળન જેટલો મોઠો અથ શુદ્ધોચાગેથી આખો કંઠે કંઠો એ હમ્મગે-માથી બે ચાગજ પ્રતિભાસાળી બાળકોને પ્રાર્થ્યે સગ્ગેલુ હોય છે. આલમગીગ એને જાહુ વ્હાલ કરતો અને આ બાળકી ચતુર થશે એવા ચિન્હો જોઇ મનમા મલકાતો હતો. પોતાની પતોતી દીકરીએ

જ્યારે રમજન શરીરની પરિશ્રાઓમાં હાકિજની પદ્ધિ પ્રાપ્ત કીધી ત્યારે તેણે બહુ હર્ષિત થઈ ત્રીસ હજાર અશરશીઓનો સદકો (વારણ) ઉતારી દીધોને દાન કર્યું અને મોટા આનંદ મનાવ્યો. નગર નિવાસી જનોએ પણ તે દહાડાએ આનંદથી પાળ્યા.

પછી તેણીને મુલ્લા સમ્રાટ અશરશ ઉદ્દેશસ્તમ ગાજખાની શિષ્ય કીધી. આ વિદ્વાન તે સમયનો અનુપમ, અદ્વિતીય, વ્યક્તિ હતો. એ કુશળ ઉસ્તાદે તેને ફારસી જેવી રસીલી અને અરબી સમાન કંઠણ ભાષામાં પ્રવીણ કરી. અંગ્રજ રમરણ શક્તિ ઉપરાંત આ રાજકુમારીના કંઠમાં એવો રસ, લોચ અને કોમળતા હતી કે જ્યારે એ આવતો કે ફારસી હકાની ગજલો ગાતી ત્યારે વિચક્ષણ શ્રોતાજનોના નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વરસતી હતી. કણ અને મુરકીઓ જે ગાયન શીખનાર લોકોને સારા પરિશ્રમ પછી પ્રાપ્ત થાય છે, તે આ સુકોમળ ગાળાને ઇશ્વર કૃપાથી સહજ પ્રાપ્ત હતી. સાહી જનાનામાં ગવૈયાને ટકર મારે તેવી ગાનારીઓના ગાયનો સાંભળવાથી સંગીતની પણ તે એક સારી આહક જતી હતી.

કવિત્વ.

ઉસ્તાદ એક દહાડો જનાનાના લોકો આગળ ખોલ્યા કે ઇશ્વર કૃપાથી આપણી રાજ્યકુમારી કાવ્યની બાદશાહ થશે. બાંદીઓએ શાહજાદીનાં વારણાં લઈ એ વધાઈ ખાધી કે “ બીબી ! હમ સદકે, આજતો મૌલની સાહ્ય આપકે શાઅયર હોનેકી પેશીનગોષ (અગમ વાણી) કર રહેથે. ” આ સાંભળી રશિક શાહજાદીના હમંગી ચિત્તમાં કાવ્ય કરવાની હાંસ થઈ. સ્વાભાવિક એની કવિતા તાળ (વજન) માં થવા માંડી. પણ કોઇને દેખાડયા વિના ગુણ દોષ કેમ જાણવા એ ચટપટ એના અંગ્રજ ચિત્તને બહુ ગુચવતી હતી. ઉસ્તાદ રસ્તમ ગાજખાનને તો અદ્ય અને લાજને લીધે દેખાડાય નહિ, અને અન્ય કોઇના તો ભાર શા કે સાહી જનાનામાં આવે ? ચાદથી સોળ વર્ષની વય સુધી

કાવ્યના ઉમ ગો હૃદયમાજ દગાવી રાખ્યા. લખની આવસ્ય અને એક સુગોલિત પુસ્તકમાં સાગ અન્નરે ઉતારો પશુ કુત્રી રાખતી, છતાં સાગ અને સ કાવ્યની મારી કાઢને ગતાવની નહોતી.

એકવાર તેણીની બયાજ (નોધ પોથી)મા બિન્ન બિન્ન વિષય પર થોડીક ગેથગે, જેનો લખેલી ઉસ્તાદની દ્રષ્ટિએ અકરમાન પડી ને બહુ સાગ વિષય, લાક્ષિત્ય અને વાકોના જવાહીરની ભગપૂર હતી. તેઓએ જેથુનિસાને પૂછ્યું તેણી લાગ્યે લાલ થઈ જઈ નીચી દ્રષ્ટિ-એ ચુપ રહી ચતુર મોલતીએ આશ્ચર્ય ચડિત થઈ પાછું પૂછ્યું-કુંવરીએ લગતા પોતાની કવિતાનો સ્વીકાર કર્યો ઉસ્તાદે પ્રમત્ર થઈ શાહને આ વાત પ્રકટ કરી સારા ઉસ્તાદે રખાવી હિતેજન આપના કબૂલ કર્યું

સૌન્દર્ય અને મૃંગાર

પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાન મુઆફ્ફ ડાક્ટર જર્નિંગ તથા ફાગ્મીના અનુ-પમ કવિ, તેમજ જેથુનિસા બેગમના એક માયા આહનાઝ પ્રેમી આકિલખાન; તથા અન્યાન્ય કારમી કવિઓએ તેણીના રૂપ માટે ઘણું લખ્યું છે સર્વના વૃક્ષ પેઠે મીઠો મધ્યમ આકાર, મીઠું વર્ણ, હાથ પગ મડોળ માટલી રોડું ગોળ વચ્ચન, લીંચુ ફાડકાળી આખ્યો, શુગોલિત બાધો, ભરેલા ગાત્રા ગુધરીયાળા વાળ, કપાળમા વચ્ચોવચ્ચ ઝાળો તલ, હુંકમા સર્વ વાને મનોહર હતી એક ઝવઝવેવાથી મન પુકારી ઉડતુ-

હર અઘ મન્નાના મરમે પાકંતક છાઇ દુધ,

ઉક તેરી કાફિર જવાની જોગપઝ આઈ દુધ.

મિયાજાઇનું કથન છે કે બેગમ સાદગાએ કદી મમી, કાજગ, મુરમો, મહાવડ, મેદી લગાડ્યાજ નથી. દિલ્લીથી જદાઝ નિઃગવા પૂર્વે કદીએ સાદી સુકુમ્બિઝએ રંગીન વસ્ત્ર સરીગપર ઝોડ્યું ન હતું જૂદા જૂદા કટની ફેશનોના પછાડા તો હતાજ નહિ. ગિલાઈ વસ્ત્રોની વેતક-તર મહમ્મદશાહી પછી થઈ, તે પૂર્વે તો કુશવાન અમીરોના ઘરોમા યા તો

હિન્દવાણી દુખનો કે ધરાની કાપનો પોશાક સ્ત્રીઓ ધારણ કરતી. જ્યેષ્ઠાનિસા સદૈવ ધરાની ઢાટીનાં શ્વેત વસ્ત્રોથી પોતાના સુધઃ શરીરને શોભાવતી દાસી બંદીઓને ઇચ્છાનુસાર રંગ બેરંગી પટકૂળ પેહરવાની પરવાનગી હતી. એટલુંજ નહીં પણ કેટલીકવાર સાદાં પટ પરિધાન કરી સેવામાં આવેલી સરખી સાહેલીઓને મેણાં મારી મારી પરાણે રંગીન લુગડાં પેહરાવતી. લાહોરમાં આવ્યા પછી તેણીએ કોઇવાર રંગબેરંગી કપડાં પહેરવા માંડ્યાં. એક બેવાર સરખી સખીઓએ કહ્યું કે તું હિન્દુઓની પણ શાહાજાદી છે માટે તે લોકના જેવાં વસ્ત્રો પણ તારે પેહરવાં જોઇએ. જોખનના જોરમાં આવેલી મદમાતી શાહજાદીએ તે લોકના અનુરોધથી થોડા દહાડાઓની ધાધરો અને સાડી પહેર્યાં. રાત દહાડે ધરાની વસ્ત્રો પહેરનાર આ નવ યૌવનાનો હિન્દવાણી લિખાસમાં એક મનોહરજ દેખાવ દેખાતો હતો. ધર્માન્ધ ઔરંગજેબને કાને આ વાત પડતાંજ તેણે બહુ ક્રોધથી તે કપડાં કહાડી નાખવા આજ્ઞા કરી. ત્યાર પછી તેણે સદા પૂર્વવતઃ ધરાની વેશજ રાખ્યો. તે થોડુંક ધરાણું પણ પેહરતી. એક સરખાં મોતીનો બારી કંઠો કે જેમાં બેત્રણ હીરે જડ્યાં તાવીજો શોભતાં હતાં તે નિરંતર ગળામાં ઓપતો રહેતો. કાનોમાં રત્ન જડિત કરણકુલ, હાથોમાં હીરાની બંગડીઓ બસ પણ આટલી સાદા-ધર્માંજે તેણી એવી મનોહર લાગતી કે સોજેશુંગારથી સુસન્નિજત હજારો યુવતીઓ તે પરથી ઓવારી નાખવા ગમે. ખરું છે—

નહી મોહતાજ જેવરકા નિસે ખૂબી ખુદા દેદે—

કે દેખો ખુશનુમાં લગતા હય કયસા ચાંદ બિનગહને ?

સ્વભાવ અને સમાદ્રષ્ટિ.

શાહાજાદીનો સ્વભાવ બહુ પ્રેમાળ, નમ્ર, શાન્ત, મળતાવડો અને મોટા મનવાળો હતો. ક્રોધ કરીને તેણે કદી કોઇની લાગણી દુખવી નથી. દાસ દાસીઓ પર સદા દયા દ્રષ્ટિ અને આપવા લેવામાં પણ

મુક્તહસ્ત હતી. કવિતાની પોતે આપેલી સમસ્યાઓની પૂર્તિ કરતાં કેટલાક ઉધ્વત શાયરોએ ન છાજતી દ્વિઅર્થી વાતો બદલે ખુદલા શબ્દોમાં પ્રહાર્ય કરેલા. જે પોતે ચદાત તો તેવા લેખકોને લાખજન કેસ માડ્યા વિના યથેષ્ટ દંડ દીધો હોત પણ વાદરે મોટામ્ । જલ્લે કોઈએ કંઈ કહ્યું જ ન હોય તેમ આ કાને સાલણી પેલે કાને કહાડી નાખતી.

એકવાર ચીનના નૃપે ઔરગજેબ ઉપર એક મુદર મોટી આરમી મોકલી શાહે તે પોતાની લાડકી પુત્રીને પ્રદાન કરી જેશુનિસા વસ્ત્રાભૂષણથી સુસજ્જિત થઇ તેમાં પોતાનું ચદ્રમુખ નિહાળતી અને મલકાતી. એક દહાડો રોચન નામની એક બાદી તેને સાફ કરી ગઈ હતી કે અકસ્માત્ તેણીના દાથમાથી સરકી ધરતીપર પછડાતાં, ચીનાઈ આરસીના ડટકે કટકા થઇ ગયા આવી અમૂલ્ય વસ્તુના ભાગવાથી બાદીના હોશ ઉડી ગયા તેણી રડતી ઉભી હતી કે શાહનદી આવી ભાગી પૂછ્યું કે “ કેમ ઉદામ છે ? શા માટે રડે છે ? ”

બાદીના મ્હોડેથી જે શબ્દો નિકળ્યા તે પૂરા વચ્ચનમાં હતા. જલ્લે જેઅરનુ એક ચરણ હવું —

શાહનદીના કષાળપર વળે ન પડયો તેવાજ આનંદીવદને પાદ-પૂર્તિ કરી ચાલી ગઇ.

દારી—“ અજકલ આમનયે ચીની તિકસ્ત, ”

જેશુ—“ ખૂગશુદ કસગાએ ખુદખીની સિસ્ત. ”

દારી—દુર્બાએ ભાગી ગયું ચીની દર્પણ કબ્દ ।

જેશુ—ઠીક થયું અભિમાનનું સાધન થયું વિનબ્દ.

દાજર જવાબીમાં તો એટલી કુચળ હતી કે ભલભલા વિદ્વાનો અને શુદ્ધિમાનોના કાન કાપતી. એવો દાતતોડ ઉત્તર આપતી કે આભ-લનાર દાતમાં આગળી પકડી આશ્ચર્યજ પામી જતા

બ્યારે લાહોરમાં “ ઔલુઈનાવાબાગ ” (જેનું વર્ણન આગળ આપીશું) તૈયાર થયો ત્યારે તેના ગૃહ પ્રવેશોત્સવને દહાડે જે ધામ

ધૂમનો જલસો કર્યો. તેમાં મોટા પાયાપર અતિથિ લોજનનો પ્રગંધ કર્યો હતો. જેમાં આજ્ઞા હતી કે જે મેહમાન જે વસ્તુની માગણી કરે, તે વગર ઢીલે પૂરી પાડવી. ચટપટીયા ચિતવાળી સુકુમારીને એમ છતાં પણ મેહમાનદારી સારી રીતે થશે કે નહિ તેની ચિન્તા હતી. છેવટ એમ આજ્ઞા બહાર પડી કે જે કોઠને જે વસ્તુની આવશ્યકતા હોય તે ચિઠ્ઠીમાં લખી પોતાપર મોકલાવે, જેનો પ્રગંધ પોતેજ યથેષ્ટ કરી આપે. આ આજ્ઞાનો લાલ લાહોરનો સૂળો (ગવર્નર) આકિલખાન જે તનગનથી તેણીનો પ્રેમી હતો તેણે લીધો. એક ચિઠ્ઠીમાં દ્વિઅર્થી વાક્ય લખ્યું કે—

“ સંજોસાયે જેસં મીખાહમ ”

અતુર શાહખદીએ ઉત્તર લખ્યો કે,

“ રઅજૂ મતખખ *મા દર તલખ ”

(* ચિન્હવાળા મા—તે દર સાથે મેળવી “માદર” એમ વાક્ય કરવાથી એવો અર્થ થાય કે—માતાના પાકાલયમાંથી મંગાવી લ્યો.”)

એક વાર શાહી બાગમાં ગુલાબનાં પુષ્પોની ગીચ ઝાડીમાં બેઠી બેઠી સુગંધિત શીત સમીરની લેહેછાઓનો આનંદ લૂટતી હતી. આગળ પાણીની સેરોના કુવારા ઊડી રહ્યા હતા. કાચલ, મોર, ઘુલખુશ, પપિયાના શબ્દો કાનોને ગલી કરી યૌવનાવસ્થામાં આવેલા હૃદયને વ્યાકુળ કરી જતાં હતાં, નેશમાં આવી તેણે એક શેઅર કહ્યો—

૩ અહાર ચીજ જે દિલ ગમ ખરદ કુદામ અહાર

શરાબો સખખઓ આબેરવાંઓએ નિગાર.

૧ જેસં (જેસણુ) નો સંજોસો મારે જોઈએ છે. જેસંનો ખીજો અર્થ થાય છે. જે—સં—અર્થાત્ સં. વગરનો સંજોસો, સં કહાડવાથી કેવળ જોસો રહી જાય છે. સં—વગરનો સંજોસો એટલે જોસો (ચુખ્ખન) હું ચાહું છું.

૨ મારા પાકાલયમાંથી મંગાવી લ્યો.”

૩ ચાર વસ્તુઓ મનથી શોકને કહાડી લઈ જાય છે, તે કોઈ

આ જેઓ વાર વાર જોડતી ગાતી મુદ્રિત થતી હતી કે પાછળથી
ખાદશાદ આપ્યા પગવટ જોળખી પ્રથમનો લાજ અને સ કાચથી
ચુપ થઈ ગઈ વિચાર આવ્યો કે શાહે જેઓ સાક્ષર્યો તો નહિ હોય ?
તરત તેને ફેરવી નીચે પ્રમાણે જોડવા માડી —

અદાર ચીજ જેદીવ ગમ પારદ, કુદામ ચદાર,

* નમાજે, રોજાઓ, તસબીહો તૈઆઈરને ગદાર.

એક વાર મમર્યાની લીટી કવિઓએ પૂર્તિ માટે બધી તરફ
જોડલી—

“ દુરે અગલક કમે કમદીદ મૈઆદ ”

(દાખરચીતર મોતી કાઢ્યે કદાચ નેયુ હને)

અતુર જેષુનિમાએ બધા કવીઓથી મારી પૂર્તિ કરી—

“ મગર અશ્કે છુતાને સુર્મા આબૂદ ”

(પાચુ મઆશકની સુગમથી આજેથી આખના આસુ —
અર્થાત તે દાખરચીતર મોતી જેવા હોય છે)

લગ્ન કર્યાંજ નહિ !

કેટલાકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે વિદ્વતા વધી પડવાથી, તેમજ
સોફિની પ્રશ્નસાથી તેણીના મનમાં અભિમાન વધી ગયું આ કાર-
ણથી કાઢતી ઓ થઈ તેની સેવા ઉપાડવી એ તેણે ધૃત્વાયુક્ત નેયુ
અને તેથી પરગી નહિ એ પશુ વાત કદાચ માન્ય કરવા જોગ
લાગતી નથી

ખીલ એક વાત કદાચ માનવા જોગ છે કે તેણીના પિતાએ જે

આર ? મદ્રિગ, લીલોનગી, બહેતુ પાણી, અને મઆશક (પ્રેમપાત્ર)
નું વદન (પ્રથમ લીટી તેની તે છે)

* નમાજ, રોજા (ઉપવાસ) માળાનું જપતુ અને પશ્ચાત્તાપ
પૂર્વક ઇશ્વર પામે અપરાધોની શમા ઇચ્છવી.

લાઇ ભત્રીજાઓને રંજાડ્યા, માર્યા, તળાહ કર્યા, જેથી આ સ્વાર્થી સંસારના સ્વાર્થાન્ધ પુરુષો પ્રત્યે તેણીને અભાવ થયો અને કોઇ સાથે પાણિગ્રહણ કરવાથી વંચિત રહી.

હિંત બન્ને કરતાં એક ત્રીજી વાત સર્વથા માનનીય છે. આશ્વ-મગીર ઔરંગજેમે તેણીની સગાઇ પોતાના બાઇ દ્વારા શિકોહના પુત્ર સાથે કીધી હતી. કંઈ રાજદ્વારી ખટપટોમાં ફર ઔરંગજેમે જ્યારે પોતાના ભવિષ્યમાં સ્વીકારેલા જમાઇનો વધ કર્યો, ત્યારે તેણી બહુ અપ્રસન્ન થઇ ગઇ. પોતાના ભવિષ્યના પતિના મરણ શોકમાં એકાન્તે આંસુ ઢાળતી શોકિત બેસી રહેવા માંડી. ત્યાર પછી જ્યારે પણ ઔરંગજેમે તેણીના લગ્નની માગણી કરી ત્યારે આ દૃઢ મનની અબળાએ ધસીને નાજ પાડી.

ઉપર આપેલાં ત્રણમાંથી કોઇ પણ કારણવશ તેણીએ લગ્ન ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને આ જન્મ પતિ વિહીન દશામાં રહી. એજ કારણથી લોકો મનમાંની ચર્ચા પણ કરવા લાગ્યા.

આકિલખાન.

આલમગીરના વજીરનો પુત્ર, શાહનો પૂર્ણ કૃપાપાત્ર વિદ્વાન, કૃપાવડો, બુદ્ધિમાન અને પચ્ચીસ કે છઠ્વીસ વર્ષ જેટલી મુલાવસ્થામાં લાહોરનો મુખો હતો. શરીરનો બાંધો અને મ્હોડાનો ઘાટ ઘટમ એવો ચિતાકર્ષક હતો કે એકવાર જોવાથી ફરી ફરીને જોવાનું મન થાય. તે વાતચીત કરવાની એવી મનોહર ઢળ ધરાવતો હતો કે કલાકોના કલાક મુઠી સાંભળવા છતાં પાસેથી ખસવા ન ગમે. નીચે લખેલો એક શેઅર બાણે એનેજ માટે કવિએ ઘડ્યો હતો.

“અસર હુલાનેકા ખ્યારે તેરે જયાન મેં હય,

કિસીકી આંખમેં જાદૂ તેરી જાન મેં હય.”

કવિતામાં પણ એવો ચતુર હતો કે દૂર દૂરથી લોકો માત્ર તેનાં કાબો સાંભળવા માટે આવતાં. દિલ્લીમાં શાહના દરબારના કબિ

મડળમાં જેટલી સમસ્યાઓ નિકળતી તેટલી લાહેર એની પર પણ જતી અને તે અવસ્ય પૂર્તિ કરી ગોઠવતો. અહીંના કવિઓની પૂર્તિઓ પણ લાહેર જતી. આ પૂર્તિઓમાં જેસુનિસાની અપૂર્વક કૃતિઓ તેના મનને ચીંધી નાખતી વિના દોડે તે એણીનો આદાનાર થઈ પડ્યો હતો. નિઃ તર તેણીનું જ રહન કરતો. અગેમગે દિલ્લી જવાના પ્રયત્નો કરતો પણ શાહી ફરમાન વિના પોતાનું પદ અને નેને લગતા કાર્યભારને છોડી નહોતો જઈ શકતો. સૂખાનો ઓહટો અને હફતહગરી મનસગ (આત હબારતો પમાર) તેને વિષ થઈ પડ્યો. જો પાખ થાય તો ઉટીને પણ દિલ્લી જઈ શાહબાદીનાં દર્શન કરવાની અલિલાયા દિનપ્રતિદિન વધતીજ ચાલી. અ તે તેની હાય અસરકારક થઈ ઇ. સ. ૧૨૬૨ માં આરગજેળ માદો પડ્યો શાહી હકીમેની સલાહથી હયા ફેરબદલ કરવા તે લાહેર ગયો. જ્યાના પવન પાણીથી તેની શરીર સ્થિતિમાં આગે ફેરફાર થયો આથી તેણે આખું કુટુંબ પોતાનું લાહેરમાં ખોલાવી લીધું. આ વેળાની આકિલખાનની ખુશાલી અવર્ણનીય હતી. મગજદે મરજદ નમાજે પહાવી કળરે કળર ધીના દીવા અને ફુગાની આદરો ચકાવી દીનેને અત્રવજ આખ્યા પોતાના પ્રેમ ભાજનની પધરામણીથી ઘુસ્યો ન્હોતો સમાતો.

જેસુનિસાના આવતાજ મુશ્કાએરા (કવિ સમાજ) ની ધામધુમ આણુ થઈ કવિતાના નાદેએણીને અહીં પણ ગલીગલી પ્રસિદ્ધ કરી

આકિલખાને કવિતાઓમાં અમેમમે ઇશાગઓ કર્યા, પણ શાહબાદીએ ન ગણકાર્યું. અનેક પ્રયત્નો કરી જોયા, કંઈ કાગળો પણ લખ્યા, છતાં નિરાશ રહ્યો. હતાશ નગર અર્થાં જોવા તથા શાહી મદાલના નકશા પ્રગ ધની તપાસના જહાને મેદલના આમપાસ ચક્રર મારતો રહેતો. આ પરિશ્રમનું શુભ પરિણામ એક દહાડો આપ્યું. સાઝના પાયેડ વાગ્યાનો શુમાર હતો, થડો પવન ફૂકના માંડ્યો હતો, સૂર્યના નીકળુ ડિગ્ગો પણ તપી તપી મઠ થઈ ગયા હતાં, તે સમયે પ્રેમી આકિલખાન ડિલ્લાની ઉત્તર દિશાએ રાજમહેલ

તળે એજ કારણથી આંટા મારી રહ્યો હતો કે કદાચ અગાસી ઉપર ફરતી હરતી પોતાની મનોરમા દૃષ્ટિગોચર થાય. તેમજ થયું. જેથુનિસા ગુલ્શારી રંગનાં પટ પેહરી દિક્ષાની અગાસીપર ફરતી હતી, સાં તેની દૃષ્ટિ પડી. બસ દર્શન થતાંજ હૃદય હાથમાંથી છટકી ગયું. રહ્યું સહ્યું ભાન ભૂલાયું. પ્રેમાગ્નિ જે મંદમંદ બળતો હતો તેણે આ-ચિન્તુ લડકાનું રૂપ લીધું. મ્હોડા પર પ્રસ્વેદના ઝેમેઝેબ થઇ ગયા. સાથે નોકર હતો તેણે આ દશા જોઈ ગભરાઈને પૂછ્યું;

“ હુબૂર ! ખચરતો હય ? ”

ભાનભૂલા પ્રેમીએ આસપાસ જોયા વિના બૂમ પાડી—

“ સુખ પોશે બલબેઆમ નજર મીઆયદ ” (એક રક્ત વસ્ત્ર ધારિણી રમણી અને અગાસીમાં દૃષ્ટિએ પડી.)

આ શબ્દ જેથુનિસાને કાને પડ્યા, વાંકી વળી જીવે છે તો એક યુવક, દેખાવડો, અમીરી વસ્ત્રોમાં સજેલો ફરી ફરી તેનું તેજ ચરણ ઉલટાવતો તડપી રહ્યો છે. તે સમઝી ગઇ કે પોતાનાં નયનબાણને ધાયલ શિકાર બ્યાકુલ થઇ ભાન ભૂલી ગેઠોછે પણ હાજર જવાબ તપ્પીયતે સાંખ્યું નહિ, જેવો વળી પ્રેમીએ પેલો ધ્વનિ કર્યો;

સુખ પોશે બલબેઆમ નજર મીઆયદ ” તરત પૂર્તિ કરી ઉત્તર વાળ્યો—

“ ન બજૂરી ન બજોરો ન બજર મીઆયદ. ”

(ન. રડવાથી, ન બળથી, ન પૈસેથી તે આવી શકે અર્થાત્ મળી શકે.)

એટલું કહી પાછી હઠી ગઇ. હકતાં હઠી અને બોલતાં બોલી. તો ગઇ પણ હૃદય ક્યાં જતું રહ્યું તેની એણીને પણ શુદ્ધિ ન રહી.

“ હોશ બતા રહા નિગાહ કે સાથ

સખ રખસત હુવા એકઆહ કે સાથ ”

ખરા પ્રેમનું લક્ષણ છે કે એક તરફી નથી રહેતો. બન્ને ધરો બાળીનેજ શાન્ત થાય છે. એક તરફી પ્રેમ તે ખરા પ્રેમજ નહીં.

“ જાહેવો જો સરખે ચહુકર જોલે ”

“ ઇસ્ક, અવ્વલ દગદિલે મઅગ્ગ પચના મીશવદ,”

*તાન સોજદ શમઅકય પરવાના શયદા મીશવદ ”

જ્યાં સુધી આદિજ્ઞાનને જોયો નહોતો ત્યાં સુધી કાગળ પત્ર, કવિતામાં ઇશાગ બધું નહોતું જતું હતું પણ ચાર આંખોએ એક ચતાંજ બધી દટના પર પાળી કરી નયુ આદિજ્ઞના પ્રગળ પ્રેમે અ તે પોતાનું બળ દેખાડ્યું આમ છતાં વિચારગ્રીહ શાદગતદી ચુપ રહી. શુ કરે ? કંઈ થાચી મોગીનુ ધગ નહોતું કે જે ચાહે તે આવે. ચોટી પહેંગ, દાસ નાગીઓ, અતપુગના ગદગ દગતગેનો લાય હતો આદ-ગજેમ જેવા કૂનુ નામજ એવું હતું કે પ્રેમ સ્વપ્નગત હિંદી જાય. હતાજ બને જણા પાછા કર્યા, પણ હૃદયમાં અદલાબદલા થઈ ગયો

ચોડા દહાડા તો જન્મે ચુપ જોડા પણ મૂમ અને વિદા જન્મેની એવી જતી રહી કે જેમ બગાળીઓના માથા પરથી ટોપી. આખો રાત દહાડો અશ્રુપૂર્ણ છતાં તરંગી હતી

મગજાએ સમજે નહીં પણ દેન નહિ ચેન,

નીગજરે પ્યામે ગહે, નિપટ અનોખે નન.

મનની અભિલાષાઓએ અ તે મિલાપને માટે એક બાગણુ દેખાડ્યું લાહોગમાં પોતાના આવવાનું એક આગક જનાવવાની પિતા પામેથી આજ્ઞા મેગવી, અનાગકલી નામના મોહવાથી મુક્તાન જવાના માર્ગ પર એક વિચાળ વાડી અને તેમાં એક ધમાગત જનાવવાનો શાહ-જાદીએ પાયો નાખ્યો.

કાગ ધમધોગર ચાલવા માડ્યું કે એટલામાં જાદશાહે લાહોગરી હાંકરી કરી જેષુનિયાને આજ્ઞા યદ કે પોતાને મનમગતી ધમારત તંધાર કરાવી પંજી દિદલી આવતું. અહીં તો એજ જોઈતું હતું “ મોગીને

* પ્રેમ, પ્રથમ માસકના મનમાજ પેદા થાય છે. કારણ કે, જ્યાં સુધી દીવો બજે નહિ ત્યાં સુધી પત્ર ગ આશક કેમ પડે ?

જોખતું હતું તે વેદે કહ્યું. ” એક દહાડે ઇમારત જોવા પોતે ગઈ, આકિલ તો રાત દહાડે જોળમાંજ રહેતો હતો. ઝટ પાછળ જઈ પહોંચ્યો. ભાળ કહાડતાં જણાયું કે બારાદરી તૈયાર થઈ ચુકી છે. ઉપરનાં મકાનો બની રહ્યાં છે. અંદર જવાનો કોઈ ઉપાય ન જણાયો. ચારે દિશાએ સિપાહીઓના પેહરા છે. એક મજૂરને બોલાવી દૂર લઈ ગયો અને તેનાં લૂગડાં એક દુશાલો પેહરાવી કઢાવી લીધાં. મજૂરનો વેશ કરી માથાપર ચૂનાતું તગારું ઉંચકી બેખટકે ઉપર ચઢી ગયો. જ્યાં કડીયાઓ કામ કરતા હતા તેના સામેના ધરમાંજ શાહબદી બેઠી બેઠી સાહેલીઓ સાથે ચોસર ખેલતી હતી. આકિલ ઉંચો નીચો થયો પણ રમવામાં લીન થયેલી શાહબદીનું ધ્યાન ન ખેંચાયું. ઉંચે સ્વરે બોલ્યો—

“ મં દર તલખત ગિદે જહાં મીગદમ ”

(હું તારી જોળમાં આપું જગત્ કરી રહ્યો છું)

પછી કડીયાને કહ્યું, “ ગીર ઉસ્તાદ આહક. ” (મીઠી ચૂનો લે.)

જેમુનિસા અવાજ સાંભળી ચમકી અને ઉંચું જોઈ ઝટ બોલી,

“ શશ, પંજ, દો, ચક. ” એમ કહી ચોસર ઉપાડી નાખી.

હવે મન રહી સહી ધીરજ પણ તણ બેઠું. સખીઓ પર દ્રષ્ટિ

નાખી તો વિશ્વાસપાત્ર રોશન જણાઈ. કારણ કે તે વયસ્કા વિચક્ષણ, લલી તેમજ કવિતામાં નિપુણ હતી, એટલે પ્રેમીના હૈયાના ધ્રાવો પર મલમ લગાડવામાં એને કંઈ શીખવું નહિ પડે. બીજીઓને કંઈ મિશ-થી છોટી કરી રોશન આગળ મનની અંધી બોલી નાખી. રસિક રોશને જોઈ લીધું કે આ રોગીને શિક્ષાતું વિષ પાવા કરતાં મિલાપતું અમૃત વિશેષ લાભદાયક થઈ પડશે, એટલે શીખામણ ન દેતાં તેના ચિત્ત ચોરને બાંધીને શાહબદી સમીપ બિપ્રસ્થિત કર્યો. બન્ને જણ એક સૌદા પર બેઠાં અને મનમાં ડાટી રાખેલા ઘણા દહાડાના ઉલરાઓને નિકળવાનો માર્ગ આપ્યો. બે કલાક વ્રાતચીતમાં ક્યાં ઉડી ગયા તે કાઢને

જણાયું નહિ. જય તો સામે ઉભો ઉભો આખ્યો ધુન્દેજ જતો હતો. હતાશ ધુન્દે પડતુ થોડું લાગ્યું. આકિલ જવા નિકળ્યો ખારણા મુઠ્ઠી ગયેલો જેવાર પાછો બોલાવ્યો છુટાં પડતા લાગ દૂર મૂકી રોશનના દેખના શાહનદીએ પોતાના આસકના વારણા લીધા વીમ વીસ કટકા ફૂટના સાબળી પ્રેમ કેવો સાચો છે તેની આકિલે ખાતરી કરી

વિયોગ.

ગજગ હય કુદર હય વારો સિતમ લુનાઈકા,
ખુન કિમીકો ન દિખસાય ગમ લુનાઈ કા

નિર્દય આકાશ બેહદય મજેલાં બેઠ સદા બળતુ રહે છે પ્રેમ કોઈ પ્રકારે ગુપ્ત રહેતોજ નથી. પ્રેમીઓના સનુઓની આખ્યોમાં કીડા પડે; તેઓ કંઈ એવી આખ્યો ધગવે છે કે હંધાનો મર્મ મ્હો સામું બેનાજ સમજી લે છે. થોડા દહાડા પ્રેમના બળરતની તેજ રહી. દાઝો બળતા અદેખા દસાલોથી ન દેખી ખમાયુ અને તેઓએ થેનકેન પ્રકારેજ શાહના કાન મુઠ્ઠી દિલ્લી જેટલે દૂર સમાચાર પહોંચાડી દીધા.

કોધાન્ધ ઔર ગજેખના કાનપર વાત જતા જ તે આગ ચઢ ગયો. પણ લોકલજ્ઞને લીધે બીજું કંઈ ન કરતા જેષ્ઠનિમાને એકદમ પાટનગર પાછી આવવાનો આગ્રા પત્ર પડાવ્યો. શાહનદીએ સાહી પયગામ મોતના પયગામ પેઠે વાગ્યો અને માથે ચઢાવ્યો એક છેવટનો મિલાપ, નિભાવના વચનો, પત્રવ્યવહારના પ્રયત્નો, વિયોગમાં ન રડવાના સોગ દો ખવાયા. પણ હાય વિરહ સડટ ! સવારી દિલ્લી દરવાજે ચઢ જે વેળા નિકળી તે વેળાએ ફાટતી છાતીએ શાહનદી રડતી અને રોશન સમન્નવતી હતી કે ન્યારે તેની પોતાની આખ્યો પણ અશ્રુ-ધારા વર્ષાવી રહી હતી જે ગાંઠ ઉપર એકલો આકિલ ધોડાપર સવાર ચઢ છેવટના દર્શન માટે માર્ગમાં ઉભો હતો માથાનો પડદો હાડ્યો અંદર નિકળ્યો. દુ ખિ ચક્રારને દર્શન થયા ન થયા કે વાદળમાં લોપ થયો. આકિલ મોધાર આસુએ રોતો રિસાલાની ઉડતી ધુળ જણાઈ ત્યા મુઠ્ઠી

ઉભો રહ્યો. જ્યારે દૃષ્ટિ મર્યાદાથી બધાં દૂર થયાં ત્યારે બેલાન જેવી દશામાં ઘોડાની લગામ ફેરવી, ક્યાં જતો હતો તેનું પોતાને તો જ્ઞાન ન હતું. પણ તે જે જાતિના અશ્વપર આરૂઢ હતો તે તેને ઘેર લઇ આવ્યો. જ્યારે ઘોડો ઉભો રહ્યો ત્યારે આકિલને જ્ઞાન આવ્યું. નોકરના હાથમાં લગામ આપી પોતે ઉતરી પડ્યો. વિરહની વેદનાએ કેવાં કેવાં કષ્ટો દીધાં એ લખવું અશક્ય છે.

જાગ્યનું ઉલટું ચક્ર !

શાહજહાનીના દિલ્લી પહોંચવા પછી શાહે ખીજું કંઈ ન કર્યું. બસ એકદમ લગ્ન કરવાનું દયાણુ કરવા માંડ્યું. હતાશ જેથુનિસાએ હાથ જોડી માગી લીધું કે “હું શાહજહાની છું. મારે યોગ્ય વર ખોળી લેવાની જો મને આજ્ઞા થાય, તો ખાન્દાની ઉચરાવેના પુત્રોની છપીઓ મારા જોવા માટે મંગાવવામાં આવે, અને મારી ઇચ્છા હોય તેને હું વર જોવી આજ્ઞા મળે તો મારે લગ્નનો સ્વીકાર છે.”

ઇસ્લામી ધર્મમાં એ નિયમ છે કે ઉપવર થએલી કન્યા પિતાની ઇચ્છાનુસાર લગ્ન ન કરતાં ઇચ્છાવર વરવાનું સ્વત્વ ધરાવે છે. એટલે શૌરંગજેયથી ના ન કહેવાયું. ત્યારે દિશાએ આણુ ફેરવી કે શાહજહાની વરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર વ્યક્તિઓએ પોતાનાં ચિત્રો દરબારમાં મોકલવાં. થોડા દહાડામાં અગણિત *ઉમરાનાં ચિત્રોના ઢગેઢગ શાહજહાનીના પાણીગ્રહણની ઇચ્છાથી એકઠા થયા. અતે રાજકન્યાએ પોતાના ગ્રાણુમિય આકિલખાનનું જ ચિત્ર તારવી કહાડી શાહને દેખાડ્યું. શાહે નિજ પુત્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે તેણીને પોતાના મનમાન્યા પતિ સાથે પરણાવવા સહર્ષ આકિલને પત્ર પઠાવ્યો;—

“પુત્ર આકિલખાન ! શાહજહાનીએ તમને ઇચ્છાપૂર્વક પસંદ કર્યા છે. મારે તમને પોતાના જગાતા તરીકે સ્વીકારમાં લેશે વાંધો નથી. માટે

તમારે આ આગાપત્ર વાચી કેામ ખબુ પ્રાન્ની દીલ ન કરતાં દિલ્લી
આલી આવતું. લખની અને તન્ની સામથી યદી દરગાહી ન
થશે હતાદિ ”

એક ખસાથી શાહનો પત્ર મયો કે ખીલ પાચાથી દુલ્લ અદેખા
શત્રુઓએ દુલ્લ પંદર નનામા પત્રો મોઢ્યા પ્રત્યેકમા એક સાદુ દો
કે—કાદે તમારી તથા શાહમદની મુલાકાતનુ જયુ ભોપાનુ લખી
લીધુ છે, કેામ રીતે તમને દિલ્લીમા બેલાવી તમારે પ્રાણ લેવાનો
એવો નિશચ દર્યો છે જે પ્રણુઆ ચાહતા હો તો અહીં ન આવજો.
બંદે હાદુઆ પશુ તમારી હવે મહેવામા લગાઇ નયાં લખનાર
તમારો જેવા રતો કમોને ન મરે એમ સાદનાર તમારો શુભેચ્છક
મિત્રો ”

દુલ્લ અદેખા શત્રુઓના આ મિત્રનામયાં વચનો બાપડા આદિ-
લને સારા લાગ્યા અને તેણે શાહના પત્રના ઉત્તરમા લખી મોઢ્યુ કે
“જેઘુનિમા અને લાહોરની મુબેદારી જન્નેનો ને અન્વીજાગ રહે છે”
પત્ર મોઢવી છુપે વેગે પોતે દિલ્લી આલી ગયો અને ત્યાં સનાયો.

શાહમદનીના ડાને ત્યાં આ વાત પડી ત્યાં તેણી નિગરાથી
બેકામ થઇ ગઇ પોતાના પ્રેમીએ આમ વિશ્વ મગન શા માટે કર્યો
હશે, એ પ્રશ્ન નેણીના દુઃખી ભોજા મનમા વાંચાડે ઉડેનો ન મહેનો.
દહાણઓના દહાણ તેણીએ ખાતુ ખીતુ સુતુ તલ દીધુ એક દહાડો
તેણીએ આદિજ્ઞના એક મિત્ર અને જન્નેના પ્રેમના સેદુપર એક પત્ર
લખ્યો જેમા એકજ ચરણ લખ્યુ —

“ સનીદમ તરે ખિદમન કરે અદિજ્ઞાં જ નાહની ”

(મહેં સામજ્યુ છે કે આદિજ્ઞાને મૂર્ખતાવચ્ચ સેવાનો પરિ-
ત્યાગ કર્યો છે ?)

એકજ દુઃખ સુખની લાગીયણ યેચન બહુબેડુ હતી. ને
બાપડી હાથેજીમા માથુ રૂઢ પેતની સુખીતું કામગીર કરતી હતી.

પત્ર લખીને જતી હતી કે સંયોગવશ આકિલથીજ ભેટો થયો. તેણે પત્ર વાંચી તેના પાછળ લખેલ આપ્યું.

“ ચિરા કારે કુનદ આકિલ કે બાન્નદ પશેમાની ”

(શામાટે જુદિવાન તેવાં કામો કરે ? કે જેથી પાછળથી પશ્ચા-
તાપ થાય ?)

બસ એટલેજ જવાબ લઈ જવા કહી પોતાનો પત્રો નિશાન આપી ચાલી ગયો. પણ હાયરે પ્રેમ તેણે કોઈ રીતે પીછો નજ છોડ્યો પરણવાનો તો અસ્વીકાર કરી ચૂક્યો હતો. હવે કંઈ બાદશાહ પાસે જઈ શકાય તેમ ન હતું. માટે આખી વય એ પશ્ચાતાપમાં એમ-જ ગાળવાનો. બન્ને જણે એકવાર મળી વિચાર કર્યો, કે મળવું તો અવશ્ય, પણ કોઈ પ્રકારે ધર્મ વિરુદ્ધ વ્યવહાર ન રાખતાં ભેટતાં રહેવું, સાથે ખાવું પીવું, કવિતાનો આનંદ લૂંટવો અને કુંવારાં રહી બન્નેએ મરવું. પણ—

“ મેરે મન કછુ ઔર હય-કરતા કે કછુ ઔર ”

કેટલાક દહાડા એમ પણ ચાલ્યું. આજે હુમાયુનના મકબરાપર મિલાપ થયો, બે કલાક સુખદુઃખની વાતો થઈ; તો કાલે મીનારપર. પણ એ ક્યાં સુધી ચાલે ? ઔરંગઝેબ જેવા એક રાજકીય કળા નિપુણ ખેલાડી આગળ એ બચ્ચાંના ખેલ જેવાં કામો છાનાં તે કેમ રહે ? નિર્દય બસસોએ અંતે બધાં સમાચાર શાહને કાને નાંખ્યા.

પ્રેમનું પરિણામ—અશ્વિસ્ત્રાન.

દાહરો.

આતક પ્રીતી શીખ તું, કરિ સદશુર પતંગ,

ચૂકે ચાં ગોલે તહીં—બાણિ છવતાં અંગ.

એક દહાડો ઉભય વિહંગ વાટિકામાં વિહાર કરી રહ્યાં હતાં સાહે-
લીઓ સેલમાં, ચોકીદારો દરવાજાપર, કે સુપ્તચરોએ શાહને ચેતાવ્યો

એકદમ પાનસો સવારે ઉઠાડી તલવા સદિત સજ કરી ચારે દિશા-
ઓથી બાગને ઘેરી લીધો. શાહ બાગમાં પ્રવેશ કરતા આજ્ઞા કરતો ગયો.
કે પખીપણ બહાર ન જઈ શકે. એટલામા રોગનને કાને વાત આની.
તે બાપડીએ અતિ ત્વરાથી ચેતાવી દીધા પણ નકામું હતું. દુવે શું
ઉપાય થાય. ભય, લાજ, નિગરા, ચિન્તા બધા એકત્રમજ દૂરી પડ્યાં.
શાહનાં પગલા સંભળાવા માઝ્યા. બંનેએ ધ્રુવર પાસે ખગ મનથી માગ્યું
કે હું જગદીશ કોઈ રીતે ધરતી ફાડી જીવનાં ડાટી દે પણ તે વિન વિ
ક્યાંથી સંભળાય. નિરુપાય એક દેગ ખાલી પડી હતી તેમા આકિલ-
ખાનને બેસાડી ઉપર છીંબૂ ઢાંચું આગળ પાછળ કેટલીક દેગો ચોખા
દાળ રાધેલી કેટલીક ચૂંદણપર ચઢેલી હતી. જેષુનિમા દૂર હડી જઈ
ફૂલ સુંટવા માડી, જોકે શરીરમા એક કળી તોડવાની પણ શક્તિ નહતી.

શાહ આબ્યા પાલખી કહારોએ નીચે મૂકી કુમારી અને સા-
હેલીઓએ સલામ કરી નીચે ઉતરી શાહે બધા સાથે વાતચીત કરતાં
બધાઓ પાસે ઝાડને પાદે પાદે ગ્રાધ કરાવી; પણ પત્તા ન ભાગ્યો.
ઉવડ એક બે જણને કંઈ કાનમા કહ્યું અને તે લોકો ચારેક સાહેલી-
ઓને લઈ અદસ્ત સ્થળે ગયા. શાહે કુમારીને એક પણ પણ ખમવાનો
સમય ન આપ્યો.

પેલા સાહેલીઓને લઈ દૂર જનારાઓએ ધ્રુવર જાગે કંઈ લાભ-
ચથી કે ધમકીથી કે મારથી તે લોકો પાસેથી માગ્યો ભેદ કદાડી શાહના
કાનપર નાખ્યો. દૂર બાદશાહ વાતે વાળી શાહબદીને દેગમણી લઈ ગયો.
બધાં સાથેજ હતા એકેક દેગ માટે ચીપી ચીપીને પૂજ્યુ. ન્યારે હત-
ભાગી આકિલવાળી દેગ માટે પૂજ્યુ ત્યારે કુમારીએ ગઅરાઈ કહ્યું કે
“માગ સનાનારે ગરમ કરવા માટે પાણી ભર્યું છે”

કપટકળાપટુ ઔરંગજેએ મ્હોકુ ઠેકાણે રાખી કહ્યું કે “દુવે સાજ

પડવા આવી છે, મોડી નહાઈશ તો શરીર બગડશે. માટે એ દેગ બળતા ચૂલ્હા પર મૂકાવી દે. ”

જેઘુનિસાએ એક બે વાર વાત ઉડાવવાના પ્રયત્નો કર્યા પણ કૂર હડીલા નિર્દય ઔરંગજેએ તેનું કંઈ ચાલવા ન દીધું. એક ધીકતી ચૂલ્હા પર દેગ મૂકવાની આજ્ઞા કરી. ધર્મ સંકટમાં આવી પડેલી બાપડી જેઘુનિસાએ કકળી પડી કહ્યું, ના ના એંઠા ચૂલા પર ન મૂકશો. ”

ઔરંગજેએ આજ્ઞા કરી કે “ નવી ચૂલ્હા ખેંટી તેમાં ઝટ પાંચ મણુ લાકડાં સીંચી મારી વહાલી દીકરી માટે એકદમ પાણી ગરમ કરો. ”

ત્યાં શું વાર હતી પા કલાકમાં ચૂલ્હા ખોદાઈ પાંચ મણુ લાકડાં સીંચ્યાં અને તેમાં આગ મૂકી દેગ ચડાવી દીધી. લય અને દયાથી ફાટી જતી શાહબદી દેગ પાસે લાકડાં સંકારવાને બહાને કંપતી છાતીએ ગઈ, હજુ એહમાં અગ્નિ સહજ પ્રજળી રહ્યા હતા. ગદગદ કંઠે તેણીએ કહ્યું;

“ વહાલા આકિલખાન, આ વેળાજ પ્રેમની પરીક્ષાની છે. જો તું મારો સાચોજ આશ્રક હોય અને મને જગતની લાનતથી બચાવવાજ ચ્હાતો હોય તો આ વેળા પોતાના ધ્યારા પ્રાણનો ભોગ આપી દે. દૃઢપણે પ્રેમનું બલિદાન થા. હે મારા મુખ દીપના ભોગી પતંગ વિના બોલે ભરમ થજે. તારા પાછળ હું સદા બળતી રહીશ. ”

બાપડી જેઘુનિસાએ ફરી ફરી પ્રભુને વિનવ્યા કે તે પાપાણુ હૃદયના શાહને દોષ રીતે અહીંથી સહજ ખસેડે તો અધમુવો પણ પોતાના એક ખરા નિર્દોષ પ્રેમીને ઉગારે પણ નરપિશાચ હડીલો ઔરંગજેએ દોષ રીતે નજ હઈયો. બ્યારે પાંચે મણુ કાઠી બળી ગઈ ત્યારે ત્યાંથી ઉઠ્યો. પણ વાહરે દૃઢ ચિત્ત આકિલખાન, ધન્ય છે તારા અટળપણાને કે બળીને ગળ થઈ ગયો પણ એકે ચીસ કે શબ્દ ન કર્યો. એટલે સુધી કે ચૂલ્હા પર દેગ મુદ્દાં ન હાલી.

આ દેખાવ ડૉક્ટર ગર્નિયરે પોતાની આંખે જોએલો છે અને પોતાના “ સફરનામા ” માં લખે છે કે “ મ્હોં મારા જન્મ વચ્ચે દોષને

પણ આવી વીરતા અને અડગપણે પ્રાણ આપનો જોયો કે સાંભ-
જ્યો નથી ”

કહણ હૃદય પિતાના જવા પછી નિગમ મજદુમારીએ જલદી
દેગ ચૂદકા પરથી ઉતરી પડી હતી એણીને એમ આશા હતી કે
જ્યાણુ દેવે તેણીના આગકને કોઈ પણ રીતની સદાયતા કરી દશે.
પણ વ્યર્થ, એ કંઈ સુવન્વાની તેલકકા કે પ્રદ્વાદનો અગ્નિગ્ન ભ ન
હોતો દેગ ઉવાડી જોતા જો કમકમાટ બરો દેખાવ દટિએ પડ્યો
તેને જોતાજ તેણી એક ચીમ મારી કટના આગનવી મુદ્દિત થઈ
ધગતી પર નાબુક કેળ પેડે લાગી પડી દહાડાઓના દહાડા મુઠી
ખેલાન રહી લાન આવતાજ વીતેલી ઘટનાનું અમલુ આળ આગળ
આવી ઉભુ રહેતું અને પુનઃ અચેત થઈ પડતી કેટલાક દહાડા એમ
દુર્દશામાં રાખ્યા પછી ધીરે ધીરે શરીર મુઠવતું ગયું આરોગ્ય થવા
પછી પણ નિરંતર રડતી એકાન્તમાં બેઠી બેઠી મમગની વિચિત્ર નિર્દય
આલપ કંઈ કંઈ લખી વાંચી દિન ગાળતી હતી શાહે જ્યારે એવી
દશા છતાં આદિલને ન બૂઝી ત્યારે કોઈન થઈ ટાગગારમાં જ દી છીધી.

કેટલાક લેખકોનું એમ પણ મત છે કે શાહનવા અંતર
સાથે-જે આંગળેજ સામે વિરોધ કરવાનો આગેપી ઠગો હતો-પર
વ્યવહાર ગખવાથી તેણીને સ્વીમગદના દિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવી
હતી. ગમે તેમ પણ તેણી જીવીવાન અવશ્ય વર્ષ હતી કાંણુ કે કારા-
ગારનાં સંકટો અને તેમાંથી મુક્ત કરવા માટે ડીધેલી ધન્ય રતુનિનાં
કાળો દાગ્મી પ્રયોગ પ્રસ્તુત છે

કાગલયથી મુક્ત થવા પછી તે આ જન્મ દિલીમાં એક ખૂણે
સુપયાપ બેઠી રહી કદી જતસા, મિજલસ કે ક્રિ સમાજમાં શાહન-
દીએ હાજરી ન આપી

પ્રયાણ,

એક દહાડો ખાત્ર પી ઇશ્વરન કરી સૂતી. અરધી ગતે બહુ
તૃપ્ત લાગી, બાદી પામે પાણી મ ગારી પીધું. સાથ સમી હતી. સવા-

રમાં છકતી વેળા સહજ તાવ જણાયો. બપોરે એકાએક વધી પડ્યો. સાત દહાડા એ સ્થિતિમાં કાઢ્યા. આઠમે દહાડે આ અસાર સંસાર છોડી પોતાના પ્યારા પ્રભુ તેમજ પ્રેમીનું નામ લેતી લેતી જેષ્ઠનિસા એ નિર્દેશ લાણી ગમન કર્યું. ૧૧૦૦ હિજરી.

મકળરા (સમાધિસ્થાન).

જેષ્ઠનિસાના મરણ સમયે ઔરંગજેબ પઠાનપુર નામક ગામમાં હતો. સવારો મરણ સમાચાર તથા મૃત્યુનું લક્ષામણ પત્ર (વસીહત) ત્યાં લાઇ ગયા. શાહે વાંચી તેમાં લખવા પ્રમાણે તેણીના મૃતક શરીરને લાહોર મોકલ્યું. કુમારીએ પોતાના બનાવેલા નવાનકોટ પાસેના બાગમાં પ્રથમથી અણાવેલા મકળરામાં શૂભિશયા પસંદ કરી હતી ત્યાંજ તેને શૂદ્ધ કરવામાં આવ્યો.

શિયળ.

પાશ્ચિમીય પ્રવાસી ડૉક્ટર બર્નિર તેમજ કેટલાક બંગાળી અને મુજરાતી લેખકો, કે જેઓ અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરનાર છે. તેમણે શાહજહાને લાણી ચળાવિત્ત અને કૃત્યાલવાળી ચીતરી છે. પણ એક દ્વારસી શેઅર મુલાનો પોતાનો લખેલો અહીં ટાંકી વાંચનારને ખરા ખોટાનો તોલ કરવા માટે લક્ષામણ કરવી અયોગ્ય નહીં ગણાય.

“ કૃત્તમ બુદ્ધિબુદ્ધિ દાનતો અદ્ભુત મહે મુસલ,
કે પાક બાણે મન બાધસે મુનાહે મનસ્ત. ”

(સીંગંદ છે જમદીશ્વર, અને તેના પયગમ્બર રસુલની, કે મારી યવિત્રતાજ મારા વાંકોનું કારણ છે.)

એ જે ઇસ્ક વોદમ જે પત્થરકો દમમે આજ કરે;
લગાવદિલ વહી નિસ્કો ખુદા ખરાજ કરે.

નેપાલ.

નેપાલની ગણતરી એ રાજ્યોમા છે કે જે સ્વાધીન રાજ્યના સમૂહથી ઓળખાય છે પણ જેમ હયદરાગાદ, માઇસોર, કાશ્મીર આદિ રાજ્યોમા એક ગૌરાંગ રેસીડેન્ટ રહે છે, તેમજ નેપાલમાં પણ રહે છે. આ દેશ ૫૦૦ માઇલ લાંબો અને ૧૨૦ માઇલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્ર ૫૭ ૬૦,૦૦૦ વર્ગ માઇલનું છે. હિમાલયની દક્ષિણ ભાગની બે શિખાઓના વચ્ચે આશરે ૧૫ માઇલ લાંબી અને તેટલીજ પહોળી જે સમતલ જગા છે, નેપાલ વાળાઓ તેનેજ નેપાલ કહે છે પણ અન્ય દેશ વાસીઓ મુરખા લોકોના આખા દેશને નેપાલ કહે છે. નેપાલનો અમુક વિભાગ જ એવો છે કે જ્યાં અન્ય દેગવાળાઓ જઈ શકે છે. નેપાલવાસીઓ પરદેશી લોકોને મુક્તપણે પોતાના દેશમા આવવા જવા દેતા નથી એ લોકોનો આ મિદાત યુરોપીયન લોકોને સમૂળો નથી ગમતો, કારણ કે એ પ્રજાને લીધેજ પરમેશ્વરના પીતરાઈ અને લડાઈ ઝગડાનું મૂળ પાદરી લોકોનો પ્રવેગ ત્યાં થતો નથી.

નેપાલ સર્વથા પહાડી પ્રદેશ છે હિમાલયની સૌથી ઉંચી શિખા ૨૬,૦૦૦ ફુટ નેપાલનીજ સીમાના અંદર છે એનું નેપાલી નામ દુધ ગંગા છે. નેપાલી મીમાનો ઉત્તરી વિભાગ એવો છે કે જ્યાં ઘણો ખરો ખારે માસ જરૂર જમ્યા રહે છે તે કદી ગળતો કે ઓગળતો નથી; થોડો કે ઘણો અવશ્ય પડેજ રહે છે. નેપાલની રાજધાની કાઝમાણ્ડુમાં છે. તે સમુદ્રની સપાટીથી લગલગ ૪,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈ પર છે. એને તળેડી કહે છે ત્યાંની ધરની ઉચી છે, તેમા ધીંચ જંગલ છે અને સાગ સ્ત્રીય આદિની અતિશય ઉત્પત્તિ છે. જ્યાં જ ગલ નથી ત્યાં ખેતી

થાય છે. હિમાલયની દક્ષિણની નન્દોદવી, ધવલગિરિ, દયાભાંગ અને કાગ્યનગંગા આદિ ટુંકા પણ નેપાલના અંતર્ગત છે.

ધાધરા, કોસી અને ગણ्डકી આદિ નદીયો નેપાલમાં થઇને વહે છે. એ બહુ મોટી નદીયો ગણાય છે. ઉક્ત નદીઓના વચ્ચેના બધા પહાડી પ્રદેશ નેપાલના રાજ્યમાં સામિલ છે. એમાંથી એકેક નદીમાં સાતસાત આઠઆઠ નદીઓ બીજી આવી મળે છે, જેમાં કાળી સ્વેત ગંગા, રાવતી, નારાયણી અને દુધકોસી મુખ્ય છે. નેપાલમાં અગણિત પહાડો હોવાથી નદીયો પણ અતિશય છે. પહાડોનું તો પૂછવું જ શું ? આખો નેપાલ દેશ પહાડમયજ છે. એટલે પચ્ચીસના લગભગમાં નદીયોનું પણ પ્રમાણ છે.

નેપાલમાં હવા પાણી પણ એક પ્રકારનાં નથી. જે સ્થળ જેટલું ઉંચું છે તેટલાંજ ત્યાંનાં હવા પાણી અધિક થંડાં હોય છે. નેપાળના ત્રણ વિભાગ કરી શકાય છે. ઉત્તરી ભાગ ૧૦,૦૦૦ થી ૨૯,૦૦૦ ફુટ સુધી ઉંચો છે. અને દક્ષિણી ભાગ કેવળ ૪,૦૦૦ ફુટ જેટલો છે. પહાડી ધરતી કે જેમાં થોડી ઘણી ખેતી પણ થાય છે, તેમાંજ સાગનાં જંગલો અને તળેટી સામિલ છે. વચ્ચે ભાગ મેદાનથી ૪,૦૦૦ થી લઇને ૧૦,૦૦૦ ફુટ જેટલો ઉંચો છે. પ્રતિ હજાર ફુટની ઉંચાઇએ ત્રણ અંશ સરદી વિશેષ વધતી જાય છે. પણ પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ ચોષો સરદી વાળો છે. વળી ત્યાં વૃષ્ટિ પણ ઓછી આવે છે કારણ કે વાદળો ઉંચા ઉંચા પહાડોને પાર કરી શકતાં નથી; આણીપાસાંજ રહી જાય છે.

મુખ્ય નેપાલ, અર્થાત્ તે વિભાગ કે જે પહાડોના વચ્ચેમાં ગુફાના રૂપમાં છે તે બહુ લીલોતરીથી આચ્છાદિત છે. એજ ભાગમાં કાઠમાણ્ડુ છે. એ સ્થળની ભૂમિ રસાળ છે. જે કંઈ ઉંચાણમાં છે, ત્યાં ધાન બહુ ઉત્પન્ન થાય છે. પહાડોના નિકટની ધરા અતિ ઉત્તમ છે, તેમાં ઘઉં અને ધાનની નિકાસ વિશેષ છે. ઝ્યાંઘ ક્યાંઘ વર્ષમાં બે બે અને ત્રણ ત્રણ ઇંચલો ઉતરે છે.

નેપાલમાં અકટોગરથી માર્ચ મુઢી સરદી ગ્હે છે અને વતનેવારી અને ફેગવારીમા અસલ દાઢ પડે છે. એપ્રેલથી સપ્ટેમ્બર મુઢીનાં પવન પાપ્પી તર ગ્હે છે ગરમી અધીક નથી પડતી માર્ચથી મે અને સપ્ટેમ્બર મુઢી મોસમ બહુ સારી રહે છે. જુન જુલાઈ અને આગસ્ટ-મા વૃષ્ટિ થાય છે

નેપાલમા અનેક જાતિના મનુષ્યો વસે છે જેમાં બોટિયા, મગ, ગુરુ ગ, નેવાર, કિંગની, નેપથ્યા અને લીમ્બુ મુખ્ય છે જૂદાન તર બહુ ઉચી જગ્યાઓમા બોટિયા લોકો વસે છે એ લોકો તિબેટી ભાષા બોલે છે. તેઓના લૂગડા લાલ, ચાલ દાલ, રીન રિવાજ અને ચેહુગે મ્હોગે તિબેટી લોકોથી મળે છે નેપાલના વચ્ચે પશ્ચિમ ભણી ડમ ઉચી પદાડીઓ પર મગ અને અધિક ઉચી દૂકા કિપ ગુરંગ જાતિના લોકોનો નિવાસ છે નેવાર લોકો ખામ નેપાલની ગુફા અને કિંગતી તથા લિમ્બુ નેપાલની પૂર્વે વસે છે નેપથ્યા જાતિના લોકો સિકમની નિકટ-ચ્ચ ટેકરીઓ પર રહે છે એ જાતિઓની મ ગોલીયન શાખાના મનુષ્યોમાં ગણના છે, એટલે મ ગોલિયામા ગ્હેનાગઓ સાથે તે લોકોની શકલ મુગત મળતી આવે છે એ ઉપરાન્ત નેપાલમા એક બીજી જાતિના લોકો વસે છે જેઓ પાર્વતીય અથવા પર્વતીયા કહેવાય છે. તેરમી સદીમા હિન્દુસ્તાનથી નામીને જે લોકો નેપાલ આસ્થા ગયા હતા, તેઓના અને પદાડી ઓળોના સમાગમથી એ લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પણ ગુરુ ગ અને પર્વતિયા જાતિના ગાના સમુદાય નામ ગોર્ખા અથવા ગોર્ખાલી છે, એવુ મત જ ગાળાના જૂન પૂર્વ લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર ગ્રિયર્ડ ટેમ્પલનું છે. એઓએ એક પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે. તેમા પોતાનું આ મત લખ્યુ છે. નેપાલમાં કાઠમાણ્ડથી ૪૦ માઇલ પશ્ચિમ ભણી ગોર્ખા નામનું એક નગર છે. એ એ ઉપરથી ગોર્ખા લોટિનુ નામ પડ્યુ છે. નેપાલની દરી (ગુફા) મા જે લોકો વસે છે તેમા નેવાર જાતિની સખ્યા મહુથી વિશેષ છે. પ્રથમ નેપાલમા એ લોકોનુ પ્રમુલ્લ હતું ઇ સ ૧૭૬૮ ના લગભગમા ગુર્ખા લોકોએ નેપાલમા પોતાનુ રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું.

ચેપાંગ, કુસુંદા અને અવાલિયા લોકો પણ નેપાલનાં ઉંડાં જંગલો અને પહાડની તળેટીઓમાં રહે છે. એજ લોકો ત્યાંના પ્રાચીન નિવાસીઓ છે, હિન્દુસ્તાનનાં કેળી નાળી ભીલ અને સોંતાલ લોકો અમાણે એ લોક પણ અસંખ્ય અને જંગલી છે.

નેપાલીઓમાં પ્રથમ ગોત્ર કે કુળના ભેદભેદ ન હતા પણ જ્યારથી હિન્દુસ્તાનીઓએ નેપાલમાં પ્રવેશ કર્યો અને ધીરેધીરે પર્વતિયા જાતિની ઉત્પત્તિ થઇ, ત્યારથી ત્યાં પણ સ્પર્શસ્પર્શની પ્રથા પ્રચલિત થઇ. પર્વતિયા લોકોમાં થાપા, ખિસનાયત, ભન્ડારી, અધિકારી, કારકી અને દાની ઇત્યાદિ કુલભેદ પ્રચલિત છે. એ લોકોની સંગતથી મગર લોકોમાં પણ રાના અને થાપા આદિ તડાં પડી ગયાં છે. ગુરુંગ જાતિમાં હજુ સુધી આ ભેદભાવે પ્રવેશ કર્યો નથી.

ગોર્ખા લોકો પર્વતિયા ભાષા બોલે છે. એ સંસ્કૃતમાંથી નીકળી છે. જ્યારથી હિન્દુસ્તાનીઓનો નેપાલમાં પગ પેસારો થયો ત્યારથી એ ભાષાનું ખીજ રોપાયું છે. નેપાલના પ્રાચીન અધિપતિ નેવાર લોકો ખીજીજ ભાષા બોલે છે, એનું નામ નેવાર ભાષા છે. અન્યાન્ય જાતિઓના લોકોમાંથી કેટલાકો લીમેટી અને કેટલાકો સિકમ તથા ભુટાનની ભાષા બોલે છે.

ગોર્ખા લોકો હિન્દુધર્મના અનુયાયી છે. નેવાર લોકોમાં કંઈ હિન્દુ છે અને કેટલાક બૌદ્ધ. જે લોક હિન્દુ છે તે લોક શૈવમાર્ગી નેવાર કહેવાય છે અને બૌદ્ધ છે તે તે નામે જોળખાય છે; પણ સત્ય તો એ છે કે બૌદ્ધ નેવારોના ધર્મનું ઠેકાણું નથી. તેઓ હિન્દુઓના દેવી દેવતાઓને પણ પૂજે છે અને બૌદ્ધને પણ. લિમ્બુ, કિરાતી, બોટિયા અને લેપચા પણ બૌદ્ધ છે. નેપાલમાં વ્યાપાર, કારીગરી અને ખેતી-પ્રાયઃ નેવાર લોકોના હાથમાં છે.

નેપાલમાં સત્યારણુ મનુષ્યોનું બોજન ચોખ્ખા અને શાક ભાજ્ય છે. જે સમર્થ છે તેઓ માંસ પણ ખાય છે. દરણુ અને જંગલી સૂચર

પણ ખાચ છે નેવાર અને ગુરુ ગ જાતિવાળા બે સને પણ નવી છોડના. આપડા દેશ પેડે ત્યાંના લોકો પણ એકથી વધુ વિવાહ કરે છે. પૈમાવાળાઓ નો ગોખવી એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ કરે છે. છતાં વિધવા વિવાહ નિષેધ છે ! નેપાલમાં હજી સુધી સતી થવાની પ્રથા છે. બ્યારે નેપાલના પ્રધાનમંત્રી જંગમદાસનું મરણ થયું ત્યારે તેમની રાણી પોતાના પતિનું મૃત શરીર લઈ સાથે જળા મુદ્દ હતી. ગોર્ખા લોકોમાં વ્યભીચાર બહુ નિષિદ્ધ છે વ્યભીચારમાં પકડાનાર સ્ત્રી પુરૂષ કબચને કહાણમાં કહાણ દડ દેવામાં આવે છે. પણ નેવાર લોકોમાં વિવાહ બંધન કે વ્યભીચાર આદિનો એટલો કડક વિચાર નથી, કેટલાકોનું મત એવું છે કે, નેવાર જાતિની સ્ત્રીઓ ઘણી વિધવા થતીજ નથી, સદા મવાસણ રહે છે.

નેપાલની મેનામાં પર્વતિયા, ગુરુંગ અને મગર લોકોનેજ વિશેષ કરીને જોડે છે. પણ આદેગની અગ્રેજ ગોર્ખા પક્ષલુમાં બધી જાતિના લોકોને રાખે છે અને તે બધાજ ગોર્ખા નામથી ઓળખાય છે ગયા એગ્રેસમાં જે બૂકમ્પ થયો હતો તેણે એવી ગોર્ખા જાતિની પક્ષલુના દોઢમો બમો માણુમોનો ધાણુ કહાડી નાખ્યો હતો. એ લોકો બહુ શગ હોય છે અગ્રેજ મરકાર એ લોકથી બહુ પ્રમથ છે એટલાજ માટે લાર્ડ કીચનરે સાડ જેવું જીવગણુ કરી મરનાર ગોર્ખાઓના કુટુંબીઓને મદાયતા કરી છે જનશ્વ સેલહિસ ગોર્ખા પક્ષલુ માથે બહુ હકાડા રચા છે તેઓનું કથન છે કે ગોર્ખા લોકો બહુ બદાદુર, અમમહિ'ણ, આજ્ઞાધારી, અવજહાસ્યના, સ્વતંત્ર વિચારવાળા અને આત્માવલમ્બી હોય છે. તેઓ પોતાના દેશમાં બીજી જાત વાળાઓને પેસના જ્ઞેષ્ટ બહુ દેપ કરે છે. તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને બહુ સારી રીતે રાખે છે. એથીજ સ્ત્રીઓ પણ તેમની સેવા મારી કરે છે ગોર્ખાઓની સમગ્રજાતિ કદક મંદ દોય છે. કવાયત્ત, પરેડ આદિ શીખતા વિશેષ વખત લે છે બ્યારે એ લોકની સૈન્યમાં ભગતી થાય છે, ત્યારે બહુ મેલાધેલા હોય છે એથી પ્રથમ એમને અવજહતા શીખવવી પડે છે

જુવારું રમવાનો ચસ્કો એ લોકોને અસીમ હોય છે. પાંચદલ લશ્કરમાં પહાડોપર ચડી જવામાં એમના જેટલી ચાલાકી અન્ય લોકોમાં જેવામાં આવતી નથી. એમનું સ્વદેશી શસ્ત્ર કુકડી નાનનુંજ હોય છે.

નેપાલમાં અઘાપિ ગુલામી ધંધાનો ચાલ છે, ત્યાંના સમર્થ લોકોને ત્યાં ધણાખરા ગુલામો હોય છે, ગુલામોનું મુલ્ય આશરે ૧૫૦ સુધી હોય છે તે સ્ત્રીઓ (ગુલામડી) ની કીમત કંઈ વિશેષ હોય છે. સાંભળવા મેળે ગુલામડીઓની ચાલચલણ કંઈ સારી હોતી નથી. સ્વામીઓ પોતાના ગુલામો પ્રત્યે સારો વર્તાવ રાખે છે.

શિક્ષાપ્રજંઘ પ્રજાને લાભકારી થાય તેવો નથી. કોઈ સ્કુલ કે કોલેજ નથી. ધનવાનો પોતાના પુત્રને ઘરમાં શિક્ષક રાખીને ભણાવે છે. નેપાલથી વિદ્યાર્થીઓ અહીં ભણવા આવે છે. નેપાલમાં ભાષા સાહિત્યનો પૂરો અભાવ છે, પણ સંસ્કૃતના અલભ્ય ગ્રંથો ત્યાં અનંત પ્રસ્તુત છે. કાઠમાણ્ડુમાં જે રાજકીય પુસ્તકાલય છે તેની ગદ્યામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી બહુ પ્રશંસા કરે છે. અંગ્રેજ અને હિન્દુસ્તાની ધણાક વિદ્વાનોએ મહિનાઓ સુધી એસીને ત્યાંનું સૂચિપત્ર ધડવા માંડ્યું હતું પણ પૂરું ન કરી શક્યા, જે સૂચિપત્ર આજપર્યંત લખાયું છે તેમાં હજારો પુસ્તકો એવાં છે કે જે બધે મળવાં કઠણ છે. અનેક એવાં છે કે જેનાં નામ પણ સાંભળવામાં આવ્યાં નહોતાં. યુદ્ધવિદ્યા, પશુચિકિત્સાવિદ્યા અને ગૃહનિર્માણ વિદ્યાપર અનેક ગ્રંથો લખાયેલા ત્યાં મોજુદ છે.

નેપાલની મનુષ્ય સંખ્યા જોઈએ તેવી રીતે જણાતી નથી. નેપાલવાળાઓનું કથન છે કે ત્યાં ગાવન લાખ માણસની વસ્તી છે. પણ વિદેશી યાત્રિઓનું એવું મત છે કે ત્યાં એટલી વસ્તી નથી.

કાઠમાણ્ડુ, બાગમતી અને વિષ્ણુમતી નદીના સંગમપર વસેલું છે. ત્યાં ૫૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, ઘરો ઉંચાંઉંચાં બહુ માળવાળાં છે. માહારાજાધિરાજનું રાજભુવન નગરના વચ્ચે આવ્યું છે, ત્યાં એક

સારી સડક નથી નગરમાં સ્વચ્છતા કોઈ પણ પ્રકારની નથી. ત્યાં ગલીએ ગલીમાં મંદિરો વધારે છે મંદિરોમાં બતક અને બે સોનું બલિદાન દેવાય છે એક મંદિર તલેજુ નામનું બહુ પ્રસિદ્ધ છે કાક-માણ્ડુમા ટોલ નામનું ચૈતુ પણ બહુ સુપ્રસિદ્ધ છે વળી એક મહા-કાલીનું પ્રાચીન મંદિર અને રાની પોખરી નામનું તળાવ પણ અવ-લોકનીય છે (પોખરી એટલે તળાવડી આ શબ્દ હિન્દી શ્રામ્ય ભાષામાં પણ વપરાતો છે)

પાટન અથવા લલિત પાટન નામક નગર કાઠમાણ્ડુથી બે ત્રણ માઈલને છેટે છે એ બહુ પ્રાચીન નગર છે એની વસ્તી ૬૦,૦૦૦ માણસની છે આ લલિત પાટન પૂર્વે પરમોત્તમ હવુ, પણ જ્યારે ગોર્ખા લોકોએ નેપાલનું રાજ્ય ત્ર નેવાર લોકો પાસેથી પકાવી લીધું ત્યારે તેમણે આ નગરને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. આ ગામમાં પણ અનેક મંદિરો છે. તેમજ બૌદ્ધ લોકોના ચૈતન્ય અને વિહાર પણ ઘણા છે મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને મહા બૌદ્ધના બહુ પ્રાચીન મંદિરો પણ અહીં જ છે અહીં એક દરબાર નામી ધમારત બહુ જાણીતી અને જોવા જોગી છે

કીર્તિપૂર એક નાનકડો કસબો છે, જેમાં હજારે માણસની વસ્તી છે. ગુર્ખા લોકોએ રાજ્ય શેતી વેળા એને અસાધારણ રીતે અમ્તા-વ્યસ્ત કરી નાખ્યું હવુ સાચી અસાર સુધી તેની દશા જોવીને તેવી છે. કીર્તિપૂરમાં ભૈરવ અને ગણેશના મંદિરો અવલોકનીય છે

ભટગાવ કાઠમાણ્ડુથી સાત માઈલને છેટે છે, જેમાં લગભગ ૫૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે નેપાલના બધા નગરો કરતા ભટગાવની વસ્તી બહુ સુસોલિત છે. સ્વચ્છતા પણ સારી છે. ભટગાવનું દરબાર નામનું મકાન બહુ વિસ્તીર્ણુ હવુ, અને તે હજુ પણ જોવા જોગ છે એમાં એક વિશાળ દરવાજો છે, જેને લોકો સોનેરી દરવાજાને નામે ઓળખે છે. આ દરવાજો અતિ પ્રસિદ્ધ છે. આ દરવાજાની સિદ્ધકારીય

રીની ફરગ્યુસન સાહેબ બહુ પ્રશંસા કરેછે. ભૈરવ અને ગણેશનાં અહીં પણ સારાં અને ઘણાં મંદિરો છે. નેપાળમાં ગોર્ખા પણ એક પ્રખ્યાત નગર છે, પણ હવે તેની ઉતરતી કળા છે. જે વેળા ગોર્ખા-ઓનું એ પ્રધાન નગર હતું ત્યારે તેની શોભા નિરાળીજ હતી. આ નગરમાં બાણુવા કે જોવા જોગી કોઇ ઇમારત નથી. હાલમાં ત્યાં ૧૦,૦૦૦ માણસનો નિવાસ છે.

કાઠમાણ્ડૂથી ત્રણ માલને છેટે પશુપતિ નગર નામનો એક કસ્બો છે, જે વાગ્મતી નામની નદીના તીરે વસેલો છે. અહીં પશુપતિનાથનું વિખ્યાત મંદિર છે અને તે મંદિર બહુ વિશાળ છે. ત્યાં કોઇ યૂરોપીયન સાહેબને જવા દેવામાં આવતા નથી. પશુપતિનગર નેપાલી લોકો માટે કાશીક્ષેત્ર જેવું પૂજ્ય છે. મરવા માટે લોકો જઈ ત્યાં રહેવું પસંદ કરે છે. નેપાલની વાર્ષિક આવક એક કરોડ રૂપિયાની છે. પણ સર રિચર્ડ ટેપ્પલ સાહેબ માનતા નથી. તેઓ કહે છે કે એટલી આવક નથી. નેપાલમાં ૨૦,૦૦૦ માણસનું સૈન્ય સદૈવ તત્પર હોય છે. તે કેટલાક વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. પણ નેપાલ એક એવો દેશ છે કે જ્યાંનો પ્રત્યેક મનુષ્ય શસ્ત્ર ધારણ કરી લડવા તૈયાર થાય તેમ છે. તે લોકોને અમુક સમય સુધી યુદ્ધકળા શીખવવામાં આવે છે, અને આવશ્યક સમય પર તે બધાઓ પોતાના દેશના ઉદ્ધાર માટે લડવા બંધાયેલા છે. આવશ્યકતા પડે તો નેપાલમાંથી સિત્તેર કે એંસી હજાર માણસનું દલ તૈયાર થઇ શકે છે. સૈન્યને અત્રેજી રીતિ પ્રમાણે કવાયદ શીખવવામાં આવે છે. બધાંને એક વિશેષ પ્રકારની વર્દી પેહરવી પડે છે. સિપાહીઓ માથે ફેંટા બાંધે છે. ઉપરીઓના ફેંટાઓ પર સુંદર નંગજડિત કલગીઓ અને પંખીઓની પાંખોનાં પીછાં લગાડેલાં હોય છે. સૈનિક સરદારોનો પોશાક બહુ ઉંચા પ્રકારનો હોય છે. નેપાલમાં મેગજન, શસ્ત્રાલય અને તોપાખાનાંઓ પણ છે. કેટલાકો પાસે અત્રેજી અને કેટલાકો પાસે દેશી અસ્ત્રશસ્ત્રો છે, પણ તેમાંનું કુકડી નામનું હથિયાર તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ પાસે જોવામાં આવે છે. એનફિલ્ડ રાઇફલના નમૂનાની બંદૂકો

પણ નેપાલમાં જાને છે નેપાલી સૈન્ય કવાયદ, પરેડમાં બહુ કુમળ છે તેમની બહાદુરીનું તો પ્રશ્ન જ શું ? ગોર્ખા નામથી સૌદા અપરિચિત નથી નેપાલમાં રિસાલો સારો નથી પણ હાથી ધણા છે. અન્યાન્ય સમ્ય દેશોએ નવનવાં અસ્ત્રશસ્ત્રો બનાવીને યુદ્ધ વિધાની ઉન્નતિ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ નેપાલ એ વિષયમાં સાથી પાછળ છે એટલે યુરોપ જેવા કળાકુળ દેશ સામે નેપાલી સૈન્ય વધવાર ટકી શકે એમ નથી સર રીચર્ડ ટેમ્પલ પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે આ વાત યાદ રાખવા જોગી છે.

નેપાલમાં એક અગ્રેજ ફતરહે છે, તેને રેસીડન્ટ કહે છે તેના દ્વારા નેપાલ રાજ્ય અને હિન્દુસ્તાનની ગવર્મેન્ટમાં આવશ્યકતાનુસાર કાગળપત્રનો વ્યવહાર ચાલેછે, પશ્ચિમીય વેપાર વણજનો રહક ત્યાં એજ છે. રેસીડન્ટનું ત્યાં સારું માનપાન છે. હવે તેમને માન આપવા માટે મહારાજાધિરાજ ઉભા થાય છે ગયા એપ્રેલ મહિનામાં ત્યાં એક દરબાર ભરાયો હતો તેમાં નેપાલ નરેશે માદી ઉપરથી નીચે ઉતરીને રેસીડન્ટ સાહેબને માન આપ્યું હતું. નેપાલ નરેશ મહારાજાધિરાજ કહેવાય છે અને તેમના મંત્રી મહારાજ કહેવાય છે. ત્યાં ખરું જોતા રાજા મંત્રીજ હોય છે, તે જે ચાહે છે તે કરે છે.

નેપાલ રાજ્ય બહુ જૂનું છે ત્યાં કળિયુગમાં જે રાજા પ્રથમ થયા છે તેમનો પત્તો પુસ્તકોમાંથી લાગે છે પ્રથમ ત્યાં નેવાર જાતિનું રાજ્ય હતું. નેપાલની દરીમાં પ્રથમ એજ જાતિના ચાર નાના રાજાઓ રાજ્યકર્તા હતા. તેમની રાજધાનીઓ કાઠમાણ્ડૂ, પાટણ, કીર્તિપુર અને ભટગાવમાં હતી, બધા નગરો એકેકથી ત્રણત્રણ ચારચાર માઇલને છેટે છે. કેવળ ભટગાવ કાઠમાણ્ડૂથી સાત માઇલ આધુ છે. તેરમી સદીમાં મુસલમાનોના અત્યાચારથી કટાણી ઉદેપુરના રાજકુળના કેટલાક ધર્મિયો પોતાના સહચરો સહિત કમાઉ ભણી નીકળી ગયા હતા લગલગ ત્રણમે વર્ષ સુધી એ લોકોની સન્તતિ ત્યાં વસતિ કરીને રહી અને ધીમે ધીમે નેપાલ તરફ આગળ વધતી રહી હતી સોળમાં

શતક્રમાં દ્રવ્યશાહનામક એક મહાપ્રતાપી પુરુષ થયો તેણે ગોર્ખા નગર તેના રાજ પાસેથી છીનવી લીધું અને પોતે ત્યાંનો રાજ થઇ બેઠો. એ સમયથીજ ગોર્ખા રાજ્યોના રાજ્યનો નાશ થયો. અઢારમી સદીના પાછલા ભાગમાં પૃથ્વીનારાયણસિંહને ગોર્ખાની ગાદી મળી. કેટલાક દિવસ પછી પાટણ, કાઠમાણ્ડુ અને ભટગાંવના નેવાર રાજ્યોમાં પરસ્પર વિરોધ થયો. એથી ભટગાંવના રાજ રણજિતમલ્લે પૃથ્વીનારાયણસિંહ પાસેથી સહાયતા માગી. એ સહાયતાનું એ ફળ થયું કે, ત્રણચાર વર્ષમાં પૃથ્વીનારાયણસિંહે યુદ્ધ કરીને કુટિલનીતિના અવલંબનથી શત્રુઓમાં પરસ્પર દ્વેશભાવ ઉત્પન્ન કરાવી નેપાલના ચારે રાજ્યોને પાંચમાલ કરી નાંખ્યાં. એવી રીતે માર્ગને નિષ્કંટક બનાવીને તેણે નેપાલનું સ્વામિત્વ પોતે ધારણ કર્યું અને ગોર્ખાને છોડી કાઠમાણ્ડુને પોતાની રાજધાનીનું નગર બનાવ્યું, ત્યારથી નેવાર જાતિના અધિકારની સમાપ્તિ થઇ ગઇ અને ગોર્ખા લોકો નેપાલના રાજ થયા. એજ ગોર્ખાઓના વંશજો આજે પણ ત્યાં રાજ્ય ભોગવ્યા કરે છે. ઇ. સ. ૧૭૬૮ માં પૃથ્વીનારાયણસિંહને નેપાલની ગાદી મળી, તે સમયથી ઇ. સ. ૧૮૪૭ સુધીમાં નેપાલમાં આટલા રાજ્યો થયેલા છે;—પૃથ્વીનારાયણશાહ, પ્રતાપસિંહશાહ, રણજાહાદુરશાહ, ગીર્વાણયુદ્ધવિક્રમશાહ, રાજેન્દ્રવિક્રમશાહ અને સુરેન્દ્રવિક્રમશાહ.

પૃથ્વીનારાયણશાહે ધીમે ધીમે કિરાતી અને લિમ્બુ લોકોનું રાજ્ય પણ છીનવી લીધું અને રણજાહાદુરશાહે નેપાલના રાજ્યને કમાઈ સુધી વધાર્યું. ઇ. સ. ૧૭૯૨ માં નેપાલવાળાઓએ તિબેટ પર ચઢાઈ કરી પરંતુ ચીનવાળાઓએ તેમને લાંથી મારીને પાછા નસાવ્યા. એ ચઢાઈમાં એમને ઘણીજ હાનિ સહેવી પડી અને અનેક વિપત્તિઓમાં પડવું પડ્યું. એજ સમયથી નેપાલવાળાંઓ ચીનને કર આપવા લાગ્યા અને તે કર આજ સુધી પણ એમને આપવો પડે છે. એ ચઢાઈના સમયમાં તિબેટ વાળાઓએ પણ અંગ્રેજો પાસેથી મદદ માગી હતી, અને નેપાલવાળા-

ઓએ પણ માગી હતી પરંતુ ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીએ કાંઈને પણ મદદ આપી નહોતી ને તેણે એ બેમાથી કાંઈને પણ સહાયતા આપી હોત, તો આજે નેપાલ અને તિબેટની દશા કાંઈ બીજીજ થઈ ગઈ હોત નેપાલના રાજસિંહાસન માટે અનેકવાર કાપાકાપી થઈ ચૂકી છે ખરું પૂછો તો મંત્રીજ ત્યાનો ખરો રાજા છે એટલે મંત્રીપદ મેળવવા માટે આજ સુધીમા અગણિત ખનો અને ખીજા અનર્યો થઈ ચૂક્યા છે અને અનેક લોકોને પોતાના દેશને ત્યાગી હિંદુસ્તાનમાં ન્દારી આવવું પડ્યું છે

ગીર્વાણુદ્ધવિક્રમરાહના સમયમા ગોર્ખા લોકોએ પાછો નેપાલની મીમાને વધાવવાના યત્નો આરંભ કર્યો હતો. પશ્ચિમમા તેઓ કાગડા સુધી પહોંચી ગયા અને પૂર્વમા સિક્કમ સુધી વધ્યા હતા તેમણે અંગ્રેજ ગળત્યપર પણ ચઢાઈ કરી હતી-એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં નેપાલ નરેશ અને અંગ્રેજોનું યુદ્ધ થયું એ યુદ્ધમા અંગ્રેજોને પહેલા તો ઘણીજ તકલીફ ઉઠાવવી પડી તેમના સૈનિકોનો ઘણોજ નાશ થયો અને તેમના મોટા મોટા અધિકારીઓ પણ માર્યા ગયા, પણ પાછળથી તેમને જય મળવા માડ્યો અને અંગ્રેજોને નેટલો દેશ નેપાલવાળાઓએ છતી લીધો હતો, તેમાથી ઘણો ભાગ તેમણે પાછો અંગ્રેજોને આપી દીધો નેપાલ માયે અંગ્રેજોની પહવા બે ત્રણવાર સલાહ થએલી હતી પણ તે નામ માત્રનીજ હતી જ્યારે નેપાલ અને અંગ્રેજોની લડાઈ થઈ, ત્યારે નેપાલવાળાઓને અંગ્રેજોના પરાક્રમ અને બળની સારી જાણ થઈ ગઈ, તેથી ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં ચોથીવાર પાછી સલાહ કરવામા આવી. એ સલાહનું નામ સિંગોલીની સલાહ છે. એ વખતથી અંગ્રેજ ગવર્નમેન્ટના તરફથી એક રેસીડેન્ટ મુક્તદિલ રીતે કાઠમાણડમા રહેવા લાગ્યો છે એ સમયમા નેપાલ નરેશનો મંત્રી જનગલ ભીમજન યાપા હતો એણે ૨૫ વર્ષ સુધી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં એણે રાજના એક નાના પુત્રને વિધવાના અપરાધ માટે અપરાધી ઠરાવીને કદ કરવામા આવ્યો અને કા-

રામચંદ્રમાં તેણે આત્મહત્યાથી પોતાનું મરણ નિષ્પન્નવ્યું. સાંભળવા પ્રમાણે એ મંત્રીના મૃત શરીરની ઘણીજ દુર્દશા કરવામાં આવી હતી.

ભીમસેન થાપાના મરણ પછી કાળા પાંડેને નેપાલ રાજ્યનું મંત્રી પદ મળ્યું. એનો રાજ્ય પ્રગંધ જોઈએ તેવો સારો હતો નહિ. ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં એને માતખરસિંહ નામના એક ચોક્કાએ મારી નાખ્યો અને તે પોતે મંત્રી થયો. પરંતુ માત્ર એજ વર્ષમાં એનું પણ કામ તમામ કરી નાખવામાં આવ્યું. એ રાજ્યને મળવા ગયો હતો, ત્યાંજ કોઈએ તેનાપર ગોળી ચલાવી દીધી. કેટલાકોનું એમ પણ કહેવું છે કે, એ ગોળી રાજ્યે પોતે ચલાવી હતી અને કેટલાકોના કહેવા પ્રમાણે જંગ બહાદુરે ગોળીખાર કર્યો હતો.

જંગબહાદુર એક ઘણો હુશિયાર અને સાહસી યુવાન હતો. એ વેળાએ તે ફ્રાન્સમાં કર્નલના પદ પર હતો. માતખરસિંહના મૃત્યુ પછી રાજ્યની લગામ એના હાથમાં આવી ખરી-પણ નામનું મંત્રીપદ એને મળી ન શક્યું. ગગનસિંહ નામનો એક પુરૂષ મંત્રી થયો. પરંતુ માત્ર એકજ વર્ષ પછી તેના જીવનની પણ ઇતિશ્રી થઈ ગઈ. ઇ. સ. ૧૮૪૬ ના સપ્ટેમ્બર માસની ૧૪ મી તારીખે સંજ્યાકાળે એ ખીના ખની. નેપાલની મહારાણીની એનાપર ઘણીજ કૃપા હતી એટલા માટે એના ખૂન કરનારનો પત્તો લગાવવા માટે બધા સરદારોને રાજમહેલમાં બોલાવવામાં આવ્યા. ત્યાં જંગબહાદુર પણ હાજર હતો. વાતવાતમાં ઝગડો થયો અને ગોળીઓ ચાલવા લાગી-થોડીજ વારમાં નેપાલના ૩૧ સરદારો અને લગભગ ૧૦૦ ખીજા મનુષ્યો રાજમહેલના અંદરના ભાગમાં મરણ શરણ થઈ ગયા. લોહીની નદી વહેવા માંડી. રાજ્ય અને રાણી બંનેને કાશીમાં નહારસી આવ્યાં. જંગબહાદુરને માટે માર્ગ નિષ્કંટક થઈ ગયો. અર્થાત્ તે નિર્ભયતાથી મંત્રીપદનો અધિકાર લઈને બેઠો અને સુરેન્દ્રવિક્રમશાહને તેણે રાજ્ય બતાવ્યો.

જંગબહાદુરના પૂર્વજોએ નેપાલમાં સારાંસારાં કામો કરેલાં હતાં. એ એક પ્રખ્યાત અને નામાંકિત વંશનો પુરૂષ હતો. અર્થાત્ રાજ્યનો

ओले धरोज सारे प्रगन्ध कर्छो. ओना पुत्र पुत्रीओनी सभ्या लग-
 लग १०० नी हती, अने तेभना शरीर मणघो राज्यना मुख्य मुख्य
 अधिकारीओ अने महाराजधिराजने पोताने त्या करीने जगजहादुरे
 समस्त राज्ययक अने अधिकारीयकने पोताना हाथमा करी लीधुं हतु.
 ओले पोतानी ओक कन्याना विवाह नेपालना युवराज साथे पत्यु करी
 आप्यो हतो. ४० स० १८५० मा जगजहादुर छिंज्ज उ गयो हतो, त्यां
 ओनु धरु ज सार मान सम्मान ययु हतु. छिंज्जमा अत्रेजेनी स-
 न्यनानु ओले ध्यानथी अवलोकन कर्छु अने अत्रेजेना प्रत्यु प्रता-
 पना पत्यु सारी रीते अनुभव कर्छो, ओनु परिणाम ओ ययु हे, नेपा-
 लमा ज्यारे ते पाछो आव्यो, त्यारे तेले पोताना देगना कायदाओमां
 धरोज ईरक्षर करी नाप्थो ओले हाथ पग वगेरे कापी नाप्थानी
 शिक्षाने काढी नाप्थी अने सति यवानी रीतिमा पत्यु केटली अउयले
 नाप्थी दीधी सैन्यमा पत्यु जेछता सुधारो करवामा आव्यो, सारास
 के जगजहादुरे पोतानी प्रग अने देशनु कट्यालु तेने जेवामा आव्युं
 ते प्रयत्न कवामा कांछ पत्यु आझी राज्य नहि विधायनथी पाछो कर्छो
 त्यारे लोकाओ तेनापर ओ होप लगाव्यो के, समुद्रपार जवाथी ते धर्म-
 छीन थर्छ गयो, माटे हुवे ओ मत्रीपदने योग्य नवी ओ होपारोपत्यु
 करवावाणाओमां जगजहादुरना जे लाछओ पत्यु हता-ओक सगो लाछ
 अने भीजे पितराछ, ओमा वणी महाराजधिराजना ओक लाछ
 पत्यु सामेल हतो. ओ लोकांने नेपालमाथी काढी मूत्रामा आव्या-अने
 तेथी तेओ अस्त्राहवात्रमा आनीने वमवा लाग्या पाछगयी ४०
 स० १८५३ मा तेमने नेपालमा जवानी आमा मणी ४० स०
 १८५७ ना जणवाना समयमा जगजहादुर ओक मोटी दोज मो-
 कती ने अत्रेज राज्यने धरुज महद आपी हनी ओना गदलामां
 अत्रेजेओ तराछना ओक लाग नेपालने आपी दीधो अने जगजहा-
 दुरने छ. छ नी नी पदवीथी विवृणित कर्छो. ४० स० १८७३ मां
 ओने वणी नीछ छ मी. ओस आछ. नी पदवी पत्यु मणी, ४० स०

૧૮૭૭ માં જંગળહાદુરનો સ્વર્ગવાસ થયો. પોતાના સમય સુધીમાં જેનું સ્વાભાવિક મરણ થયું હોય, એવો મંત્રી એકલો જંગળહાદુરજ થયો હતો. મહારાજ જંગળહાદુરના મોટા પુત્ર પ્રસ્તુત સમયે પ્રયાગ (અણાહવાદ) માં નિવાસ કરીને રહેલા છે.

૪૦ સં ૧૮૭૫ માં રાજરાજેશ્વર સપ્તમ એડવર્ડ (તે સમયના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ) ન્યારે ભારતવર્ષના પ્રવાસે આવ્યા હતા-ત્યારે નેપાલની સીમામાં તેમણે શિકારનો આનન્દ લીધો હતો. શિકારનો બધો પ્રયત્ન મહારાજ જંગળહાદુરે પોતે કરી આપ્યો હતો. તે પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સને મળવાને આવ્યો હતો, અને તેના આતિથ્યથી પ્રિન્સને ઘણોજ સંતોષ થયો હતો.

મહારાજ જંગળહાદુરનો શંખેલામા નામના એક યોગીમાં ઘણોજ પ્રેમ હતો. એ યોગીને બનેલી મુદ્રા સિદ્ધ હતી, તે પોતાના શિષ્યથી શંખ વગાડી શકતો હતો, અને તેજ માર્ગથી એક વાટકો ભરીને દૂધનું પણ શોષણ કરી શકતો હતો.

૪૦ સં ૧૮૮૫ માં નેપાલના સરદાર સમુદાયમાં પાછો વિદ્રોહ થયો. એ વિદ્રોહમાં એ સમયના મંત્રી અને જંગળહાદુરના એક પુત્ર તથા એક પૌત્રના પ્રાણની હાનિ થઇ. વીર શમશેરજી રાણા તે એ વિદ્રોહનો ઉત્પાદક હતો. બીજાના શિરચ્છેદ કરવામાં પોતાના પરાક્રમનું વિદ્રો અદ્વિતીય દર્શન કરાવીને તેણે મંત્રીનું આસન પચાવી પાડ્યું ત્યારથી તે નેપાલનો કર્તાહર્તા થએલો છે. એને કે. સી. એસ. આઇ. નો ઇલકાળ પણ મળેલો છે.

નેપાલના વર્તમાન શૂપાલ મહારાજધિરાજ અને મંત્રી બન્ને બહુ યોગ્ય પુરૂષો છે, ગયા વર્ષમાં તિબેટ મિશનને નેપાલમાંથી ઘણીજ સારી મદદ મળી હતી. એનો બધ્લો વાળવાનેજ ગબ્હર્નમેન્ટે નેપાલના મંત્રીને જી. સી. એસ. આઇ. ના ઉપાધિથી અલંકૃત કરેલો છે. ૪૦ સં ૧૯૦૫ ના એપ્રિલ માસની ૨૬ મી તારીખે ઠાકમાણુમાં એક દર-

બાર ભરવામાં આવ્યો હતો, અને તે દરબારમાં મહારાજ ચંદ્રશમજીર જંગ રાણા બહાદુરને રેસીડેન્ટ સાહેબે એ પદ્મિનું સચક પદક (ચાંદ) આપ્યું હતું, એજ રાણા બહાદુર વર્તમાન સમયે નેપાલના મંત્રી છે. દરબારમાં મહારાજાધિરાજની પણ પધરામણી થએલી હતી મહારાજાધિરાજે પોતે ઉડીને રેસીડેન્ટ સાહેબને માન આપ્યું હતું અને એક ભાષણ પણ કર્યું હતું - એ લિખિત ભાષણ મહારાજાધિરાજના રાજગુરુએ વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

નેપાલના વર્તમાન નરેશ મહારાજાધિરાજ પૃથ્વીનીગ્વીક્રમશમરોર જંગબહાદુર શાહનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૭૪ ના ઓગસ્ટ માસની ૮ મી તારીખે થયો હતો અને ઇ. સ. ૧૮૮૧ ના માર્ચ માસની ૧૭ મી તારીખે તેઓ પોતાના પિતામહના રાજસિંહાસને વિરાજ્યા હતા, એ ભૂપાલ પોતે ધણાજ સ્વરૂપવાન અને ગુણવાન છે, અગ્રેજી પણ તેઓ સાઈ લખી અને બોલી શકે છે, એ મહારાજા જંગબહાદુરના દૌહિત્ર છે,

ધોર નિદ્રા.

મારા વહાલાઓ, તમે આ અસ્તિત્વ ધારી માર્ગમાં હમણાં પ્રવેશિત થયા છો અને મેં અનેક ટપ્પા પૂરા કર્યા છે ઘણી ધાટીઓ ઝોળી ગી છે. આયુષ્યની લીલોતરીવાળી પૂર્ણ પહાડી પર ચઢી તેની વિનક્ષણતા અને વિસ્મયતાનું વિલોકન કરી ચાકથી ઉદાસીન થએલાં પગલા અને નિરાશાથી ભરેલા હૃદય સહિત ઢાળની કોરે ઉતરવા માડ્યો છું મને વિશેષ શોક એટલા માટે છે કે આયુષ્યના પહાડી પ્રદેશમાં ભ્રમણ કરતી વેળા, જે સદાયક સાહિત્યો મને પ્રકૃતિયે પ્રદાન

કર્તા હતાં તેનો હું નિજ અજ્ઞાન અને જ્ઞાન જૂલપણાને લીધે, યથા યોગ્ય ઉપયોગ ન કરી શક્યો. પહાડીના પ્રારંભથી લઇને તે શિખર પર્યન્ત પ્રતિ સ્થળે આરામો લેહકી રહ્યા હતા. આશા અને તૃષ્ણાનાં વિવિધ વર્ણુ પુષ્પો પ્રત્યેક પાસાં પ્રકૃષ્ટિત થઇ રહ્યાં હતાં. અને એકેએક ઘાટીઓ આનંદના વૃક્ષોથી આશાના મનોહર ફુલોથી લળી લચ્ચી પડતી હતી. ચિત્તાકર્ષક, સુગંધિત અને શીતળતા પૂર્ણ પવન પ્રત્યેક પદાર્થો તથા સ્થાનોને શાન્તિ અને પ્રકૃલ્લતા પ્રદાન કરતો હતો. ઢુંકમાં સર્વ સ્થળ કલેશહર મોદપ્રદ મંગળમય હતાં. વળી સમસ્ત વટેમાર્ગુઓને માટે યથેચ્છ ભ્રમણ અને યથેષ્ટ વસ્તુને વાપરવાની મુક્ત મને આપ્યા હતા, કોઇ પણ પ્રકારની રોક ટોક કે બંધી નહોતી, લાભ લેવાનો આધાર પ્રત્યેક પથિકની બુદ્ધિ અને ઇચ્છા ઉપર હતો. પણ શોક, કે હું આ આનંદદાત્રી ઘાટીઓ પરથી નેત્ર બંધ કરી ચાલ્યો આવ્યો. હું એમજ જાણતો હતો કે આ લીલોતરી અને કુસુમાવલીની અપર્યન્ત આવીજ શોભા અચલ રહેશે. પણ હાથરે, એ મારો ભ્રમ માત્ર હતો. હવે જ્યારે હું આયુના ઉન્નત શિખર ઉપર ચઢી વ્યતિત કરેલી વચન્ત નિમ્ન વિભાગ સામી દૃષ્ટિ કરું છું તો શોક અને પથાતાપ વિના ખીંચ કોઇ વાત દેખાતી નથી. વચનો જે પરમોત્સાહી ચંચળતા પૂર્ણ લીલોતરી વાળો જાગ હતો તે તો પૂરો થયો, આગળ જે દૃષ્ટિ દોડાવું છું તો બંધી ઘાટીઓ એક કંટકમય વન દેખાય છે. અને એટલી ઉન્નત ચઢાઇ જણાય છે કે જેનો સદ્ગતતા સાથે અંત લાવવો એક મહા અગમ વિષય લાગે છે. ભવિષ્યના માર્ગની એક ભયાનક ભૂતિ અને જૂત પૂર્વ પંથની મનોહરતા તેમજ તેને અવિચારીપણે મુકી આવવાના વિચારે મારા અસ્તિત્વને એટલું ગુચ્ચવણમાં નાખી દે છે કે શેષ રહેલી શક્તિનો પણ નાશ થઇ જાય છે.

હે વાહલાઓ નિરાશા મને કેમ પ્રાપ્ત થઇ અને કેમ હું ઇચ્છાનુસાર સંસારમાં કૃતકાર્ય ન થયો ? હાય માત્ર સમયની અમૂલ્યતા ન

ગખુકારવાથી વાહ્યાવગ્થામાં લ્યારે હું કાઢ કરવા યોગ્ય હતો, જે સમયનો ખચિત્રમ મને લવિષ્યમાં દ્વન્દ્વક દ્વન્દ્વક દ્વન્દ્વક તે સમયમા મેં કહ્યું ન કર્યું મારા દુર્ભાગ્યવશ કોઈ માર્ગ પ્રદર્શી અથવા કોઈ શુભેચ્છુ એવો ન મળ્યો કે જે મને સરસ માર્ગે દોરે, કોઈ વડિલ કે શિરછત્ર એવો ન લાગ્યો કે જે મારાં કર્તવ્યો અને મારા ધર્મોનું મને જ્ઞાન કરાવે. દિવ્દ્વ-શંક ધનના આશ્રય વિના હું નિજ જીવન નૌકા ખેડો. રહ્યો. એટલે સુધી કે અને તે એક લયપ્રદ પાયાળુ પર ચઢી ગયું. લવસામગ્ની અગાધ સપાટી પર જે દૃષ્ટિ નાખુ છું તો શું જોઈ છું? હા જે લોકોએ બુદ્ધિ માની અને નિયમોના બંધનને વશ રહી કામ લીધું છે, તથા જેણે સમયને એક અપ્રાપ્ય અમૂલ્ય કોષ માની લીધો છે; તેની નૌકા આ મંસાર સમુદ્રની તરંગો પર નિર્ભયપણે નાચી રહી છે.

દીર્ઘ દૃષ્ટિથી જોનાં સંસારની એવી કોઈ વસ્તુ નહતી કે જે પાણીના રેસા પેરે વહી જતાં સમય તેની કપયોગિતા અને તેથી લાભ ઉદ્ધાવવાની શિક્ષા ન આપતો હોય. પણ હુંજ આધજો એનું રહસ્ય ન સમજ્યો અનેકાનેક વર્ષ સુધી મૂર્ખ પ્રભાતે નિકળી સાજો આ આમ વર્ણુ નભની છત પર પોતાનું નિયમિત શ્રમયુ કરતો પશ્ચિમમાં અસ્ત થયો, પણ હું એમજ આલમ્બથી જોડો જોડો તેના ઉદયાસ્તને નિરખતો રહ્યો, તેના નિયમિત આવરણથી કાંઈ જોધ મદમ્બ ન કર્યો. ચંદ્ર એક-મથી પૂર્ણિમા પર્યંત વધતો ઘટતો પોતાના નિયત સમય પર પ્રકટ થતો રહ્યો પણ મને તેનું ઉદાદરણુ લેવું એ ન મુશ્કેલું. વસત પોતાના કાર્યથી જગતને જગૃત કરી ગયું. પણ ગોક, હુ એ ન સમજ્યો કે તે મારા વયમાથી એક વર્ષ ન્યુન થવાની સાન કરતી ગયું. કાળા કાળા નવ નીન્દ પોતાની વેળાએ આવ્યા અને વગ્ની વિષ્ણુરાઈ ગયા પણ મારું હૃદય જોધજોધે ન બીજ્યું. વિજ્ઞાનીએ ચંચળતા તથા પ્રકાશથી ચમકી મારાં નેત્રો ઉદ્ધાગવાના પ્રયત્નો કર્યા, પણ પરમ ખેદ કે મારાં મુના મનને જગમગ ન ગમ્યું. ગર્જનાએ કાનના પટ ફાડી નાખે તેવા શબ્દોથી મરણ મારા કાનો ઉદ્ધાગવા માટે ઘટતું કર્યું પણ મારા કાન ઉભા ન

થયા. વાયુ વેગી તથા મંદ શીત અને ઉષ્ણ વદ્યા, પણ કાંઈ ચેતન ન આવ્યું. ઘડીઆળ જે સદૈવ મારા ગળવામાં રહી હતી. પોતાના શોક જનક સ્વરથી પ્રતિ મિનીટ અને સેકન્ડ, સમયના વ્યતીત થવાના સમાચાર આપતી રહી, પણ હું ન ચેત્યો કે આ તે ઘડીઆળની ખટપટ છે કે મારી વીતતી વયના પગની પગરવટ છે. હજારો વાર ગળવામાંથી કહાડી કહાડી જોયું, કદી છ, કદી દસ, કદી બાર જોયા; પણ હા મને ન જણાયું કે એ મારીજ જતી વયનાં પગલાં પડ્યાં છે. જૈકનો સાચો અને જ્ઞાન ભર્યો શ્વેર વાંચ્યો પણ ધ્યાન ન દીધું.

(શ્વેર.)

“ અજીને ઇંશકો ન ઘડીઆલકી સદા સમઝો ”

“ યે ઉઝે રક્તાકી અપની સદાયે પા સમઝો ”

“ હે મિત્ર એને ન ઘડીઆલની ખટખટ સમઝો ”

“ એ જતી વયની તમારીજ પગરવટ સમઝો ”

બહુવાર રેલના સ્ટેશન પર ગયો. ગાડીને જવા તત્પર જોઇ. ઉતારીએ જવા માટે ગાંસડીઓ લઇ દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા, તેમજ કેટલાક પોતાના ધારેલા સ્થાન પર આવવાથી મુદ્દિત દેખાતા હતા. એટલામાં એજીને સીટી વગાડી ઘંટ ટંટં વાગ્યો. અગ્નિરથ એ ગયો પેલો ગયો કરતાં કરતાં અદૃશ્ય થઇ ગયો. હવે જોયું તો ન તે ગાડી છે ન તે શોભા સ્ટેશન પર ઉદાસી અને શૌન્યનો છાપ પડી રહ્યો છે. આ પરિવર્તનથી મારા હૃદયપટ્ટ પર એક ગુપ્ત કષ્ટાઘાત થયો ! પણ હાથરે, હું અજ્ઞાન એમ ન ચેત્યો કે આ ગાડી જીવનની આલી જતી ગાડીની સૂચના આપે છે. જે લોકો બેઠા છે તેઓ પરલોક જનાર જેવા છે, અને જે આવી ઉતર્યા છે તેઓ સંસારમાં તરત જન્મેલાં બાળક છે, એ ન સૂજ્યું. હવે જ્યારે જ્ઞાન આવ્યું અને ઠોકરો ખાઇને અનુભવ મળ્યો ત્યારે તે સમય તથા તે સ્મરણ શક્તિ ન રહી. આ વયમાં જ્યારે કોઈ રક્ષક યા કોલેજ પાસેથી ગમન કરે છું,

અને ક્ષાત્રોના વાચનનો ખેતિ અને સ્વભાવ છે. ત્યાં ઉભો ગદી નેડું છું, અને એક દીર્ઘ નિશ્ચય નાખી દુ ખગ અત કરાવ્યું એમ ચાહું છું કે હાય મુ દુ પાછો વિદ્યાર્થી જાણે નથી થઈ શકે. અમે કેટલું સાઈં થાય કે ને દુ આ અનુભવના રમરણ સહિત પોતાનું હવન જમણુ એકવાગ પુન આગ્નિન દર. પણ તે તમારો કે જે સદી વહી ગયા પછી સૂત્રે તે પોતાના મોઢા પર માગ્યોજ ઉચિત છે હવે મું થાય ? જમ જમ, હે વિદ્યાર્થીઓ, હે માગ દેગની ભરિધની આશાઓ, આ નિગશા જર્ણો દુ તમાગ સામે ઉપચિત છું, અને ચાહું છું કે મારી વ્યતીન વય તમાગ માર્ગમા “ નોટિસ બોર્ડ ” થઈ ઉભી નહીં કે જેના પગ આ ઉદ્દેશ્ય અકિત દોય “ સાવધાન આ માગમા હાલ સર્વો છે, સાવચેતીથી આવો. ”

કોરિયાની સ્ત્રીઓ.

કોરિયા, જાપાનની પશ્ચિમે અને ચીનની ઉત્તર દિશાએ આવેલું છે ઈ. સ. ૧૮૬૪ સુધી કોરિયા ચીનના હાથમા હતું હ સ હપ માં જાપાને તેને ચીન ખમેથી પહાવી લઈ ત્યાં પોતાનું રાજ જમાવ્યું. રૂમે જોયું કે જાપાન એક તાનકદુ ગાલ્ય છે એ મુ જગાર છે એમ ધારી પોતાનો પગપેમાગે ક્યો અને કોરિયાને હોહયા ક્યોની ગાયત્રી થની હતી કે સૂગ જાપાનીઓએ મુદ્દ આરંભ્યું.

જેટલું કોરિયન સ્ત્રીઓનું જ્ઞાન શુદ્ધ છે એટલું જીન કાષ્ટ પણ દેશની સ્ત્રીઓનું દોય એમ નથી લાગતું એ શેકાના પગ (જતાના) મા પુરૂષ તો ક્યાંથી આવી શકે પરંતુ પરજનિની સ્ત્રીઓ

સુદ્ધાંથી પ્રવેશિત નથી થઈ શકાતું. એક જાપાની ડાક્ટરની ખંતીલી પત્નિએ બહુ પરિશ્રમથી કોરિયન સ્ત્રીઓના રીતિ રિવાજની જોળ કરી લખ્યું છે. જેના વાંચવાથી જણાય છે કે—કોરિયાવાસી પુરૂષો સ્ત્રીઓ તરફ બહુ માન અને મયાદાંથી વર્તે છે. વળી જ્યારે સ્ત્રી ગર્ભવતી હોય છે ત્યારે તો એ માનપાનમાં અતિઘણા વધારા થઈ જાય છે.

પ્રસુતિ સમયે બારણાપર એક દોરી લટકાવવામાં આવે છે. જે પુત્ર જન્મે તો તે દોરીમાં એક પાતર અને કોયલાનો ફટકો બાંધે છે અને પુત્રી પ્રસવે તો દોરી સાથે કંઈ બાંધતા નથી. કોરિયનોમાં એક વિલક્ષણ રીતિ છે કે સંતાનની ગણનામાં તેઓ પુત્રીઓની ગણતરી નથી કરતા. જે કાઠને પૂછવામાં આવે કે કેટલાં સંતાનો છે તો તે કેવળ પુત્રોનીજ ગણતરી બતાવે છે, પુત્રીઓ ગણતાજ નથી. દોકરીના અસ્તિત્વ સંબંધી પૂછ્યું હોય તો મહા કઠણતાએ પત્તો લાગે. સાત વર્ષના વય સુધી બાળકીઓનાં મુખ્ય નામો હોય છે. ત્યાર પછી તેણીઓને બાપને નામે અથવા કોઈ પુરૂષની વિવાહિતા સ્ત્રીના નામથી કે બેહેન કહી બોલાવવામાં આવે છે.

જ્યારે બચ્ચું પગે ચાલવા જોડું થાય છે ત્યારે તેની સાથે રક્ષણ માટે એક ફૂતરાને રાત દહાડો રાખવામાં આવે છે. વળી એ લોકોનું એમ માનવું છે કે અજવાળાથી મનુષ્યની સુદ્ધિમાં વધારો થાય છે માટે ઓરડામાં નિરંતર દીવો બળતોજ રાખે છે.

આઠ વર્ષના વય પર્યંત બાળક બાળકીઓ સંગાથે ભણે છે. પછીથી છોકરાઓ પોતાના ધંધાને અનુસરતા વિષયો લે છે. છોકરીઓ ઘર સંસારને લગતાં કામો અને ધર્મ સંબંધી વિષયો શીખે છે. દીન વર્ગની છોકરીઓને કેવળ સીવણીનું કામ બતાવવાની પ્રથા છે. ધનાઢ્ય કરતાં નિર્ધનોની પુત્રીઓ સીવવાના કામમાં અતિ કૃશણ હોય છે. એવા એવા ભરતના ખંડો બનાવે છે કે જોનાર ચકિત થઈ જાય ! સારા સારા નમૂનાઓ યુરોપ સુધી આપવામાં આવે છે અને ત્યાં સારે ભૂલે વેચાય છે. કોરિયામાં નો બહુ રિવાજ છે, કારણ કે

કોઈ નિકટ સગા ધીના મગલુ ગોકમા ત્રણ વર્ષ સુધી સ્વેન વસ્ત્રો ધાગલુ કરવા પડે છે વળી રામના મરણ પાછળ આખા દેશને ઉગળાં લૂગડાં પેહેરવા પડે છે એક વાર દગ વર્ષમા ત્રણ રાજ્યોનાં મગલુ થયાં. આથી આખા દેશને ગોકના સ્વંત વસ્ત્રોમા વર્ષો સુધી ગહેતુ પડ્યુ અવાર નવાર આમ થયથી ધણીજરી ધોળા પટ ધગવાનીજ રીતી આખા દેશે રાખી છે ઘડી ઘડી વસ્ત્રો નવાં કઠાવવાં એ જધાયી બની શકે એમ નથી એટલે સામાન્ય રીતી આવીજ થઇ પડી

એક વાત આશ્ચર્ય જનક છે કે છોકરાઓ કરતા છોકરીઓ મોટી વયમા આવે છે. (ઉપવગ થાય છે) આથી પુરૂષ કરતા સ્ત્રીનુ વય સામાન્યન. વિશેષજ હોય છે.

લગ્નની રીતિઓ.

પુરૂષ પોતાના કોઈ મિત્ર માથે પોતાની મનમાનની મહિલાનાં માથાપોપર પત્ર મોઢલે છે છોડીના માતપિતા પલુ પત્ર દારાજ હા નાનો પ્રત્યુત્તર પઢાવે છે જે લગ્નનો સ્વીકાર હોય છે તોપણ તેના કુળાનુ વૃતાન્ત પત્રથી મંગાવે છે વળી જન્મ કુડળીમા ઘડી બહુ સંભાળથી જોરાગા આવે છે, કારણ કે લગ્નનુ મુદ્દન જોવાને લા પલુ રિવાજ છે પાણિગ્રહણને દહાડે કન્યાવાળાઓ દેશમા મમસ્ત પ્રકાગ્ની તૈયારીઓ કરે છે. વર પોતાના પિતા સાથે કોઈ વાહન પર આવે છે. દ્વાપર ઉતરી નવશા ઉત્તર દિશાએ મહોદુ કરી વાગણામા પ્રવેશ કરે છે અહીં વગ પોતાને હાથે દી ચણીએ બેમી એક જમલી દમ કન્યા માટે મૂકે છે જે શુવતુ પક્ષિ ન મળે તો લાકડાનુ પૂતણુ પલુ મકવામા બાધ નથી ગણાતો. પછી જેવાર નમીને તેને પ્રણામ કરે છે અને થોડોક પાછળ હડી જાય છે, અને પશ્ચિમ ભણી મહો કરી ઉભો રહે છે. દસ મૂકવાની કથા એમ છે કે—કોઈ કાળમા એક સિઝરીએ એક દમનો સિઝાર કર્યો તે દસની માદા નિગતર પોતાના પતિના મગલુ સ્થાન આગળ આવી ગોડિન ઉબી ગઈતી હતી આપ-થી તાત્પર્ય એમ

લીધું છે કે તે પ્રેમાળ હંસવીનું સ્મરણ લગ્ન સમય કરવાથી સ્ત્રી પોતાના પતિ પ્રત્યે તેના જેવીજ પ્રીતિ ધરાવનારી નીકળે. લગ્નવેળા વરકન્યા રાજ હંસના સોગંદ લઈ અન્યોન્ય પ્રેમ અને વફાદારીથી નિભાવ કરવા વચનથી બંધાય છે.

લગ્નને દહાડે કન્યા પ્રથમવાર છોકરીનાં કપડાં કહાડીને સ્ત્રીનાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે. મોહડાપર પાઉડર ચોળે છે. લમરોપર કાળક અને હોઠપર મરસીની ધડી લગાડે છે. ત્રણ “ હેરપીન ” જેના માથાપર ચકલીઓ બની હોય છે તે વાળમાં ખોસી ઉપરથી એક હલકી ટોપી પેહેરે છે. કુરતાની બાંહેપર ઉઠી પટ્ટીઓ લગાડી હોય છે. લાલ રંગની ઇન્જરવાં મોજાં અને લાલ લીલી કે જાદી રેશમી મોજડીઓમાં લગ્નનો વાગો પૂર્ણ થાય છે.

ધીરે ધીરે સેવકોના ટેકા સાથે નવલ વધૂ નિઃસરણીથી ઉતારી ખડકીમાં પગ મૂકે છે. પંખાની ઓથે મ્હોડું સંતાડી પૂર્વભણી મ્હોડું કરી વધૂ ઉભી રહે છે. પછી જેવાર નમી નવશાદને પ્રણામ કરે છે. વર પણ એમજ નમી ઉત્તર આપે છે. આ પછી બે છોકરીઓ લાલ લીલી પટ્ટીઓથી બાંધેલાં બે પ્યાલાં શરણતનાં લાવી વરકન્યાને પાય છે. ગળ્લે સાથેજ છુટડા લે છે. લગ્નની આ પ્રથા પૂર્ણ થવા પછી જોડાને છૂટું પાડી અલગ અલગ ચોરડામાં લઈ જવામાં આવે છે. વર અને તેના બાપને કન્યાનાં સમસ્ત સગાંવહાલાંઓ સાથે ખાણું અપાય છે. ખાધપી વર પોતાના ઘરનો માર્ગ લે છે. કન્યા સારું મુદૂર્ત્ત જેવા પછી સાસરે જાય છે.

અહીંથી કન્યા માટે સખ્તમાં સખ્ત પડદાના દહાડાઓનો આરંભ થાય છે. પોતાના પતિ વિના અન્ય કોઈ પણ પુરૂષ સમીપ તેણી જઈ શકતી નથી, એટલે સુધી કે પોતાના કુટુંબીઓને પણ તેણી મ્હોડું દેખાડવાનો હક નથી રાખતી.

પહેલા સમયમાં કોરિયામાં એવી પ્રથા હતી કે રાત્રે નગરના દર-વાજા બંધ થવા પછી જ્યાં પુરૂષો પોતપોતાના ઘરમાં ભરાઈ બેસતા

હતા કેાઇ પણ જહાર નહોતુ નીકળતુ. આ વેળા મોટા મોટા ધરની સ્ત્રીઓ ફરવા નીકળતી હતી મહોડાપર પડેા નાખી કાગળતુ ફાનસ સળગાવી પોતાની સરખી સાહેલીઓને મળવા ભેટવા નીકળતી હતી. હવે એ પ્રગળ રીવાજ સમૂળો નીકળી ગયો છે એા ગઠીયાઓને તે દહાડાઓમા લૂટકાટનો સારો અવસર રહેતો ખુબે જોયરે મળતી સ્ત્રીના ધરેણા તરફાળ ઉતગવી માર્ગ લેતા પુલીસ આ વાતનો યોગ્ય પ્રયત્ન ન કરી ગડવાવી એ ગિવાજ ધીરેધીરે મર્વથા નહ થયો હવે ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓ કદાચિતજ ગતે જહાર નીકળતી દેખાય છે ન આલતા જતુ પડે તો લૂગડામા ખુગ લપેટાઇ ગોટમોટ યઇ પોતાના પતિ સાથેજ જહાર જાય છે, નીચા કુળની સ્ત્રીઓ દહાડે કેાઈકેાઈ વાર મક્કી કુચીમા ફરતી જણાય છે પણ માથાથી પગ મુઠ્ઠી ઢ કાએલી. ધુરડા લીલા અને જાલો લાલ હોય છે જેનાથી મહોડુ ઢાકે છે

કેારિયાની સ્ત્રીઓના દીવમો અને સમાર કમ આવા રીતી ગિવાજેવીજ વ્યતીત થાય છે

જપાનની સ્ત્રીઓ.

પ્રશાન્ત મહાસાગરમા કેટલાક દ્વિપ મેળવીને જપાન કહેવાય છે. જપાનની ગજધાની ટોટિયો છે જધા દ્વિપો આપણા મદ્રાસ પ્રાન્તથી કઇઠ મોટા દુરો જેનો વિસ્તાર ૧૫૦૦૦૦ ચોરમ માઈલ છે. જપાને કળા, કૌશલ્ય, વ્યાપાર, વિદ્યા, સમાજક સુધારો, યુદ્ધ અને દરિયાઇ લગાઇની કળામા, પચાસ સાક વર્ષની અદર

બહુ ઉન્નતિ કરી નાંખી છે, જેને માટે શત્રુઓ પણ તેનો માર્યાં થા વખાણે છે. વર્તમાન સમયમાં આખા એશિયા ખંડમાં જાપાન બહુ શક્તિશાળી રાજ્ય છે. આપણા ભારત વર્ષમાંથી પણ અનેક જણ ત્યાં શિક્ષકારી શીખવા જાય છે અને જશે. એટલે સુધી કે અંગ્રેજો પણ સુદ્ધવિદ્યા શીખવા ત્યાં જવા માંડ્યા છે.

જાપાનીઓની ખાલડી કાંઈક પીળી હોય છે. વાળ કાળા અને સીધા, ગાલ ઉપરનું હાડકું કંઈક ઉભરાએલું. હાડાંના વાળ ઘણા વધતા નથી. આકાર પણ ઘણો ઠીંગણો હોય છે. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓ બહુ રૂપાળી જણાય છે. પુરૂષોથી પ્રતિકૂલ તેણીઓ મૌરાંગ, અને મુંઢરી હોય છે. તેણીઓની વાળ ગૂંથવાની કળા જગત્ પ્રસિદ્ધ છે. નાનકડા મુખ પર વાળોનો ભારો બહુ મનોહર લાગે છે. સ્વર પણ મૃદુ હોય છે. વાતચીત કરવામાં પણ બહુ ચપલ હોય છે.

જાપાની પુરૂષો ઢીલાં કાચળા જેવાં વસ્ત્રો પહેરે છે, કે જ્યારે તેમની રમણીઓ ચુસ્ત કપડાંથી સુશોભિત થાય છે, તેણીઓનાં પટ-કુળ શરીરથી એટી ગયેલાં હોય તેવાં જણાય છે. સ્ત્રીઓનાં શ્વાધરા પગની ઘુંટી સુધી લાંબા હોય છે. તેણીઓનાં ઓઢવા અને પહેરવાનાં એટલાં બધાં લૂગડાં હોય છે કે ચાલતાં તેણી આગળ લળીલળી પડતી જણાય છે. તેણીઓ પોતાનાં વાળની એટલી સેવા કરે છે કે આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓ કદી નહીં કરતી હોય. કેટલીક ભાગ્યશાળી રમણીઓના વાળ છેક પગ ચૂમે છે, એ ઇશ્વરની અગાધ મતિનું ભાન કરાવે છે. વાળો ગુંથવામાં તેણીઓ પોતાના જેવી પોતેજ છે એમ કહીએ તો ચાલે. વાળોનો ગુચ્છ કરી આગળ ઉંચો કરે છે અને પાછળથી બાંધે છે. અંગોડામાં ફૂલ બાંધવાનું તેણીઓને બહુ ગમે છે. ધનવાનોની સ્ત્રીઓ સોનાની, મોતી હીરા જડેલી પીનોથી પોતાના અંગોડા શોભાવે છે. જાપાની સ્ત્રીઓ પરદો કરતી નથી. દક્ષિણી મહિલાઓ પેઠે મથું ઉંઘાડું રાખી-ધેર બહાર ફરે છે. તેણીઓના ગુંથેલા વાળો દશ દશ.

દહાડા મુધી જેવા ને તેવા રહે છે માથા તમે તકિઓ ન મૂંડતા જોયી તમે લાકડાનો બનાવેલો તકિઓ મૂંડ છે, જેના પાછળ વાળ લટકતા રહે છે, એટલે તે જમડા નથી

જાપાની લોકો સ્ત્રી કેળવણીના બહુ પક્ષકાર છે સ્ત્રી શિક્ષાને આપણા દેશ કરતા ત્યાં બહુ મારે પ્રચાર છે આપણે ત્યાં જો મોમાં એક કન્યા બચવા જતી હોય તો ત્યાં મેં રહે વીસ જેટલી નિશાળે જાય છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓમાં અનેક કવિ, ચિત્રકાર, શિક્ષક અને સપાટક છે. હજારો પુસ્તકો સ્ત્રીઓના ગ્રંથો છે સમાજ મુદ્દાગમા જેનો પુરો હિત્તાદ ધરાવે છે, તેટલીજ સ્ત્રીઓ તેમાં તનમનથી ભાગ લે છે. પ્રાચીન રીતિઓમાંથી જે હાનિકારક કે અયોગ્ય લાગે છે તે મૂંડતાં સંકાય નથી કરતી જાપાનના ધનવાનો અને કુળવાનો છૂટથી પોતાની પત્નિ સાથે ફરે છે અને અમેરિકનો કે અંગ્રેજો સાથે સપત્નિ ભેટા કરે છે.

જાપાનવાળાઓ જોડે દિનપ્રતિદિન પાશ્ચિમીય સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરતા જાય છે છતાં ત્યાંની સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર નથી તેણી પોતાના સાસરિયાનો બહુ આદર કરે છે પત્ની તેના ગર્ભાને દેવવંદ્ય માને છે જાપાનીઓના શાસ્ત્રમાં પણ આપણા શાસ્ત્રાનુસાર, સ્ત્રીને ત્રણ અવસ્થામાં વિના, પતિ અને પુત્રને આધીન રહેવાની આજ્ઞા છે. પતિ-મેવામાં તેણીઓ એટલી દૃઢચિત્ત છે કે જ્યારે પતિ ધનની બદ્ધાર જાય છે ત્યારે તેને મરત ન માની પ્રજુમે છે; ભોજનવળા ખરે પતે સ્વામી કરે છે

જાપાનમાં હોકા ધનની બહાર જતા વહિવેની પ્રજામધૂર્યક આજ્ઞા મારે છે અને આવના ઘરમાં પગ મૂકવા પૂર્વે પાછા નથી પૂછે છે જ્યારે માતા બદાચી આવે છે ત્યારે બધા પુત્ર પુત્રીઓ જાગૃત મુધી આવી નથી તેણીનું કાગળ કરે છે

મુંબઈમાં મહિલા પરિષદ.

દેશની ઉન્નતિ એ પ્રકારના સુધારા ઉપર રહેલી છે. એક રાજનૈતિક અને બીજો સામાજિક. જ્યાં સુધી સામાજિક ઉન્નતિ સારી રીતે થતી નથી ત્યાં સુધી રાજકીય સુધારો થવો દુર્લભ છે. કેમકે સમાજ તે ભિન્ન ભિન્ન લોકોનો સમૂહ છે અને જો તે અશિક્ષિત હોય તો સમાજનું વાંધારણ સારું ન કહેવાય.

મને ખેદ સાથે લખવું પડે છે કે મુંબઈની અને આ પ્રાંતની સ્ત્રીઓમાં આઠાશ પાતાળનો અંતર છે. જેતું કારણ કેવળ કેળવણીની યોગ્યતા છે. કારણ કે મુંબઈ પ્રાંત પણ ભારતવર્ષનો એક ભાગ છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓ આપણા પ્રાંતની સ્ત્રીઓ કરતાં યુદ્ધિ કે સ્વભાવમાં સ્વાભાવિકપણે વધારે નથી. શોકનો વિષય છે કે હમારા વિદ્વાન-ભાષ્યો કેન્દ્રેસ અને કેન્દ્રરસના યોગ્યતા ઉપર ચઢી મોટાં મોટાં વ્યાખ્યાનો આપે છે પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તેઓનાં ઘરોમાં અંધકાર

અહીં, મુંબઈમાં લગભગ “ મહિલા પરિષદ ” વિષે શ્રીમતિ રામદુલારી દુબેરી ’ એ હિન્દીના પ્રખ્યાત માસિક પત્ર “સરસ્વતી”માં જે લેખ કર્યો છે, તેનો સંખ્દે સંખ્દ અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. જેથી જણાશે કે તેણી પોતાને ત્યાંની સ્ત્રીઓને આપણા મુંબઈ ઇલાકાની કેળવણી વાઈઓ પાસેથી કેવો ગોધ લેવા કહે છે અને મુંબઈ ઇલાકાની અન્યોન્ય અશિક્ષિતાઓએ વિદ્યાભ્યાસથી બીજા પ્રાંતોની સ્ત્રીઓને ઉન્નતિ કરવાનો ગોધ આપવો જોઈએ. અ. કે. ના.

છવાએસો છે જ્યારે અમારું ધ્યાન આ પ્રાતની સ્ત્રીઓ તરફ ખેંચાય છે ત્યારે સહેજમાં સમજી શકાય છે કે હમારે ત્યાંના પુરુષો સ્ત્રી કેળવણી માટે કેટલોક ઉદ્યોગ કરે છે ? મુંબઈ પ્રાંતના સરકારનો પોતાની વિદ્વતા તથા સ્વદેશભક્તિને કેવળ સમાવર્યેજ ઝોટલે ચઢી બોલવાનું માધન નથી ગણતા પરંતુ પોતાના ધર્મમાં (જે ખરેખર સુધારા કરવાનો ખરેખરો ચમૂનગે (ઝોટલો) છે) પાત્ર તેનો વસ્તવ કરે છે આજે હું મુંબઈની સ્ત્રીઓએ આપણા પ્રાતની મહિલાઓ કરતાં કેટલીક ઉન્નતિ કરી છે, તેનું નિર્દેશન કરાવવા માગુ છું. તેનો નમુનો હું તા હમણા જોઈ આવી છું આ વખત જે સરકારનો અર્દીથી કોન્સેમના ડેક્લીમેટ અથવા દરોડ બની મુંબઈ ગયા હો, તેઓ તો પોતાની આખેજ જોઈ આવ્યા હો કે લરવા શીવનાના અને ચિત્રકળાનાં કામમાં અહીં કરતા ત્યાં કેટલા અમાધાન્ય વધારે થઈ પડ્યો છે અને કેવા નિયમ, કેવી મુગડતા તથા કેટલી યોગ્યતાથી તે વસ્તુઓ પ્રદર્શનમાં જોડવામાં આવી હતી કે જેનો પ્રયત્ન શ્રીમતી મીસ પાર્કે કર્યો હતો. આ બધું તો હવે જ પણ આ લેખનો અભિપ્રાય સહુથી વધારે મેં સાગ સુધારા માટે સ્ત્રીઓએ જે કર્યું છે તેનો સાગન બતાવવાનો છે. જો કે મુંબઈમાં લેડી એમેશાએમન બહુ લાખા સમયથી હસ્તી ધર્મ છે અને ત્યાંની સ્ત્રીઓ આસારિક તથા માનસિક ઉન્નતિના ઉપાય અદા શોધતી રહે છે, તો પણ આ મહિલાપરિષદ દેશની સમસ્ત સ્ત્રીઓને માટે કરવામાં આવ્યો હતો.

ખગેરના અગીયારથી પહેલા પહેલા સ્ત્રીઓએ આવવાનો આગ્રહ કર્યો હતો અને જાર વાગતા સુધીમાં ફરામશ હાવસશ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં લગભગ સાતથી આઠમો સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ ગઈ શ્રીમતી લક્ષ્મીબાઈ ચંદાવડકર તથા શ્રીમતી વિદ્યાગૌરી રમણલાઈ બી એ એ બહુ આદરપૂર્વક દ્વાર ઉપર ઉભા રહી આવનારી બાઈઓનું સ્વાગત કર્યું હતું. સમાજનું કામ જાર વાગે જાર લાયુ પ્રથમ કેટલાક ઇન્સ્ટીટ્યુટના ગાયનો શુજાની તથા મગફળીમાં ગવાયા શ્રીમાન બદરદીન તૈય-

બજીની કન્યાઓએ સિતાર વગાડ્યો અને ગાન. લેડી ભાલચંદ્રે સ્વાગત કમીટીનાં અધ્યક્ષા અને બીજી ૨૧ સ્ત્રીઓ સભાસદ હતી. બધાંની તરફથી લેડી ભાલચંદ્રે આવનાર બાઇઓનો આભાર માની સભાનો હેતુ ટૂંકમાં વર્ણવ્યો. પછી શ્રીમતી લક્ષ્મીબાઈ ચંદાવરકર તથા મિસિસ બ્રદ્શીન તૈયજજીના પ્રસ્તાવ અને અનુમોદનો પછી શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેએ મહાન આનંદધ્વનિ સાથે સભાપતિનું આસન લીધું. પછી તેઓએ મરાઠી ભાષામાં અત્યંત મધુર સ્વરથી પોતાનું વ્યાખ્યાન આરંભ્યું, જેને પૂર્ણ યોગ્યતાથી ધીરજપૂર્વક આદિથી અંત સુધી નિભાવ્યું વ્યાખ્યાનનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.—

“આજે, લગભગ ચાર વર્ષ પછી મને આપ બેઠોનો સન્મુખ હુબી થવાનો અવસર મળ્યો છે. મહારી પ્રથમ અને વર્તમાન દશામાં આકાશ પાતાળનો અંતર છે. એજ કારણ છે કે તેજ સુખ્યર્થ, તેજ સ્થાન અને તેજ તમો બધાં, મને આજે નવાંજ દેખાઓ છો. જે પ્રેમમય પવિત્ર સહવાસમાં મારાં ૨૭ વર્ષ વીત્યાં, તેના વિયોગમાં મહારે મહાર્ કુઃખ રડવું કંઈ યોગ્ય નહીં ગણાય. દૈવેચ્છાથી જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો અંગીકાર કરી, તેજ ચરણકમલનું ધ્યાન કરતાં વિવેક સહિત પોતાનાં કર્તવ્યકર્મમાં તત્પર રહેવું મને યોગ્ય હતું પણ મારે શોકપૂર્વક કહેવું પડે છે કે તેમ કરવાનું સામર્થ્ય મહારામાં નથી. તેઓ મને નિરંતર બોધ હતા હતા કે “સુખ કુઃખ શરીરના ભાગો અને મનનાં વિકારો છે. તેમને મહત્વ ન આપવું અને બધાંને પોતાનાં કર્તવ્ય કર્મમાં દક્ષ રાખવાં તેજ શરીરનું ખરું સાર્થકત્વ છે.” અને તે ઉપદેશ પ્રમાણે તેઓનું ચલણ પણ હતું. નિદ્રા વિનાની રાતો પસાર થતી અને શારીરિક પીડા હોવા છતાં પણ કર્તવ્ય કર્મ આવી પડતાં. તેઓ તે સર્વ ભૂલી જતાં કર્તવ્ય અને ઉદ્યોગ ઉપર તેઓને બહુજ પ્રીતિ હતી. આવો સતસંગ મળવા છતાં પણ તે દૈવી ગુણનો એક અંશપણ હું ન મેળવી શકી તે મારે બેદ સાથે સ્વીકારવું પડે છે. નહીં તો જે મહાનકાર્ય કરવામાં મેં અઢાર વર્ષ સૂઝી તન મન ધનથી અવિશ્રાંત શ્રમ કર્યો

હતો તેજ કામ કરવાને ગાટે આ પ્રસન્ન મળવા છતાં શુ મને તમાગ તરફથી આમ ત્રણની આવશ્યકતા હતી અને શુરવ ભાગ્યકરને શુ આગ્રહ કરવાનો શ્રમ લેવો પડત ? ગમે તે હો, આજ હુ આપની મામે ઉભી છું, હુ વિદુષી પણ નથી તેમ આ પરિવર્તની અધ્યક્ષ થવાને લાયક પણ નથી પરંતુ આપે જે હેતુની પ્રેરણાથી મને આ સન્માન આપ્યું છે તેને હુ મારે માટે એક અસાધારણ ભૂખ્ય માનુષ્ય અને તેને માટે હું આપના બહુજ આભારમાં દર્શાવેલી છુ.

દેશના જૂનાજૂના ભાગોમાંથી આવેલી સમગ્ર ખેહેનોને આજ અહીં એકઠી થયેલી નિહાળી મહાર હૃદય આનંદિત થાય છે અત્યાર સુધી આપણામાંથી કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ સામાજિક સભાઓમાં હાજર થઈ ત્યાજ બોલતી હતી, અદાર વર્ષ સુધી એમ આલ્પ આજ આપણને અક્ષય એકઠા થવાનું પ્રયોજન શુ છે ? આ નવીન પ્રવૃત્તિથી આપણને શુ ફળ પ્રાપ્ત કરવાની આશા છે ? આ પ્રવૃત્તિ વિચારવા જોગ છે. આપણા દેશમાં કેળવણીનો પ્રચાર થવા માડ્યો છે, અનેક સ્ત્રીઓ સુસિક્ષિત પણ થએલી છે દેટલાંક નગરોમાં સ્ત્રીસમાજને પણ સ્થપાયા છે, સામાજિક ઉત્સવોમાં પોતાના વિચારો પ્રગટ કરવાની છૂટ આપવાના ઉત્તેજનો પણ આપણને મળવા માડ્યા છે, એમ છતાં તેવા ઉત્સવોમાં સ્ત્રીઓ ધણાજ થોડા પ્રમાણમાં દેખાય છે, તેનું શુ કારણ વાડ ? તેનું એક કારણ છે. રીતિ સારી હોય કે નગસી, પણ આપણા દેશમાં ત્રણ ચતુર્થાંશ સ્ત્રીઓને સમગ્ર સ્ત્રી મંડળ તરફથી બોલવાની જવાબદાર થવું બહુ સાદસનું કામ છે ત્યારે શુ આપણી પરદાનશીન બાનુઓ માટે પોતાના વિચારો પ્રગટ કરવા કોઈ સ્થાનની આવશ્યકતા નથી ? ના, આવશ્યકતા છે, એટલા માટેજ આ સભા ભરવામાં આવી છે. આપણામાં જે સ્ત્રીઓ પરદામાં નથી રહેતી તેણીઓને પણ પુરુષ મંડળમાં ઉભા થઈ બોલવું ભારી લાગે છે આપણી પ્રકૃતિ સ્વાભાવિક રીતેજ લજ્જનશીલ છે આપણે ગમે તેટલા સાદસથી બોલવા માગિયે પણ જોઈયે તેટલી સફળતા નથી પામી

શક્તિ, કારણ કે આપણને એવીજ શિક્ષા મળી છે; તેમજ ધરતી મોટી માતાઓના આચાર વિચારનો આપણા મનપર પ્રભાવજ તેવો પડેલો છે.

ધર્મીક રીતિઓ એવી છે કે જે કોઈ સમયમાં અનુકૂળ હતી પણ હવે તે નિષ્પ્રયોગી છે તેમ છતાં આપણને તે તજવી કંઈક લાગે છે અને કદાચ તે કંઈક ન પણ હોય છતાં છોડવાને ધણો વખત લેશે. ત્યારે શું આપણે પુરૂષો વચ્ચે પોતાના વિષયમાં વાદ વિવાદ કરી શકીએ છીએ? નહીંજ; આપણો સ્વભાવ તેવો નથી. પ્રસૂતીના વિષયમાં આપણામાં અનેક કુરીતિઓનું વર્ણન કરવાને માટે આવી આવી સભાઓની મોટી અગત્ય છે. આથી જોલવાનો અભ્યાસ પડશે. તેમજ જ્ઞાનના પ્રસાર તથા સ્નેહની વૃદ્ધિ માટે પણ આવી સભાઓ એક સાઈ' સાધન ગણી શકાય. આપણામાં જેણી વિદ્યા વ્યસની છે તેણીનું કર્તવ્ય છે કે અશિક્ષિત બહેનોને સાદી સીધી વપરાતી ભાષામાં પોતે જાણેલા વિષયો સમજાવતી રહે. આમ થાય તો ધર્મ સાઈ'. જે ચાર સ્ત્રીઓ જ્યારે ભેગી થાય છે ત્યારે પોતપોતાનાં સુખ દુઃખ સંબંધી વાતચીત નીકળે છે. તેમજ આપણા દેશની રીતભાત સંબંધી વિચાર આપણી સમાજમાં સંકેત વગર કહી શકાય છે. આપણામાં શું શું દોષ છે, શા ઉપાય લેવાથી તે દૂર થઈ શકે છે, અન્યોન્ય જાતિમાં ક્રિયા ક્રિયા ગુણો છે, તેને આપણે કેવી રીતે પામી શકીએ છીએ, એ બહુ આવશ્યક વિષય છે; કારણ કે એથીજ સમાજનું કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે. આપણા ચિત્તના ભાવો જો ઉદાર થાય તો શુદ્ધિનો વિકાસ થવો શક્ય છે.

જેમ કુટુંબનું ભલું સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભયની યુદ્ધિ અને એકમત થઈ શ્રમ કરવાપર આધાર રાખે છે, તેવીજ વાત દેશના કલ્યાણની પણ છે. જ્યારે પુરૂષ સ્ત્રી બન્ને સાથે મળી પ્રયત્ન કરે ત્યારેજ દેશના ભલાની આશા રખાય. એટલા માટેજ સ્ત્રીઓનું શિક્ષિત થવું અને તેણીઓના વિચારોનો વિકાસ થવો અગત્યનો છે. આજ અઠાર વર્ષથી મોટા મોટા મહાત્માઓ શ્રમ કરી રહ્યા છે; તે લોકોનો શ્રમ કેટલો સફળ થયો તે

વિચારવું ભાવિ ઇતિહાસકારોનું કામ છે. આટલું તો ચોખ્ખું દેખાય છે કે આને આપણુ આમ ઝોકું થવું, તેજ મહાત્માઓના પશ્ચિમને રૂંડે પ્રતાપે છે

કોઈ કદાચ એમ કહેશે કે આવી સભાઓથી પગલ પ્રણાલીમાં ઘટાડાને મ્યાને વધારો થશે પણ વિચાર કરના એ વાન કોઈ પ્રકારે ખરી નહીં ફરી શકે કારણકે પગલાના અદ્ય પણ જ્ઞાન મેળવવાથી લાભજ લાભ છે, હાનિનો સભવ નથી. આપણા આંતરિક વિચારો ઉત્તમ થવા પછી આ બદલાવના દેખાવના પગલાનું મહત્તર પોતાની મેળેજ ઘટી જશે આવી સભાઓ માથે પગલાને કંઈ વિશેષ સંજ્ઞા પણ નથી કારણ કે જે દેશે પગલાના રિવાજ ચિનાના છે, ત્યાં પામુ કેવળ સ્ત્રીઓની મહાઓ થાય છે, જેમા માત્ર સ્ત્રી વિષયોપજ્ઞ સ્ત્રીઓ આવે છે.

આ સભાઓનો ઉદ્દેશ શું હોવો જોઈએ, શું શું કાર્યો કરવાં જોઈએ, દિવા ક્રિયા વિષયોપજ્ઞ ભાષણો થવા જોઈએ, એ કામ ધણી સાક્ષરો અને અનુભવી લોકોનું છે, મ્હાર નથી માટે એ વાન તે લોકો પર મૂકી જે મ્હાર કહેવા જોઈએ વાનો છે તે હુંજમા કંઈ છું

પ્રાચીન મમયની સ્ત્રીઓ શું શું કામો કરતી હતી, હાલમા આપણી સ્થિતિ કેટલી બદલાઈ ગઈ છે; આપણી દૃષ્ટિમા કેઈ કેઈ વાતો નકામી દેખાય છે, એ વિષયોપર વિચાર ચલાવવા જોઈએ જૂના કાળમા સ્ત્રીઓનો જીવનક્રમ કેવો હતો તે આપણી વૃદ્ધાઓ સારી રીતે જાણતી હશે ઇચ્છક જુના વર્તમાન સમયની દાદી નિયમાનુસાર નિત્ય પરોઢમા ઉઠી પચગા આન કરવા જતી, વજતી વખત પોતાના ગામના દીન જનોના ઘરોમા જઈ જે કોઈ માદુ હોય તેની કુમળતા પૂછતી જે કોઈને પ્રસૂતિની પીડા થતી તો જાતજાતનો લેરો વિચાર કર્યા વિના તેને સહાય કરતી. તેમજ અન્ન, વસ્ત્ર, આપણિ આદિથી દુઃખિયોની સહાયતા કરતી હતી. મધ્યાન્હે સ્ત્રીઓ આગળ ધર્મ પુસ્તકો વાચતી, તેમજ તેના તાત્પર્યો સમજાવતી. સનકર્મ અને પરોપકારનાં

કામો રાણીઓ અને ધનાઢ્યોની સ્ત્રીઓજ કરે એમ કંઈ નથી. મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ પણ ધણું રૂડાં કામો કરતી જણાય છે. પારકાં દુઃખો જોઈ દુઃખી થવું એ સ્ત્રીઓનો જાતિસ્વભાવજ છે. એ પ્રાકૃતિક સ્વભાવને ઉત્તેજિત કરવાનો આપણો ધર્મ છે. ગ્રામીનકાળથી જે આપણા રિવાજો આદ્યા આવે છે, તેને આપણે સદા કાયમ રાખવા જોઈએ. એ, ચાર સમાન વયની સ્ત્રીઓએ મહિનામાં એકાદ બેવાર પોતાના ગામની ઇસ્પીતાઓમાં જઈ રોગીઓની દશા જોઈ આવવી, ત્યાંની ન્યૂનતાઓથી પરિચિત થઈ તેને દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવા. આ વાત આપણે માટે કંઈ નવી નથી. માત્ર જૂના રિવાજોની નકલ કરવી છે.

ખીજું કામ કન્યાશાળાઓની દેખરેખનું છે. મોટાં નગરોથી લઈ નાનાં ગામડાંઓ સુદ્ધાંમાં પાઠશાળાઓ અગત્યની છે. પણ તે શાળાઓ માટે આપણે શું શું ઉદ્યોગ કરીએ છીએ અને આપણાં ખર્ચાં કર્તવ્યોનું કેટલું પાલન કરીએ છીએ તે આપણે જાણવું જોઈએ. મહિને પંદર દહાડે એ પાઠશાળાઓનું અવલોકન પણ કરવું જોઈએ. ત્યાં શું જુડીઓ છે તેની યોગ્ય તપાસ કરી સુધારો કરવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. કન્યાઓને અદ્ય વયમાં સાસરે જવું પડે છે, તેમજ આપણા ઘરમાં પુત્ર વધુ આવે છે, તો તેણીઓ જે નિશાળે જવા લાયક હોય તો ઉચિત કેળવણી આપવી એ આપણો ધર્મ છે.

આજકાલ આપણા પુત્રો મોટી મોટી પરીક્ષાઓ પાસ કરે છે, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય લક્ષી તેઓનું ધ્યાન જલ્દી ખેંચાયલું રહે છે, એટલે સ્વાભાવિકજ તેઓ લણેલી ગણેલી પત્નીની ઇચ્છા રાખે છે. અલણ સ્ત્રી મેળવવાથી તેઓ નિરાશ થઈ જાય છે અને માતા તેમજ સ્ત્રીનું જોઈએ તેટલું માન નથી રાખતા.

ઔપધાયો અને પાઠશાળાઓના જોવા કરતાં વિશેષ ધ્યાન આપણે અનાથ બાળકો તેમજ સ્ત્રીઓ તરફ આપવાનું છે. પ્લેગ તથા દુકાળથી અગણિત બાળકો અને સ્ત્રીઓ અનાથ થઈ પડ્યાં છે, જેમાંથી

બાળ વયમાં થએલી વિધવાઓનું રક્ષણ પોતાનું વળી જુદી-રીતે કરવું જોઈએ. દરેક જે સ્ત્રીઓ કંઈ કંઈ વધારે વય વાળી છે અને જેનાં બાળકો પણ છે, તેઓ જલ્દી જલ્દી પોતાના નિર્વાહ માટે લાભદાયક કંઈ શકતી નથી તેણીઓને પુત્રોની મેવા ઉપગત જે સમય મળે, તેમાં ભર-વા શીવવાના ઉત્તેજન આપના જોઈએ, પૈસા દત્તવી તેમની સદાયના કરી તેને ઉત્તેજન આપવું એ મારૂ છે, વસ્ત્રદાનની યોગ્યતા થાય તો તે વળી વધારે ઉત્તમ છે.

જે અનાથ બાળિકાઓની દશા વિશેષ ગોચનીય છે, જેની આ-શાના અ કુરો મુકાઇ ગયા છે, જે જિયારીઓના જન્મ વ્યય થઇ ગયા છે, તથા સમાજમાં જેનો આદર નથી તેને આપણે એ જનારી આપણું જોઈએ કે કેવી રીતે તેની જીવન મુશ્કેલી ધાય આવી બાળિકાઓ માટે અધ્યાપક ક્વેંએ પૂનામાં એક “ અનાથ વિધવાશ્રમ ” ઉઠાડ્યું છે. ત્યાં ૩૦-૩૫ છોકરીઓ શિક્ષણ મેળવે છે તેઓના ચિત્તમાં જ્ઞાનની સાથે ધર્મ તથા સ્વાર્થત્યાગના અ કુરો ઉત્પન્ન કરવા માટે વિશેષ યત્ન કરવામાં આવે છે, એ આનંદની વાત છે.

આપણા દેશની બેદરેકતાના કલ્યાણ અર્થે કાંઈ કામ કરવામાં મદદ જાગ્રુ છે એ વાત બાળિકાઓને સમજાવવી જોઈએ અને પોતાનો ધર્મ સમજીને એણીઓ પામે એ કામ કરાવવું જોઈએ. “ સીસ્ટર્સ ” (Sisters) નામવાળી સ્ત્રીઓ પાશ્ચાત્ય દેશોમાંથી આ દેશમાં આવે છે. તે પોતાના માતૃપિતા અને ધર્યાગને મૂળીને જન્મ પર્વત કુમારી ગહે-વાનું તથા સ્વાર્થત્યાગનું વ્રત ધારણ કરી પોતાની આખી ઉમર વીતા-ડવાનું પબ્દ કરે છે તેનું જ ઉદાહરણ લઈ પોતાના આશ્રમની બાળિકાઓને આજ્ઞા સારા કામને માટે તૈયાર કરવી એજ પ્રોફેસર ક્વેંની આજ્ઞા છે અને તેજ પ્રમાણે આશ્રમમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે આશ્રમમાં, જલ્દી તથા જોગવાની શાળાઓમાં નિગદ્યિત, વૃદ્ધ તથા અ-ધિચનો ઈત્યાદિ બીજા નાના નાના કામો જે બાળિકાઓને આપવામાં

આવે તો તે તેને પ્રેમથી કરે. એવાં પુણ્યકાર્યમાં સહાયતા કરવી એ હમારો પરમ ધર્મ છે.

આથી સ્પષ્ટ છે કે જો આપણે કંઈ કરવા ચહાઈએ તો ઘણું કરી શકીએ તેમ છે. માટે આજસ મૂકી ઉદ્યોગશીલતા પ્રદર્શ કરી પરોપકાર અને ધર્મશીલતાથી પ્રેરિત થઈ આજ સુધી સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેનું કલ્યાણ વિચારતા વિચારતા થાકી ગયેલા આપણા પુરુષોને પ્રેમપૂર્વક એકમત થઈ સહુ કામોમાં સહાયતા આપવી એજ આપણી પ્રવ્રજ છે. ત્યારે આશ્રમમાં ગૃહસ્થાશ્રમની શ્રેષ્ઠતા વિશેષ છે, અને તે શ્રેષ્ઠતા કેવળ સારી સ્ત્રી માટેજ છે, તે માટે આપણી શ્રેષ્ઠતા તથા ગૌરવને ચિરસ્થાયી રાખવા માટે પ્રત્યેક સ્ત્રીએ સાવધ રહેવું જોઈએ. દરેક સ્ત્રીએ પરોપકારનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ અને દરેક સ્ત્રીએ શુશિક્ષિત થઈ સમાજનું કલ્યાણ કરવામાં સહાયક બનવું જોઈએ.”

શ્રીમતી રમાબાઈનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થઈ જવા પછી કુમારી શીરીન કાશ્માણએ શ્રીમતી લેડી કર્જનના અસાધ્ય રોગથી મુક્ત થવા માટે આતંદ પ્રકટ કરવા માટેનો પ્રસ્તાવ કર્યો કે જોને સૌભાગ્યવતી ધનકુંવરબાઈ પુરુષોત્તમદાસે અનુમોદન આપ્યું. તેની પછી વિશેષ આતંદ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી સૌભાગ્યવતી તથા કુમારી સ્ત્રીઓનાં નામ હું નીચે આપું છું.

નામ	વિષય	ભાષા
મિસિસ અબ્બાસ તૈયબજી.	સ્ત્રી શિક્ષા	ઉર્દુ
સૌભાગ્યવતી વિદ્યાગૌરી રમણુભાઈ બી. એ.	„	ગુજરાતી.
„ સરસ્વતી મણિલાલ	„	„
કુમારી કાશીબાઈ નવરંગે બી. એ.	„	મરાઠી.
સૌ. વેણુબાઈ નામ જોશી.	પરોપકાર	„

સૌ શાન્ત મુગન્તળી ઝે	પરોપકાર	મુન્દરાતી
„ અ બાળાઈ ખાડવાલા	„	„
„ રતનગાઈ લક્ષ્મીનાથ	„	„
„ પ્રિયવદા ત્રિપાટિકા	„	„
„ ઉમાગાઈ કેલકર અનાથાશ્રયની દસા અને તેની મુંવાગણા મગડી		
„ મેવતીગાઈ નિકામે શહેર તથા ગામમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે પાઠશાળાઓની આવશ્યકતા		„
„ દાશીગાઈ કાનિટકર વિધવાઓને શિક્ષક તથા દાઈ બનાવવાના સગ્લ ઉપાય		„
„ પાર્વતીગાઈ આફવલે બાળવિવાહ અને તેના અનિષ્ટ પરિણામો		„
„ ધનકુ પર પુરોહિતમદાસ		મુન્દરાતી
કુમારી મધુગાઈ જ્ઞેશી કુળબંધુદાર તથા નવા વિચારોના સમ્મેલનના ઉપાય		મગડી
ડોક્ટર કૃષ્ણગાઈ કેલવકરળી ઝે સ્ત્રીઓની આગેજ્યતા એલ. એમ. એમ. સંજ ધી યોજના		„
સૌ તાપ્તીગાઈ મોતીવાલા	„	મુન્દરાતી
„ રમગાઈ કેલવકર બાળકોનું પાળણુ પોષણ મગડી		
આ પછી ભારતવર્ષની મુવિખ્યાત કવિયત્રી મૌં સરોજ નાઈ-જો પોતાની રચેલી કવિતા “ ટૂ ઇન્ડિયા ” (To India) અર્થાત્ “ હિન્દુસ્તાનને ” એ ઇંગ્રેજીમાં કહી સભાગાવી તે પછી સભાપતિને દર્શપૂર્વક ધન્યવાદ દઈ સભા વિચર્જન થઈ		

ચામબાણ વાઝ્યાં.

(લખનાર-આપણ, ઓમદવોદી મોચીઓનો ગોર.)

વાંચનાર વિચારના વમળમાં વલ્લખાં મારશે કે, હૈં ! નયનબાણ, મયનબાણ, કામબાણ અને રામબાણ તો સાંભળવામાં આવ્યાં છે, પણ આ ચામબાણ શબ્દ તો નવોજ નજરે પડ્યો ! ! હા. વાન જરા વિલક્ષણ છે ખરી પણ હ્યો હું થોડાક શબ્દોમાં સમજાવી જાઉં. જો આ લેખ ક્ષત્રિયોના ગોરે લખ્યો હોત તો તેણે રામબાણના વળાણની ખાણ ખોલી નાખી હોત, ગણિકાના ગોરે લખવાનો શ્રમ લીધો હોત, તો નયનબાણ, મયનબાણ કે કામબાણની ઓળખાણ કરાવવામાં વાણ કરી નહોત; પણ આપણે તો ક્યાં મોચીઓના ગોર એટલે પોતાના જજમાનોના કામથીજ વાંચકોને પરિચિત કરવા, એજ પોતાનો ધર્મ સમજાવે છીએ- એમાંજ આપણું ગૌરવ છે. યસ, આપણો તો એવોજ નિર્ધાર છે કે:-

“ ખચર જિજમાનકી મનાને હયે; ”

જિરકા ખાતે હયે ઉરકા માતે હયે. ”

હવે મારા જજમાનો જાણે તમારા ઓળખવામાં આવી ગયા. હાથ “ ગુજરાતી ” તે લોકો વર્ષોનાં વર્ષો થયાં જોડા સીવવાનું કામ કર્યાં કરે છે. પણ જોડા તે કેવા ? કુળવાન, ભલા, ગરીબ અને નિરાશિમાની પેલાં અંગ્રેજી બુટ જેવાં લેખાં ફાટેલ કે બિખડેલાં ! વડેલા નહિ ! તમારાથી અજાણ્યું તો નથીજ, કે બુટોએ કેટલાં આયાં ફોડ્યાં છે અને કેટલી તક્ષીઓ તોડી છે ! સેંકડો માણસો સ્વર્ગની સેલ કરવા ગયા છે અને માત્ર બુટના અસાચારથીજ ! પણ છટ-તે કાળા લોક હતા; એટલે તેમનું મરવું અને પીંપણનાં સુકાં પાતરાંનું ખરવું એ બન્ને ખરાબર છે ! હવે મારા જજમાનોના બનાવેલા જોડાઓની કુલીનતા જુઓ. તેમણે આજ સુધીમાં કોઈ પણ ગોરાને દુઃખ નથી

દીધું અને એ વાનનું વધારે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા પણ નથી કારણકે, એ એક વિશ્વ વિખ્યાત વિષય છે હવે એ હાલમાં એ ગરીબ કુલીન જોડા ન ધારેલું આમળાણનું કામ કરી ગયા છે એ માગ જજા- માન મોઝી રાજોની મીટી ગ મેળવી આવતી મોમવતી ને શુક્રવારે મોટી તપાસ ચલાવી કે કોઈ જોડો નીચ જાતિનો તો નથી શીંચ્યો ? તેમજો ચોખ્ખીને ચણક રીતે કંઠ્યું કે “ ના, ગો-દેવ ! ” ત્યારે અમદાવાદના જડજ સાહેબને એ જોડા આમળાણ પેટે કેરી રીતે ખટક્યા ? અને અ- શ્રેષ્ઠ છુટોએ હૃદયમાં ધર કેમ કર્યું ? શું છુટમાં મખમલની નાળ લાગેની હતી અને જોડામાં લાલોડીઆ જડ્યા હતા કે ? શુ દેશી જોડા આમ- ડાના બનેલા અને વિલાયતી છુટ વાદળીના કટકાના સીવેલા હોય છે કે જેને લીધે આટલો બધો જમીન આસમાનનો અંતર થઇ ગયો ! !

માગ જજાનોની કૃતિને કલક લગાડવાનું કારણ જોળવા માટે મેં ચારે દિશાએ ખોળ કરી, ત્યારે માડમાડ જલ્લુ કે ગોરા સાહેબો દેશી જોડાને મેલધેન્ના ગણીને ધિક્કારે છે અને છુટને ચોખ્ખા ચણક ગણીને માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે ! ! એ તારી ! આ તો આશ્ચર્યકારક ચિન્હ મૂડવા જોગુ વાક્ય ! અરે આપૂ કુ બાર કરતા ગધેડા ડાહ્યા હોમજ કેમ શકે ? પહેરનાર કરતા જોડા વધારે ચોખ્ખા તે ક્યાંથી અને કેમ થાય ? જે દિ દમા વસતા લોડો નિત્ય ન્હાય ધુવે અને આચાર માટે મરી મટે, તેમના જોડા એવા મેલા કે આમળાણ ગતી કાળજી ચીંગી નાખે, અને જે વિલાયતમાં પદર દહાડે પણ ન્હાવું નશીંગ મનાય ત્યાના નિવાસિયોના જોડા એટલા બધા ચોખ્ખા કે દૈયા અને આખોમા ધગ કરે ! હાથ પાણી લેવાનું સ્વપ્ન નહિ, તે ધણી નિલના સધ્યાવદન કરનારના જોડાને જોઈને મોહુ મરોડે અને દેશીઓ હાથ પાણી ન લે તરને પ્રેમની દૃષ્ટિથી જોવા કરે, એ પણ સમયની એક લીલાજી ! આ એક કહેવન યાદ આવે છે કે.-

“ અજગ્ય તેરી કુદરત અજગ્ય તેરા ખેલ ;

છછુ દર કે સરમે ચમેલીકા તેલ ”

વળી વિલાયતીઓમાં આઠ દિવસે પ્રભુ પ્રાર્થના કરવાના વિચારે અને હંડાયલા હોરાઓના ઘરમાં બાયડી છોકરાં બધાં પાંચપાંચવાર વળુ નિમાજ કરનાર તેમના ભીતરી ભાગે અને ભાવેની ભાજી ન કહાડતાં માત્ર જોડા જોડા હંડવામાં ચોખ્ખાઇના ચેલા બનેલા જડજ સાહેબ બરાબર જડ જ નીકળ્યા, એમ કહેતાં આ ગોર દેવની ચૈતન્ય શક્તિ અચકાતી નથી. લઘુશંકા કરી છૂટથી સ્વચ્છતા સાચવનાર સરસ ચોખ્ખા કે ઉભા ઉભા લઘુશંકા કરનાર ? પાંચ નિમાજમાં પાંચવાર હાથ પગ મોઢું ધોઇ પવિત્ર કપડે પ્રભુ પ્રાર્થના કરનાર ધણીની ચોખ્ખાઇ જુઓ અને ખાતાં બુટ, પીતાં બુટ, લકિત કરતાં બુટ અને જો ચાલે તો સૂતાં પણ બૂટ પહેરી રાખનાર ધણીઓની ચોખ્ખાઇને નિહાળો ! !

ન્યાયની દૃષ્ટિથી નિહાળતાં મારા જજમાનોના સીવેલા જોડા સર્વ રીતે નિરપરાધી છે-અને એથી વિરુદ્ધ ગુણુ ધરનાર વિલાતી બુટો ખૂની તરીકે અનેકવાર દંડાઇ ચૂક્યા છે. પણ જડજ સાહેબે ખૂનીને ગુનાહગારને ન્યાયાલયમાં છૂટથી લાવવાની પરવાનગી આપી છે અને નિરપરાધી દેશી જોડાને કોર્ટથી દેશવટો દાખા છે ! શું એનુંજ નામ ન્યાય કે ? મને ભય છે કે, આ ફાંટાળાજ જડજ જેવી રીતે દેશી જોડાને ફરજિયાત કોર્ટ બહાર કઢાવે છે, તેવી રીતે સીવનારા મોઝીઓને પણ રખેને ગામ બહાર કઢાવે ! જો એમ થશે, તો નફી મારી જાતના દીન બ્રાહ્મણો તો માર્યાજ જશે ! આવા મોટા જડજ થઇને દેશી પગરખાં સામું વૈર બાંધ્યું અને તેમને બોયકાટ કર્યા, તેના કરતાં તો દેશી અનાજને બોયકાટ કર્યું હોત અને પોતે વિલાયતી અનાજથી ઉદર ભર્યું હોત તો તો અમે પણ બપ્પું હોત કે, સાહેબ બહાદુરમાં કંઇક પાંણી છે ખરું ! પણ આ તો પેલી તીસમારખાં વાળી વાત કરી કે, “ જસ ભાગી નાખું રાંડીરાંડાનાં હાંદલાં ! ” અરે ભાઇ ! સવારાણનાં ભાગેને ? તો કહે કે “ ના બા, તેના ધણી મારે ” દેશી અનાજ બોયકાટ કરે તો પેટલાદમાં ફૂકાળજ પડે તો ! એ તો ગરીબજી જેરનેજ ભાણી કહી શકાય !

પણ હવે મારે માગ જજ્ઞમાનો માટે જડજ માટેના દુઝારમાં એક સવાસ પૂછવા જવું તો પડેજ નહીં ત્યારે હું અમળવાદી ગોળ હજી, અ ગપર અ ગપ્પુ, કમરે ધોનિયુ અને પગમા પગરખા । અરે ખાપરે બૂલ્યો, પગરખા તો હંડ ચઢી વાગે છે કે ઘેચીજ ઉઠાડે પગે

“ ઓહોહોહો ! આ ટાટ ક ? જાપરે જાણે ધન્ય મનનો દુઝાર । અને પેલા લાલ ધોડાવાળા જમદન જિભા છે, ને પગરખા ઉતરાવનારા હશે પણ આપમેં શું । પગમા જોડા દોને તો ઉતરાવને કને ! આપમેં તો કરિયાદ કરી છે માટે જુમ પાડી જોડાએ—” એ કહિયાદ છે, કહિયાદ છે, બે દાદ છે એ-એ-એ માર્યાં રે માગ જાપ ! એા સાહેબ ! કહિયાદ !

“ હે ન્યાયમૂર્તિ, હે કુવન્તી મૂર્તિ ! હે કર્મવન્તી અનુમૂર્તિ ! આ તારે દામ દેશી આમળાણ દોર છે જોડા મીઠવાની દોર છે, પગરખાની દોર છે અને મોચીડાનો ગોર છે । તુ સાહેબ વિજ્ઞાપતી છે, પ આમાં પ આપતી છે, જોડાનો અદાવતી છે ને છુટાનો દિમાવતી છે । માગ જજ્ઞમાનો મોચી છે, તેથી વાત મેં એ મોચી છે, તે નખોડિયે જોચી છે, તે માટી જહુ પોચી છે મજુગી રૂંવા વિના છુટકો નથી, આમડા વેતરવા વિના છુટકો નથી અને તાગથી દગરા રિતો છુટકો નથી । માટે માગ જજ્ઞમાનો તગધી હું જે પૂછું તેનો જવાબ આપ હે જાપુ । તને દેશી જોડાનું શું નથી મગનું ? આમડું કે આઝરું ? જો આઝરું ન મગતો હોય તો તારે આઝરું અને અમારું આમડું લઈ માગ જજ્ઞમાનો વર્ણુગ કર છુટ મીઠે, જો અમાગ આમડાથી તને નફરત થતી હોય તો તારું આમડું અને અમાગ આઝરના વર્ણુગ કર જોડા જનાવં તેમજ જો તારા મનમાં અમાગ આમડા અને અમાગ આઝરું અને માટે ચિકકાર વમેસો હોય, તો તારા આમડા અને તાગજ આઝરું ન છુટ માગ જજ્ઞમાનો ત્યાર કહે । જે તને મમેં તે જવાબ દે કે, જેથી મારાં જજ્ઞમાનો પેટ લગવાના જતનો આગ બે.

(આનું ઉત્તર મળવાનું છે)

હવે થોડીક વિશ્વપિત વડીલોને કરવાની છે. હે મારા ગુર્જર દેશના ગૌરવ હેતુઓ ! હે ભણ્યા ગણ્યા ભડકીરો ! શું તમે પણ આ જન્મ સાહેબની એક પક્ષી જડ આજ્ઞાનું પાલન કરી ગુજરાતનું નુર ગુમાવશો ? શું આજે પગના જોડા બદલી કાલે ઘરના જોડા બદલવાની આજ્ઞા કરતાં શિખવશો ? શું આ ખુલ્લી દાઝને બીકણુ ધોતિયાંદાસ થઇ શરણુ થશો ? ના, ના, એમ કરવા કરતાં તો છેક ધર સુધીયા જોડા કહાડી ઉઘાડે ન્યાયાસનમાં જશો તો લોકો તમને બહુજ આશીષ દેશે ! અરે, જો તમારા જેટલું ભણતર ગણતર આ ગરીબ ગૌરને મળ્યું હોત, તો નિત્ય કોર્ટના બારણા બાગળ જોડા કહાડી કાશ્મીરી દુશાલામાં વીંટાળી બગલમાં મારીને અંદર જાત. કારણ કે સાહેબનો ગાલીચો ગલીચ જોડા ન બગાડે એટલેજ તેમનો વાંધો છે. પણ કદાચ તમે મારા આ વિચારથી મળતા નહિં થાઓ. અરતુ. બીજો વિચાર વાંચો અને તે માનો કે જેથી આપણા દેશનું ગૌરવ સમજાય.

હિંદુઓ અને અહલે ઇસલામ (મુસલમાનો) બંનેના શાસ્ત્રો પ્રમાણે ન્યાયાલય (અદાલત) તે ઇશ્વરનુંજ ઘર (ખુનાયે ખુદા) મનાય છે અને ત્યાં બોલવુંજ પડે છે કે “ ઇશ્વરને હાજર નાજર સમજી સાચું બોલીશ. ” હવે જે રથળમાં સાક્ષાત્ ઇશ્વર હાજર નાજર હોય, ત્યાં જોડા પહેરી જવાનું આપણા ધર્મ કે દીનથી ઉલટું છે. માટે કોઇ પણ હિંદુ કે મુસલમાને કોર્ટમાં જોડા પહેરવા એ ધર્મની આજ્ઞા (કવાયદે દીનીગી) ભંગ કરવા જેવુંજ છે. માટે આપણને ખરે ભારે ચઢાવવા માગતા ધોળે દહાડે ન્યાયાસને વિરાજતા નાઈટ સાહેબની આજ્ઞા માથે ચડાવી આવી રીતે વર્તો તો સાફ, એવી આ બીખારી બ્રાહ્મણની નમ્ર વિનંતિ છે. હું આજ્ઞા રાખું છું કે, આટલી બીખ હું માગણી બ્રાહ્મણને આપી તમો દેશ અને પરમેશ્વરના ખ્યારા થશોજ.

તા ૧૦ જાન્યુઆરી ૧૯૦૪

* હમ્ ઔર તુમ !!!

(૧) અમે અને તમે પૃથક્ પૃથક્ 'જમ્મે', કાગ્જુકે તમે તમે છો ને અમે અમે; જો એમ ન હોત તો યુરોપ અને એશિયા બે નહોત; એકજ હોત. અને તમે નો અંતર ન રહેત, અમે ને તમ એકજ થઇને માન અમેજ હોતે કે તમેજ

(૨) અમે પૂર્વીય છીએ, તમે પશ્ચિમાત્મ, અમે આર લ, તમ અંત અમારો ઉદય પ્રથમ, તમારો અસ્ત અંતે, અમ આકાશ તમે પ્રકાશ, અમે અધકાગમાથી ઉદય થઇએ છીએ, તમે તિમિરમા અસ્ત થાએ છો

(૩) અમે કાળા છીએ તમે ગોરા, અમાગ વસ્ત્રો સપન, તમારા કાળા. તમે ગૌર શરીરને ઢાક્યુ ગખો છો, અમે કાળા અંગને ઉઘાડું. અમે સાદુ પાણી પીએ છીએ, તમે લાલમ લાલ ! અમારા આકાશમા અમિ, તમારામા ધુમાડો. ઉદાપણ તમારી સ્ત્રીઓનાં નેત્રોમા અને મોતુ માથાપર, ઉદાર્ઠ અમારે ત્યા આકાશમા ને મોતુ ધરતી તળે અમારા ને તમારામા ધણોજ અંતર છે, તે વિમરી જવુ ન જોઇએ તમારા ને અમારા વચ્ચે કાળા પાણીનો આતરો છે કાળા પાણીના પાર જવાથી

* લાહોરમાં પ્રગટ થતા “ મખાજાન ” નામના ઉર્દુ માસિક પત્રમા આલેખ આવ્યો હતો લેખપ્રણાલી પરથી લેખક કાઠ સારો હોવો જોઇએ, એ પ્રગટ જણાય છે. લેખકે કંઈ કારણોથી પોતાનું ખરું નામ ન આપતા “ ખીરજાર ” નું ઉપનામ ધારણ કર્યું છે. અ. કે. નાયક.

અમારી જાતિ જતી રહે છે ને કાળા પાણીને પાર કરવાથી તમારી જાત રહેતી નથી.

(૪) તમે લાંબામઝે, અમે પહેને, અમે રિથર, તમે ચલ. અમે તોલમાં તમે ભારી મૂલમાં. જીભને સ્વાધીનમાં લેવાનો કુપાય તમારી પાસે શરીર શક્તિ, અમારી પાસે નબત્તા. અમે ગરબડીઆ છીએ તમે બહેરા છો. અમારી બુદ્ધિ ઝીણી છે-એટલી ઝીણી છે કે, છે અથવા નથી એ બાણુવુંજ કહણુ છે.-તમારી બુદ્ધિ જાડી-ઘટ્ટ છે એટલી જાડી છે કે જેની જાડાઈનો કશો પતોજ નથી લાગતો. અમારી દૃષ્ટિમાં જે સત્ય છે તે તમારી સમજણમાં આવશ્યકર છે, અને તમારા ધ્યાનમાં જે સત્ય છે તે અમારે ભંખે તે સ્વપ્નવત્ છે.

(૫) તમે પ્રયજ્ઞ, અમે નિર્જ્ઞ. તમે સ્વતંત્ર અમે દાસ. તમે શાસક અમે આજ્ઞાંકિત. તમે હુકમ કરો છો, અમે હુકમ માનીએ છીએ. અમ અન્ન દહએ છહએ, તમે ખાઓ છો. તમે ગાત્રો દો છો તે અમ ખામએ છીએ. તમને અમારાપર ધૃણા છે અમને તમારાપર શ્રદ્ધા. અમે તમારે ઘેર આવીએ તો તમે કોવિત થાઓ છો, તમે અમારા ઘરે આવો તો અમે પોતાનાં અહોભાગ્ય માનીએ છીએ. અમે તમારા પગમાં આઝાદીએ છીએ, તમે અમારે માથે ચડી જાઓ છો.

(૬) તમે પરદેશ ખાતે દોડો છો, અમે ઘરમાં પડી રહીએ છીએ. અમારી જાતીય સમ્પત્તિ સ્થાવર છે, તમારી જંગમ-ગલ્લે પૈંડાવાળી. તમારું વ્યસન છે મદિરાનું, અમને અશીણનું. તમને હાથ પગ પછાડી ગટરમાં પડવાથી આનંદ આવે છે, અમને ઝોકાં ખાઈ જીજાને આઘાટવામાં તમારાં મુખો કાચીક, અમારાં દુઃખો માંનસીક. તમે ઇચ્છો છો જગત્ વિજયી થવ્વની શક્તિ, અમે ઇચ્છીએ છીએ જગતને દગી લેવાની બુદ્ધિ. તમને ગમે છે વિખ્યાતિ, અમને ખુલ્લે પડી રહેવું. તમારી પોંદી-સીનું તાત્પર્ય છે પરિશ્રમ, અમારીનું બેઠે ખાવું.

(૭) તમારી સ્ત્રીઓ પ્રાય પુરૂષ છે, અમારા પુરૂષો મોટે ભાગે સ્ત્રી છે તમે શ્રદ્ધાવસ્થામાં પણ યુવાન, અમ જયપણુમાંજ વડા અમ લગ્ન કરીએ છીએ જુવાની આવતા પહેલા, તમે પગ્ગો છો જુવાનીની પરવાર્યા પછી, અમે કાચા તોડી પાકમાં પકવીએ છીએ, તમે મગ્ગરી જવા પછી ઘેર લાઇ જાઓ છો તમે જ્યારે ઘરમાં પ્રવેશન થાઓ છો ત્યારે અમે વનમાં ચાલ્યા જઈએ છીએ (તમારો શુદ્ધચાત્રમ કામ તે અમારો વાનપ્રસ્થ)

(૮) તમારામાં પ્રથમ પ્રીતિ, પછી પાણી અદાન, અમારામાં પહેલા લગ્ન, પછી પ્રેમ અમારે ત્યાં લગ્ન થાય છે, તમે લગ્ન કરો છો. અમારામાં લગ્ન થાય છે તેથી નિમે છે, તમે લગ્ન કરો છો તેથી છેડા-છૂટકો, પણ જટનેપટ તમારી સ્ત્રીઓની વચ વીને છે પતિ સાથે લડતા જગડતા, અમારી સ્ત્રીઓ, આયુ વિતાવ છે પતિની કેદમાં મળડતા, તમારે ત્યાં સ્ત્રીઓના સ્વરૂપનુ મૂલ્ય અ કાચ છે, અમારે ત્યાં સ્ત્રીઓના સદ્ગુણ અમુલ્ય ગણાય છે તમારે પતિની શોધા ને વડાઇ છે પૈમે કમાવામાં, અમારામાં ઘરેલું ધણવવામાં

(૯) અર્થાત્ જો તમે ઇચ્છો છો તે અમે નથી ઇચ્છતા, અને અમે ઇચ્છીએ છીએ તે તમે નથી ઇચ્છતા, તમ જે પામેો છો તે અમે નથી પામતા ને અમે પામીએ છીએ તે તમને અપ્રાપ્ય છે, અમે માગીએ છીએ એક, તમે અનેક અમે એકનું પરિવર્તન ઇચ્છીએ છીએ તેના પર મી ફું, તમે ઘણાને જાલ મેળવો છો એકની પાછળ ધણા મી ડા. તમારા વિદ્વાનો માગે છે શુદ્ધિના પ્રમાણ, અમારા વિદ્વાનો વડિલો ને મહર્ષિઓના ઉદાહરણો, તમે જીવો છો ઘર જટાર અમે મરીએ છીએ પ્રમા. અમારૂં મ ગીન અને અમારા મનથી નિરર્થક ટાહેલા છે, તમારી વિદ્યાનો ઉદ્દેશ છે જાધુ જાણવા છતા કાંઈ ન જાણવું ને અમારી વિદ્યાનો ઉદ્દેશ કંઈ ન જાણવા છતાં જાધુ જાણવું, તમારે ત્યાં ખીજા લવમાં સ્વર્ગ, અમારે માટે આ લવમાજ નર્ક. એટલાજ માટે પૈવો લવ તમારે માટે

મારો અને અમારે સાટે આ લવ-સંસાર પરિભ્રમ કરવા જેવો. પ્રથમ-થીજ હી ચૂક્યા છીએ કે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં બહુ મોટો અંતર છે; તમે ચાહો છો કે અમે જગીએ છીએ, અમે ઇચ્છીએ છીએ તમે સુખ રહો.

તમે પણ સારા અને અમે પણ સારા-કેવળ તમારું લલું, અમારું જુડું, અને અમારું લલું તમારું જુડું. એટલા માટે ભૂતના અમે ને વર્ત-માનના તમ, બંને મળી ભવિષ્યને સાટે કાંઈ કામની વસ્તુ થઇશું ? એ પણ કાંઈ અશક્ય જેવું છે.

અમૃતલાલ કેશવલાલ નાયક.

*મારો જંગળારી પોપટ ઉડી ગયો.

લેખક—શ. અમૃતલાલ કેશવલાલ નાયક, મુંબઈ.

દોહરો.

“જંગળારવાસી હતો, “કસુકા” કહેતો નામ;

બહુ બોલો નકલી વણી, મુખથી રટતો રામ.

૧

૪ “મારો જંગળારી પોપટ ઉડી ગયો” આ કાવ્ય મારો પાળેલો પોપટ ઉડી જતાં મનના સલ હૃદયાર રૂપે લખવામાં આવ્યું છે. પરંતુ એમાંથી પારમાર્થિક અર્થ ઘણીજ સરલતાથી નીકળી શકે છે. તે આ પ્રમાણે.—

૧. “કસુકા” એ જંગળાર નિવાસી પોપટનું વિશેષ નામ છે. જંગળારનો પ્રદેશ આર્યાવ્રતથી ઘણોજ દૂર આવેલો છે. તેથી “જંગ-ળાર” શબ્દથી પરલોક પ્રજાલોકની ભાવના લેવાની છે અને “કસુકા”

અને:૯૨

‘પાળ્યો’ તો બહુ ગ્રીનથી પીતળના પાજગમાં,
જ તે મારી માતા બહેનો ઘોષ રૂઝ રાખતા;
લાભી એ તમારી પ્રિય વાચનારાં ગાંધાર,
પોતાના કોમળ કરે અજવાળી નાખતા,
કરડી એ ખાતો કાંઈ કાંઈ વાર આગળીને,
લુગડા, કાગળ-છતાં અમે બધું સાખતા,
તોય દાવ જોઈ ઉડી ગયો દગાગાજ શુક,
રાખીને વિશ્વાસ લેશ વાર આકુ ઝાંખતા

૨

તે મન છે અર્થાત્ મનનુ મૂળ ઉત્પતિમ્થાન બ્રહ્મ લોક છે, એમ તાત્પર્ય છે (મન શબ્દથી સમગ્ર મનુષ્ય દેહની પક્ષ ક્વચિત્ કલ્પના વધ સકે છે, મન સરેવ ચ ચળ હોય છે અને વિરોધ બોલતુ એ સમજતાનો ધર્મ છે માટે તેને અહીં “ બહુ બોલો ” જેવું વિશેષણ અપવામાં આવેલું છે તેમજ બાહ્યાવસ્થાથીજ બે સૂક્ષ્મતાથી અવલોકન કરવામાં આવશે તો ત્વરિત મુગ્ધ જનોના બલ્યવામાં આવી શકશે કે, મનનો અનુકરણ એ સ્વાભાવ ધર્મજ છે અર્થાત્ માતા પિતાની લાપા તેજ તેના પુત્રની ધાય છે- કૃત્યો પણ બહુમા તેના જેવાજ તે આગર છે એ મનના અનુકારક ધર્મને લીધે જ અહીં “ નકલી ” વિશેષણનો ઉલ્લેખ છે જ્યાસુધી વિકારને વશ થએલું નથી હોતુ, સામુધી રાગમા પ્રિયતા રાખવી, એ મનનું સ્વભાવિક વલણ હોયછે તેનું “ મુખથી રટતો રામ ” એ વાક્યથી સ્પષ્ટીકરણ છે અસ્તુ

૨ બીજા પદથી લાવનાનું રિચલતર યાયછે વિજગ્રંથ વનમા ખલાયન કરી ગયેલા મનને ઉપાલ લનય આ કાવ્ય સંબોધન છે. આત્મા પોતાના અનુયાયિ મનને કહેછે કે, દેહરૂપી પિંજરમા તને

‘મૂલ્ય તારું મૂઠી ભરી રૈપ્યકથી આપ્યું હતું,
વર્ષોથી મેં મોટો કર્યો તને પાળી પોષીને;
આહી આરૂં ફળ લાવી ખતે ખવરાવતાં તાં,
લાડકો ધારીને તને રાખ્યો’તો સંતોષીને;

અલંત અનુરાગપૂર્વક પાળી રાખ્યો હતો-અહીં પીતળના પાંજરામાં
કહેવાથી દેહનું નષ્ટત્વ વ્યક્ત કરેલું છે-મારી શાંતિ અને સદ્ભાવના
રૂપી માતા અને ભગિની સદ્વિચારરૂપી જળથી ઘોષ તેને શુદ્ધ રાખતી
હતી અને પ્રિય વાચક! મારી ધર્મપત્ની ભક્તિ-તે તમારી બ્રાતૃભાર્યા
-પણુ શુદ્ધતા રૂપ પોતાના સુકોમળ હસ્તથી તેને વિશુદ્ધ માર્ગે પ્રવર્તા-
વતી હતી. તેની નીતિરૂપ કરાંશુલી, વિવેક રૂપ કાગળ (પુસ્તક) અને
વિનયરૂપ વસ્ત્રોને પણ તું કરંડી ખાતો-તેની સિમાની અતિ કાન્તિ કરી
જતો હતો, છતાં અમે-હું આત્મા, શાંતિ અને સદ્ભાવના તે સાંખી
લેતાં હતાં-અર્થાત્ એ સદ્ગુણોથી તારા હૃદયે ઢંકાઈ જતા હતા-છતાં
પણુ તારાપર વિશ્વાસ રાખી તને રેઢો રાખતાંજ તું ઉડી ગયો-તે તારો
દાવ સાધ્યો-વિષયોના વિકારવનમાં પલાયણ કરી ગયો-અહીં સુવિચાર-
રશીબ, સદ્ગત્યારી પવિત્રાત્મા પુરુષોના સંગનો અભાવ થતાં અંચલ
અહીં દિગ્દર્શન કરાવેલું છે ઇતિ. ”

૩ વારંવાર જન્મ ભોગવ્યા અને તેમાં કષ્ટો સહન કર્યો ત્યારે
મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ થઈ અને મનુષ્યદેહ આવ્યો ત્યારે મન મળ્યું. એ
સંકટો સહેવાં અને સુખોનાં બલિદાન દેવાં તે મૂલ્યના રૂપિયા. મનને
પ્રાઢી આપવી તેજ તેને પાળી પોષી મોટું કરવું, સંસારનાં નાના પ્રકા-
રના સારાસાર વિવેક રૂપી અનુભવો તેજ ફળ અને તે ફળની મથાર્ય
રૂપમાં પ્રાપ્તિ તે સંતોષ છતાં પણ કદાચિત્ તને કુમાર્ગમાં જવાની વૃત્તિ
થતી’ તી અને તારી ઇચ્છા પૂર્ણ નહોતી થતી, તો તું રોષાઈ જતો’ તો
(પણ તને સદ્વૃત્તિઓનું પ્રમળ રોકી રાખતું હતું-એ રહસ્ય ગુહ્ય છે

પાપો કૃત્રાવીને આખ બદલી તુ ઉભો રે' તો,
કાંઈ વાર કાંઈ જોણુ પડતુ તો ગેળીને,
હાપ! રોવગલી ગયો બબ્બે આગુ આગ બુ ડા,
તારા જવાનો છે બહુ જોડ મારી ડોરીને

જૂલણા,

જ્ઞાપ ! હું ખ થાય છે જીવ બળિ જાય છે, મીટીજોનું મમગળ થાય બહાળી,
પાજર પેળિને મન વ્યથા થાય છે, જેમ અપ્રાણ આ દેહ ખાલી,
રામતુ નામ શીખજી તને જોડતા, તેજ શુરુને દિધી હાથ તાળી;
આપવી આવ હે બાપ ! વદજી નહિ, ચિત્તથી દૂર કર ખીક ઠાલી

છતાં પણ ચચલ હોવાથી દુર્વૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થઈ તુ પલાયન કરી ગયો-સ-
દાચાર રૂપ સદતમાથી દૂર થયો-તેનો મારી માતા જે સદ્ભાવના તેને
બહુજ શોક છે. રહસ્ય અષ્ટ છે (ડોમી-જંગલી માતૃશ્રીને “ આ આમા-
રાં ડોમી;” એમ કહેવાનો પ્રચાર છે અને તે સવને વિદિત છે. આવા
સાધારણ સંપ્રદોષો જે પ્રેમના તન્મો રહેલા છે, તે તો જેને” ડોરી”
પદની પ્રાપ્તિ થએલી હોય, તેના હૃદયને અનુભવમાં આવી શકે છે) અગ્નિ.

૪ મનને દુરાચારમાં વહેણુ જોઈને આત્માનો એ ઉદ્દગાર છે.
કે, “ હાપ ! મને અત્યંત દુઃખ થાય છે અને સદાચારમાં વિવેકરૂપી
સીટીજો જે-અમૃતતુલ્ય નીતિ વાંચો-તાં મુખમાંથી ઉચ્ચારતા
હતા તેનું મને સ્મરણ થતા મારું હૃદય કાઢી જાય છે. પાજર-દેહને દેખી-
ને જેમ દેહને પ્રાણ વિના દેખી જોઈ થાય છે તેમ મહા વ્યથા થાય છે.
કારણ કે, તે ખાલી છે-દુઃગચ્છમાં પ્રવૃત્ત થયેલા મનથી જીવનું તે મરણ
તુલ્ય છે એવો આમા સાગર છે-કાળ કે, દુઃગચ્છથી અપકીર્તિ થાય
છે અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પદ્માત્માના વચન પ્રમાણે
“ સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ” સંભાવિત મનુ-

આપાધ.

ખેળવશે સમજીને સાર, તેનો માનીશું ઉપકાર;
કરશે સેવા કરી વહાલ, શોકિત અમૃતલાલ,

બની અપહીર્તિ તે મરણથી પણ વધારે અધમ છે ઇત્યાદિ.” મેંજ તને રામનું નામ—લકિતલાવના—શીખવ્યું—પરમાર્થનો માર્ગ દર્શાવ્યો ત્યારે તેં મારોજ લ્લાગ કર્યો? ગુરુને લજ્જ દીધો? (આમાં આત્મા અને મનની ભિન્નતાનું દર્શન છે.) આત્મા મનનું આવાહન કરતાં કહે છે કે, “હવે તો પાછું આવ? ચિત્તમાં ખીક ન કરીશ. અમે તને વઢીશું નહિ. અર્થાત્ દુરાચારથી પાછો વળી પુનઃ સદાચારના સ્વદેશમાં સંચાર કર—ણાં તારો અનાદર નહિ પાવ. (કરકે છોડા ઉરને બી નહિ ક્રિયા) એ કહેવતની સત્યતા સિદ્ધ થાય છે. દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થયા છતાં પણ પાછું સદાચારનું મહણ કરવાથી પાપ ટળી જાય છે. એ રહસ્યનું અહીં સ્વયન છે.

૫. દુરાચારમાં ફસેલા મનને જે કોઈ સદાચારમાં વાળશે, તેનો ધંજોજ ઉપકાર માનવામાં આવશે. મન માટે શોકગ્રસ્ત થયેલો આત્મા તેના (સદ્ગુરુની) અત્યંત પ્રેમપૂર્વક સેવા કરશે, તેને અશ્રુન (મુલા) અને લાલ (એક જાતનું માણિય) સગાન માનશે. (અથવા દ્વિતીય પક્ષે “ અમૃતલાલ ” લેખક એમ કહે છે—કિંવા માને છે એવી અર્થની સંભાવના છે.) અંતે ગુરુ વિના જ્ઞાન થઈ નથી શકતું—માટે તેની લકિત કરવી જોઈએ અને તદ્દ્વારા પરમાત્માના સ્વરૂપને ઝોળખવું એ આશયનો ઉદ્દેશ છે. ઇતિરામ.

સતી.

ભારત માતાએ પણ એકેક એવાં સ્ત્રી સ્ત્રીને જન્મ આપ્યો છે કે વિદેશી જનો તેણીઓના ચરિત્રોમા વિશેષોક્તિ ધારી માનવામાં પણ આનાકાની કરે છે ! એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે અન્યોન્ય દેશવાસીઓને એવા સ્ત્રી આપડવાળ નથી સત્યવક્તા વિદેશી શોધકો-એ આ વાતનો પ્રકટ સ્વીકાર કર્યો છે.

ડાક્ટર બર્નિયર નામનો એક ફ્રાન્સનો રહેવાસી વિદ્વાન ઔરંગ-જેળના સાસનકાલમા આર્યાવર્તના વિલોકનાયે આગ્યો હતો તે પેસેન્ટા-ઈન, મીરિયા, ટર્કી, ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને અરબસ્તાનનુ ભ્રમણ કરતો કરતો છ સ ૧૬૫૬ મા મુમ્બઈ નગર સુરત જ દરમાં પ્રથમ હત્યો. ભારતમા આની ને આશરે બારેક વર્ષ દિલ્લીમા રહ્યો. આ કાળમા તેણે પ્રાચીન સમસ્ત ભારતવર્ષનુ અવલોકન કર્યું તે વેળા દાનિશમ દખા નામનો સુબેદાર રહેતો હતો તે ઔર મજેળનો પચ્ચેશી વિભાગનો મંત્રી પણ હતો પોતે ફારિસનો રહેવાસી હતો અને બહુ વિદ્યાવ્યસની હતો ઔર મજેળ તેનુ બહુ મન્માન કરતો એ સુબેદારના આગ્રયમાજ બર્નિય બાર વર્ષ પર્યંત ભારતમાં રહ્યો હતો એણે અહીં રહી દાનિશમ દખા પાસેથી ફારસીનો પણ સારો અભ્યાસ કરી લીધો એ ડાક્ટર પોતાના રચેલા ભારતના વૃતાંતમા મોલમી શતાબ્દિમા પતિ પાછળ પ્રાચી સમર્પણ કરતી મતીઓનુ નિજ નેત્રે નિરખેલુ વર્ણન નિમ્નાનુસાર લખે છે

“ મહે ચાર પાચવાર સ્ત્રીઓને જીવતી જળતા જોઈ છે. આહહા ! કેવા ભયાનક કાન્ડ છે ! જો કે મને એકથી વધુ વેળા આ અમાનુષીય કૃત્ય જોવાના પ્રસંગો મળ્યા હતા, છતાં હું વધારેવાર એ બંધ કર દેશ

કદી જોઈ ન શક્યો. હજુ પણ, મને એ પ્રસંગનું સ્મરણ થતાંજ રો-
માંચ થાય છે. ”

“ એક વેળા હું અમદાવાદથી આગરે જતાં જતાં માર્ગમાં એક
વડતા વિશાળ વૃક્ષની છાયાતળે ખરે મધ્યાને વિશ્રાંતિ લેવા બેઠો હતો;
એટલામાં એક વટેમાર્ગીએ મને કહ્યું કે નિકટમાંજ એક સ્ત્રી સતી થાય
છે. આ સાંભળી હું તેણીને જોવાગયો. ત્યાં જમ્મ મહેં જોયું તો એક સ્ત્ર-
કાંઈ મયેલા તળાવમાં મોટો ખાડો ખડ્યો છે; તેમાં લાકડાં ખડકયાં છે;
તેનાપર એક પ્રાચુરહિત કલેવર પડ્યું છે; તેની કને તેની વિધવા પત્ની
બેઠી છે; વાળ વિખરાયેલા; વદન નિસ્તેજ; વિધવામાં શોકનાં પણ કં-
ઈ વિશેષ ચિન્હો નહોતાં જણાતાં; ચાર પાંચ આહલોચિતામાં આગ મૂ-
કી રહ્યા છે; પાંચ પ્રૌઢા સ્ત્રીઓ સ્વચ્છ પટકુળ પહેરી અન્યોન્ય હાથ ઝા-
લી ગાતી નાચતી ચિતાની પ્રદક્ષણા કરી રહી છે; અનેક નાગરિક નર-
નારીઓનાં જુથે જુથ આ દૃશ્ય નિહાળવા એકકાં થયાં છે; ચિતા ઉપર
પુષ્કળ ધી અને તેલ રેડ્યું છે. મારા ત્યાં પહોંચવા પછી અદ્ય સમયમાં
ચિતા પ્રજ્વલિત થઈ, અને તેમાંથી અગ્નિના બડકે બડકાં નીકળવા
માંડયા. જોતજોતાંમાં અગ્નિયે તે વિરહાનલ વ્યાકુલાને તેણીના પતિના
શવ સહિત પોતાના ખોળામાં લઈ લીધી. મહેં જહુ ધ્યાનપૂર્વક જોયું કે
તે અપરિવર્તનશીલ પ્રેમમૂર્તિના મુખપર કોઈપણ પ્રકારની પીડાના ફેર-
ફારો ન થયા ! આ દેખાવ જોઈ હું ભારતની પ્રેમાળ, પતિવ્રતા, નિશ્ચલ
પ્રમદાઓની પોતાના મનમાં પ્રશંસા કરતો પાછો વળતો હતો કે એટ-
લામાં મહેં શું જોયું ? એક, બે, ત્રણ, ચાર એમ ક્રમવાર પેલી પાંચે
સ્ત્રીઓયે તે પૂર્ણ પ્રજ્વલિત અગ્નિપુંજમાં પડતાં મૂકયાં; અને થોડીવા-
રમાં અગ્નિયે છ જીવિત અને એક નિષ્પ્રાણ સરીરને જાળી ભસ્મ કરી
નાંખ્યાં ! પૂછતાં પૂછતાં મને જણાયું કે ઉક્ત પાંચે સ્ત્રીઓ મરનારની
દાસીઓ હતી, અને પોતાના પાલનહાર પાછળ પ્રાણ આપવામાં તેણી-

ઓયે ગૌરવ માની સાથેજ બળી મરવાનું પણ લીધું હતું અને તે પૂર્ણ કર્યું ”

આદલા કાળી ચામડીવાળાઓનાં મુખ ગિચાં કરનારી આ દે-
વીઓ, ગૌગણનાઓ પેકે ક્યાં પ્રીતિની પરીક્ષામાં પ્રથમ સાપત્ર પામેલા પ-
તિઓની ખેળ કરવા જતી હતી ? માતા પિતાએ જેને પાત્રવં વળગાડી
તેનેજ પ્રભુરૂપ ગણી તેનામાં પોતાનો પ્રેમ સ્થાપનાર આ પ્રાતઃ સ્મર-
ણીય સુત્રક્ષણાઓ ક્યા દીવો સમ વર ખેળવા દગવા દોર પેકે છૂટી કર-
તી હતી ? કોણ તેણીઓને પ્રેમનાં પોથાં પકાવતું ? કોણ બ્યાખ્યાનો મ-
બળાવતું હતું ? ક્યારે તેણીઓ પુરુષો જેટલી સ્વતંત્રતા માગતી હતી ?
ક્યારે તેણીઓ સુધરેલપણાનું કોળ ધાલી પુરુષોથી પોતાની સમાનતા
કરતી હતી ?

આર્ચાર્જની દૃઢ પ્રતિગઠી સ્ત્રીઓના સાહસથી ચક્રિત થયેલો ઝાઝર
બર્નિયર પોતાની આંખે જોયેલો એક વધુ બનાવ તીચે પ્રમાણે લખે છે.

“ કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ બહુજ દૃઢ ચિત્ત મારા જોવામાં આવી છે.
તેણીઓ બળવાથી લેશપણુ ખેંચીતી નથી જ્યારે હું સુગંધથી ક્રાંસ જતો
હતો સારે એક એવીજ નિશ્ચય વિધવાને બળતી જોઈ આ વેળા મારી
સાથે ધણાક અંગરેજો અને ડચો દલા અમે જોયું કે તે વિગ્દિબ્દી પુણુ
ધૈર્ય અને વીરતાથી તે અમાનવી લીલા માટે તત્પર હતી. તેણીનું
મધ આશરે પાતરીનેક વર્ષનું હશે ભય તેના નિશ્ચયથી ખેંચીને એટલો
આથો ઉભો હતો કે કોઈને પણ દેખાય નહિ તેણી સર્વથા નિર્ભયપણે
વાતચીત કરતી હતી અમારા મામે પણ તેણીએ ખેપગાઈથી એકવાર
જોયું, ધલસાટનો તેણીના વદનપર ભાગ પણ નહોતો પોતાની ચિનાના
લાકડાને તે એવી રીતે સુધારી ગોઠવતી હતી કે જેમ કોઈ નવ યૌવના
પુણુ શુધ્ધા અમારવી હોય ! બધું હીકાક કરી આનંદથી ચિત્તાપર ખેંચી

પોતાના પતિનું શવ પૂર્ણ પ્રેમથી તેણીએ ખોળામાં લીધું, અને પોતાના જ હાથે એક ધીની મશાલથી ચિતા સળગાવી. આ દૃશ્યને જોઈ મારી અને મારા સાથીઓની જે દશા થઈ તેનું વર્ણન કરવાની મારી નિર્મળ લેખણમાં શક્તિ નથી. એ દેખાવ હજી સુધી મારી આંખો સામે રમ્યા કરે છે.”

કથજી નામનો એક સુપ્રસિદ્ધ ધરાની કવિ ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં શહનશાહ અકબર અબ્દુલ દરગારનો એક દીપક ગણાતો હતો. અરબી અને ફારસી ભાષામાં એ અદ્વિતીય મનાતો અને હજી પણ મનાય છે. એણે જનારસમાં દીર્ઘકાળ સુધી રહી સંસ્કૃત ભાષાનો જાણુ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. એની કવિતાની પ્રથમ શ્રેણીના મુસલમાન કવિઓમાં ગણના છે. અકબરની દરગારમાં માત્ર કવિતાજ કરી બેસી રહેનાર માણસોમાંનો એ કવિ નહોતો, બલકે અકબરનો પ્રધાન મંત્રી પણ હતો, આર્યાવર્તના ખૂણે ખૂણે જમાવ કરી એણે સારો અનુભવ મળવો હતો. આ સત્યવક્તા મહાનુભાવ પણ ભારતીય સ્ત્રીઓ માટે જાણુ ઉંચા વિચાર દરશાવી ગયો છે, જે નીચે લખેલા તેના એક અમૂલ્ય સાચા શેઝરપરથી પાઠક વિચારી શકશે.—

“ દર મહાજ્વલત ચૂળને હિન્દુ કસે મર્દાના નેસ્ત;
સોખત જર શમઅ મુદ્દઃ કારે દર પરવાના નેસ્ત* ”

---

* પ્રેમ (રાખવા-સાચવવા) માં હિન્દુ સ્ત્રીઓ જેનું કાષ્ટપણ બતાવે નથી. (કારણ કે) જોલવાઈ ગયેલા દીવા પાછળ અણી મરતું કંઈ પ્રત્યેક પતંગિયાંઓનું કામ નથી.

આશા સાથે વાતચીત.

આશા ! આશા ! ! પ્રિયે આશા ! ! ! તુ આટલી આધી કેમ જન્મ બેડી અને મારાની તા માટે વિમુખ થઈ ? અગા ! પહેલા તો તારામા કદી આ વાતો ન હતી, હવે થોડાક વર્ષોથી તુ આવી કા થઈ ગઈ ? તે આ હાવભાવ કયાથી ગીળ્યા ? હાય રે ! જો અભાગબુદી આશા ! શુ તું નહીં બોલે ? અરે આ મમય પણ તુ તેડીજ અભોભા ગઈશ ? જો નહીં તે દિવસ ચમ્બેલીની લતા તજે નિરુત્તર બેશી ગઈ હતી કેમ અગા ! પેના સજ્જોગનુ અમરણ છે ? પેવો સધવા મગય, મદ શીત સમીગની વહેંચીઓ, ચમેલીની વિમલ વેળીનુ વાયુના વગથી લગી વળી જતુ, તેડી સુકોમળ કળિઓ ખીચ્યા વિના ખડખડ હત્તી હતી કુમળી ડાખળીઓનું લગી પડવુ અને તે વેળા તાડ માન પાસામા ન હોવુ, મે તે દહાડે તને કેટલી બોનાવી, કેટલી મિનાવી, પણ આશા તુ એક જન્મ ન બોની ! ! શુ, હે આગા ' મારી વહાલી આશા ' ! આજે પણ તુ કાંઈ નહિ બોલે ?

હાય ! આશા ! વેળા આટલી વહેંચી વહી ગઈ, અરે કાલ અત્યા રેની વાત છે શુ બાલ્યાવસ્થાની માવા આટલી વેગથી વિચ્છેદ થઈ ગઈ ? અરે રામ રામ ! એક તે દહાડો હતો અને એક આ છે ! આગા, બાલ્યાવસ્થાનુ મને રજેરજ ભાન છે. તારે ઉંડવુ, બેમવુ, બોલવુ, કુટકાઈ, કુટિલતા, એક પણ વાત હુ ચીસર્યો નથી. અરેરે આગા ! તુ નાનપણમા કેવી હતી અને હવે કેવી થઈ ગઈ ? હે આશા ! શું તે મને દિક્ષાસા નહોતા દીવા કે “ આપજે વિખૂટા નહીં પડીએ ? ” શુ જો સ કેવ હૃદયથી ધોવાઈ ગયો ? રે આગા ! તને આવી નહોતી વારી

આહાહા ! જ્યારે આપણે ઉલય કિશોરાવસ્થામાં હતાં, ત્યારે કેવો કાળ હતો ? આશા, પેલાં તારાં તીક્ષ્ણ લબ્ધપૂર્ણ નેત્રો, મૃણા-લાકાર પાતળા ગોરા હાથો; કળી સમાકાર રક્તિવર્ણ શરીર; સમર્થા, ઉદ્ધ્યા, ગૂંધ્યા વિખર્યા વાળ, મેંદી રંગી આંગળીઓ, આદિ કેવાં મનહર હતાં ? શું ઉછળી ઉછળી તું મને આલિંગન નહોતી આપતી ? તારા હસ્તા મોહક મુખથી મને મુદિત નહોતી કરતી ? આશા એ વ્યતીત વાતોમાંની એકે હવે અવશિષ્ટ છે ?

અરેરે આશા, કઈ કષ્ટ વિગત વાતોનું સ્મરણ કરાવું ? શી શી ભૂલાયેલી ભક્તિનું ભાન કરાવું ? વિચાર આવતાંજ આંખોથી અશ્રુધારા વહેવા માંડે છે । હા શોક તેં મારો કેવો સંગાથ સાચવ્યો અને હવે કેવી પેરે મારો પરિત્યાગ કર્યો । હા આશ્ચર્ય !

આશા, પેલો સમય જ્યારે આપણુ જાને જણુ આપણી જન્મ-ભૂમિની વિમળ વાટિકા । (હા દૈવ હવે તે વેળા વાયુ પેરે વહી ગયું) માં વિચરી રહ્યાં હતાં, અને કોઈ વ્યક્તિ દષ્ટિગોચર નહોતો થતો ત્યારે આપણે અન્યોઅન્ય કેવાં અનુરક્ત હતાં. આશા ! તારી પ્રીતિએ પ્રત્યેકને અપ્રિય કર્યો હતાં શું તને તે સમયનું સ્મરણ નથી કે જે વેળા જાળકો રમત ગમતથી રીંછે છે ? આપણુ જાને અન્યોઅન્ય ગળામાં હાથ ભેરવી નિર્જન સ્થાનમાં બઠકતાં હતાં. પ્રાયઃ મારા મિત્રો મને સાદ દેતા અને હું સાંભળ્યા વિના તારાજ તરે જોમાં મગ્ન રહેતો, તને પ્રસન્ન રાખવાના વિચારોમાં હું તેઓના રુદ્ધ થવાની લેશ માત્ર રષ્ટ્ર નહોતો રાખતો. શું આશા ! શિશુ અવસ્થાથીજ હું એકાન્તને અધિક પ્રિય નહોતો ગણતો ? બહાલી તુંજ જોલ એ કોને મારે ? આશા ! તે તારીજ પ્રીતિ હતી કે જેની અનુકંપાથી મને એકાન્તમાં આનંદ આવતો હતો. અરે મારી મનમાંની આશા તે સમય કે જ્યારે

અમાગ શિક્ષક અમને કૌંપી લખવા કહેના હતા, જ્યારે માગ સદપાઠીઓ સાથે ટાળુ વળી લખવા બેસતા હતા, જ્યારે હું એક કારે મેહદી સીતળ છાયા તજે એકલો બેઠો બેઠો લખતો ને તુ કદી મારી પુંડે તો કદી માગ સમીપ બેસી વાંટી વળી વળી ત્રિમત હાથપૂર્વક મને નિદાણતી હતી મને ઉત્સાહી કરવાના વિચારોથી તારા મુદ્દુ અગ્નિ કહેતી હતી કે “ તમાગ અક્ષરે જાધા કરતા મરોડવાળા છે, લખે જાવ ” આશા ! હું તાગ તે ઉપકારો બૃહ્મો નથી, મને જે કંઈ લખતા વાચતા આવડ્યુ એ તાગજ પનોતા પગના પ્રતાપથી ! !

આશા ! તુ લગાર લગાર જેટલી વાતોમા મારું મન મુક્તિ કરતી. શાળાવાળા દદાગઝોમા જ્યારે માગ પુસ્તકનું એક પાનું પૃઃ થનાં તુજ તારા નાનકડા કચકમળથી જીભુ પૃષ્ઠ ફેરવી આપતી હતી અને તાગે એ ભાવ મને બહુ ભાવતો હતો, અને માગ મુખપર એક પ્રકારની માન મધુપ પ્રકાશિત થતી હતી, જેને મારા સદપાઠી મિત્રો જ્વલિમાન માનતા હતા.

આશા ! હું જે કંઈ ટિગોગવગ્ધામાં ભળતો હતો તે તારાજ લગેસાપર હતું, કારણ કે પ્રથમથીજ તુ મને વિશ્વાસ આપતી હતી કે “ સાંગે હું તમાગ સાથે મળીશ ”

આશા ! જ્યારે હું માગ સદપાઠીઓમાથી દેશને સાગં વચ્ચેથી મુમજીત જતો લારે માગ મન પણ તેમ મદાસવા માગતું હતું; પણ નહોતો પહેરી શકતો, અને રોકિન થઈ જતો. પણ આશા ! તુજ ત્યાંથી મને ખસેડી જીજ પામ લઈ જતી હતી અને કહેતી કે “ આ વચ્ચે શુ વરણ છે ! હું તમને એથી વિરોધ મુશોલિન પટ પહેરાવીશ.”

સમાપ્ત.

કંઈ મંગલાશાઓ રાખી રહ્યા છે કે એટલામાં અંતકાલે પોતાનો પ્રબળ પાંખે લાંબો કર્યો. જ્ઞાન જીવા યુવકની આંખ ઉઘડી, ચમક્યો, બોધ થયો કે ક્યાં આવ્યો છે, શું કરવું જોઈતું હતું પણ હવે તે વૃથા હતું. હાથ ધસવા માંડ્યો. પોતાની વિગત સ્થિતિપર બોરબોર જેવાં આંસુ પાડ્યાં પણ શા કામનું ? નિરાશાએ લેરો ધાલી લીધી, નિષ્પ્રજ્ઞતાએ આક્રમણ કર્યું, સ્વતંત્રતાના છઠ્ઠા છુટી ગયા, પોતાની સ્થિતિપર ખેદ કરતો એલ્યો—“ ઓ સંસારના બહિર્દેખ્યોપર દૃષ્ટિ રાખનારાઓ ! યુવાવસ્થાના મદમાં ચક્રચુર થનારાઓ ! આવો આવો, મારી દયાળુનક દશાથી શિક્ષણ લ્યો. જીઓ ! જીઓ ! આટલા જ્ઞાન જીવા ન થાય ! પ્રથમ-થીજ ચેતો કે તમારા ઉપર ન ધારેલી વિપત્તિની વીજળી અનાયાસ ન આવી પડે અને એમ ન થાય કે એક દહાડો મારી પેઠે પશ્ચાતાપ કરવો પડે-સારું થાય કે રહેલાંથીજ અંતકાલનો વિચાર આવે.”

અમદાવાદમાં હનુમાનજી.

(ઝાનોતેજક માટે લખનાર એક ત્રાગળો)

ખાનપુરનો આરો અને ગતના બાગ વાગ્યાનો સમય નદી ઉછાળા મારી ચલી છે. હડો પવન ચાલી ચલા છે એક પ્રકારિત છે. હનુમાન મદાગજ આમથી આમ ફેરા મારી ચલા છે. કપાળપર કચોલીઓ પડી ચલી છે નચકારાં પુત્તી પુત્તી પુકવાટા નીકળી ચલા છે. મુખાકૃતિ જોતા જણાય છે કે કોઈ પર બહુ કોષિત થઈ ચલા છે. અરે સામેથી કોણ આવે છે ? ઓહાહોહોહા આ તો અમદાવાદની કચરાપટીના મુખીઓ

“ હુક ” આ શબ્દ અને સાથે ધળ દમને રેતીમા પુછકુ પછ-ડાણ, રેતી ઉડી અને આવનારાઓના પેટમાથી શ્વ ઉડી ગયો

“ હુક, આવો આવો તમે ઉલ્ટીપાલ્ટીના ઉપરંકિ આવો આવો ગરીબ ગુજરાતના નચાડનાગ હુક ” વળી પુછકુ પછાડ્યુ અને આવનારાઓને ફાળ પડી

“ગમ ગમ, જયશ્રી કૃષ્ણ, સલામ, સાહેબજી, ગુડનેટ છ છ ના આ જુદા જુદા અવાજો પછી એક ધુળના દગલાપર હનુમાનજી ધીરાન્માં અને સામે ચરચરતા બધા અદબવાળી ઉભા

“ હુક હા પ્રમુખ સાહેબ જરા વધારે મનમુખ આવો અને ઉત્તર આપો જો જરાએ વાધા લઈ બોલ્યા તો આખી કચરા પટી સલાને પુછકે બાધી, કોટની ગમના કાગરે કાગરે બારે દરવાજા કુદીશ, હુ પેલા આખી લકાપુરીને છાપકે છાપકે કુટલો હનુમાન છુ. હા, કહો જલ્દી તમારી ઉલ્ટી પાલ્ટીએ મિદાન ઉપર કર દલાડ્યો, એ શા આધારપર ? તમે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના નેતાઓ થઈને પ્રવનના ખાવા પીવાના આનદમાએ માથુ મારોછો એ શુ ? પ્રવન નહાય તેનુ પાણી

હજે તેનાપર કર, વાડામાં જાય તેનાપર કર, પાણી પીયે તેનાપર કર, અનાજપર કર, દાણા, ફણી, લાકડાં, લુગડાં, મીઠું, મરચું, ઘી, ઘોળ, ખાંડ, ધુળ, રાખ, પથ્થર અરે છેવટ જે ચૈસાનો ધંધો કરી કમાય તે પર કર. હવે એ બધાંપર કર લઈ કરી પછી પ્રજાને ખાવાની રજા આપે છે અને પ્રજાના ખોરાકના પરિણામને ખાતર કરી વેચીને પણ નાણાં મેળવે છે તોયે તમારી જૂબ નથી ચોલાતી. હું ? હુક ન નહાય ધુવે તો એદી અને ગંદી પ્રજા નહાતાં પાણી ઢાળે તો દંડ. ઉચી હવેલી કરે તો કર અને પડતર ઘર રાખે તો દંડ. ખેતર વાવે નોકર અને ન વાવતાં પડત રાખી મૂકે તો દંડ; ધંધો કરી કમાય તો કર અને બીજા માગે તો દંડ. દુકાન કાઢે તો કર અને ફેરી કરે તો દંડ. અરે કેટલું ગણાવું ? શું શું પુછું ? હુક ! “ વળી પુ'છડું પંછાડયું અને પાટલીઓ પર પૃથક્ પૃથક્ હાથ પડ્યા.”

“ હું ઠેલીઓની ઠેલીઓ ખરચીને પરાણે સલાસદ થવું ” વળી મદાધીર ગરજ્યા. “ એકેકની ચડસા ચડસી અને પૈસાના જ્વેરમાં મદાંધ થઈ કેવળ મેચ્છર થવાનું ચઢાઉં પાણું. પ્રજા મરે કે જીવે તેની ચોક્કી પરવા. પદકનાં પૂછડાં મેળવવાની લાલસા. પોળોમાં પેસતાં દુર્ગંધના ગોટા ઉડે, ગલીઓમાં ગલીચી, રાજમાર્ગપર કાદવના ઢગલા, ખાડાની ખોટ નહીં, ટેકરાઓનો ટોટો નહીં, કચરાની કમી નહીં, દાનસનાં પ્રાંદાં, દીવાનું દુઃખ, બત્તીઓની બળતરા, અજાણું આકાશમાં અધાર અવનીપર, વ્યયમાં વધારો, આવકમાં અવાચીઓ જેમ મુશ્કાઈને ચારે કારથી દરિયાએ ઘેરી છે તેમ અમદાવાદને ગોળર ગાડીએ ઘેર્યું છે.

“ મહારાજ જરા શાન્ત થાવ ” પ્રમુખ સાહેબે જહીતાં જહીતાં મૂજતે રવરે બોલવાનું સાહસ કર્યું. “ લોકો કંઈ રાજ નથી.”

“ ચુપ રહો ” પૂછડાનું પટકાવવું અને બધાનું ગલારાવું. પ્રજા રાજ નથી તો તમે પ્રજા પણ નથી—જે બોલ રાજને કહેવાની તમારામાં શક્તિ નથી તો પ્રજાને પીડી તેમના ઉપર નવનવા કર નાંખવાની ક્યાંથી

છપાય છે ! થોડા વખતમાં બહાર પડશે ! છપાય છે ! !

અખ્યાત ઇટાલીયન સ્વદેશોદ્ધારક મહાત્મા

જોસેફ મેંજીની.

આત્મચરિત્ર અને રાજકારણ.

આ ગ્રંથ ઇકુર નારાયણનોજ લખેલો છે. 'મેંજીની' નાં ખીન્ન એક જે ચરિત્રો બહાર પડી ચૂક્યાં છે, પરંતુ આ ગ્રંથ 'મેંજીની' એ પોતેજ પોતાના હાથે લખેલા પોતાના જીવનચરિત્રનો અનુવાદ હોવાથી, વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર અને સત્ય ઘટનાઓના નિરૂપણથી ભરેલો હોય એ સ્વાભાવિકજ છે. મેંજીની અને મેંજીનીના સમયની ઇટલીની અવસ્થાનું 'પૂરેપૂરું' દર્શન કરાવનાર અને રાજકારણનું 'યથાર્થ' નિરૂપણ કરનાર આવો એક પણ ગ્રંથ શુજરાતી ભાષામાં અદ્યાપિ પ્રકટ થયોજ નથી. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રભક્ત અને સ્વદેશોદ્ધારની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે આ ગ્રંથનું વાચન અવશ્ય કરવુંજ જોઈએ. લગભગ ૪૦૦ થી ૪૫૦ પાનાંના સચિત્ર અને સુશોભિત પૃષ્ઠાંના આ ગ્રંથની કીંમત સર્વ સાધારણની સુલભતા માટે માત્ર રૂ. ૧-૮-૦ રાખવામાં આવી છે.

પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ વધારે.

થોડા વખતમાં છપાઇને બહાર પડશે ! તાકીદે નામ નોંધાવો.

રા. રા. માધવલાલ મોહનલાલ નાયકકૃત

અમૃત પુલિન.

(એક હૃદયભેદક ઐતિહાસિક વાર્તા.)

આ, મેવાડના મહારાણા કિરણસિંહ અને દિલ્લીના મોગલ બાદશાહ જહાંગીરના સમયની રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિના ચિત્રનું દર્શન કરાવનારી, ભરતજૂમિનાં સંતાનોના મનમાં સ્વાભિમા-

નની ભગૃષિ કરનારી અને રસપ્રવાહમાં વાયકોને તટનીચ કુળે
નાખનારી એક મનોવેધક ઐતિહાસિક નવલકથા છે આ નવલકથા
એક જાંગાળી ઝગના આધારે લખાવણી હોવાથી સ્વદેશાભિમાનને
એમાં કેટલો જાણે પ્રકાશ હોવો જોઈએ, એ વર્ણવવાની આવશ્યકતા
ગ્રંથનીજ નવી મૂલ્ય અગાઉથી આહુક થઈ નામ નોંધાવનાર પામેથી
રૂ. ૦-૧૨-૦ પાછળથી રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ વધારે.

નામ નોંધાવવાનું અને ઝંચ મળવાનું ઠેકાણું -

વિઠ્ઠલભાઈ આશાશામ ઠક્કર.

“લુદાણા મિત્ર” કાર્યાલય, ધીકાટા-વડોદરા.

“ ચારશીલા—કથાવિનોદ અને દયારામ ”

ધર્માદિ નવલકથાઓના લખનાર

રા. રા. ઠક્કર ઉદયજી તુલસીદાસની નવીન નવલકથા.

વસન્ત કુમારી.

(એક રાજકીય-સામાજિક નીતિચિત્ર.)

પ્રગતિત નવલ કથામાં રચના પશ્ચિમીય પોપણ સાથે નિર્ભયતા,
ધર્મ નિષ્ઠતા, મનસ્વાતંત્ર્ય અને સત્યશીલતા આદિ નીતિના જીવનો-
અનિકારક લક્ષણોનું જાણુજ દર્શતાથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું
હોવાથી એ નવલકથાના વાચનથી આનંદ અને જ્ઞાન ઉભવતી એક
સમવાયચ્છેદે પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એકવાર આ નવલકથા અવશ્ય
વાચવાની સર્વને ભલામણ કરવામાં આવે છે મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦
પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ વધારે.

મળવાનું ઠેકાણું -

વિઠ્ઠલભાઈ આશાશામ ઠક્કર.

“લુદાણા મિત્ર” કાર્યાલય, ધીકાટા-વડોદરા.

“આજકાલનો સુધારો કે રમણીય લાયકરતા ?
અને “ પ્લાસીનું યુદ્ધ ” છત્યાદિના કર્તા
હંકુર નારાયણદાસ વિસનજી અતુર્લુજ કૃત નવીન ગ્રંથો.

વિશ્વરંગ

અથવા

ઐતિહાસિક કથા પંચક.

કે, જેમાં “ શાહનદી રમ્મુલ્લકા. ” “ વનવિહંગિની, ” “ રણ-
ધીર હમ્મીર, ” “ કોટા સણી ” અને “ લાયકર લવિષ્ય ” નામક
પાંચ અત્યંત રસપૂર્ણ, હૃદયભેદક અને મનોવેધક ઐતિહાસિક વાર્તા-
ઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રંથકર્તાની લેખનશક્તિ પ્રસિદ્ધ
હોવાથી ગ્રંથની વિશેષ પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા નથી.

ગ્રંથની કીમત રૂ. ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ અને વી. પી. ખર્ચ વધારે.

થોડા વખતમાં છપાઈ બહાર પડશે.

લોકમાન્ય લાલાલજીપતરાય કૃત.

“STORY OF MY DEPORTATION.”

નામક ગ્રંથનો ગુર્જર અનુવાદ.

મારા દેશવટાની કથા.

અનુવાદક-હંકુર નારાયણદાસ વિસનજી અતુર્લુજ.

અગાઉથી આહક થઇ નામ નોંધાવનાર માટે મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦
પ્રાછગથી રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ વધારે.

નામ નોંધાવાનું ઠેકાણું:—

વિઠ્ઠલજીભાઈ આશારામ હંકુર.

“લુહાણા મિત્ર” કાર્યાલય, ધીકાંટા-વડોદરા.